

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускага мовазнаўства

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 Г.А. Арцыямаў

28 жніўня 2017 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 С.У. Нікалаенка

28 жніўня 2017 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ГІСТОРЫЯ ПІСЬМА

для спецыяльнасці

1-21 05 01 Беларуская філалогія

Складальнік: В.Э. Зіманскі

Разгледжаны і зацверджаны на пасяджэнні навукова-метадычнага савета
19.10.2017 г., пратакол № 1

УДК 003:81(075.8)

ББК 81.056-03я73

Г51

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 2 ад 21.12.2017 г.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
В.Э. Зіманскі

Рэцэнзенты:

кафедра правазнаўства і сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
ВФ УА ФПБ “Міжнародны ўніверсітэт «МІТСО»”;
дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ВДУ
імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук *В.У. Гарнак*

**Гісторыя пісьма для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская
Г51 філалогія : вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне /
склад. В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. –
181 с.**

Вучэбна-метадычны комплекс уяўляе сабой вучэбна-метадычнае забеспячэнне дысцыпліны “Гісторыя пісьма”. Даюцца звесткі пра этапы ўзнікнення і развіцця пісьмовых сістэм у гісторыі чалавецтва, асноўныя звесткі пра матэрыял, прылады пісьма і мастацкае аздабленне рукапісаў, узнікненне і развіццё графічных сістэм ва ўсходніх славян, стылі кірылічнага пісьма. У выданні змешчаны праграма вучэбнай дысцыпліны, пералік уменняў і навыкаў, заданні і практыкаванні для замацавання і самакантролю, кароткі слоўнік тэрмінаў.

Адрасуецца студэнтам-філолагам. Можа быць выкарыстаны студэнтамі на занятках па граматыцы, палеаграфіі, гісторыі беларускай (рускай) мовы і сучаснай беларускай (рускай) мовы.

УДК 003:81(075.8)

ББК 81.056-03я73

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018

ЗМЕСТ

I. УСТУП	4
II. ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ	6
III. ЛІТАРАТУРА	9
IV. ТЭАРЭТЫЧНЫ ЗМЕСТ КУРСА	11
Модуль 1	11
Уводзіны	11
Узнікненне пісьменнасці. Знакавае пісьмо	13
“Прадметнае” пісьмо	13
Піктаграфія	17
Ідэаграфія. Іерагліфічнае пісьмо	21
Складовае (сілабічнае) пісьмо	32
Фанаграфія	46
Кансанантна-гукавае пісьмо	47
Вакалізавана-гукавае пісьмо	59
Стварэнне старажытных рукапісаў	74
Асаблівасці старажытнага пісьма	99
Модуль 2	115
Славянскае пісьмо. Кірыліца ў гісторыі беларускага пісьменства. Лацініца ў гісторыі беларускага пісьменства. Беларуская мова арабскімі літарамі	115
Стылі кірылічнага пісьма	119
V. ПРАКТЫЧНЫ ЗМЕСТ КУРСА	127
Модуль 1	127
Узнікненне пісьма. Знакавае пісьмо. “Прадметнае” пісьмо	127
Піктаграфія. Ідэаграфія. Клінапіс	129
Складовае (сілабічнае) пісьмо. Фанаграфія	139
Стварэнне старажытных рукапісаў. Асаблівасці старажытнага пісьма	148
Модуль 2	161
Славянскае пісьмо	161
Стылі кірылічнага пісьма	168
VI. МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ І ВЫНІКОВАЙ АТЭСТАЦЫІ	172
VII. КРЫТЭРЫІ АЦЭНКІ ВЕДАЎ, УМЕННЯЎ І НАВЫКАЎ	178
VIII. ДАДАТАК	179

I. УСТУП

Пісьменнасць нельга аднесці да найстаражытнейшых вынаходстваў. Гэта хутчэй адно з новаўвядзенняў, якое мае значэнне найбуйнейшага культурнага перавароту. Пісьменнасць прымусіла чалавека да роздуму над самім сабой, дзякуючы ёй стала магчымым калектыўнае мысленне, роздум чалавецтва над сваім паходжаннем, сваёй існасцю, сэнсам свайго існавання, сталі магчымыя духоўная культура, філасофскія вучэнні і найбуйнейшыя рэлігіі чалавецтва. Яна паслужыла цэмантам, якім карысталіся стваральнікі вялікіх імперый; на ёй засноўваецца гісторыя як навука; яна выклікала магутны ўзлёт усіх галін чалавечых ведаў, у тым ліку і прыродазнаўства; яна надзяліла чалавецтва ўсімі здабыткамі культуры і цывілізацыі, якія без яе былі б немагчымыя.

Курс “Гісторыя пісьма” закліканы даць студэнтам глыбокія і грунтоўныя веды пра паходжанне пісьма ў розных народаў і старажытных цывілізацый, развіццё еўрапейскіх графічных сістэм, узнікненне і развіццё славянскага пісьма ўвогуле і беларускага – у прыватнасці.

1. Мэта выкладання дысцыпліны – даць навуковыя звесткі пра паходжанне і развіццё сістэм пісьма ў гісторыі чалавецтва.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

1. Асвятліць працэс узнікнення і развіцця пісьменства.
2. Даць навуковае апісанне графічных сістэм, якія выкарыстоўваліся ў розных народаў ад старажытнасці да нашага часу.
3. Выкласці асноўныя звесткі з гісторыі станаўлення беларускага кірылічнага і некірылічнага пісьма.
4. Пазнаёміць студэнтаў з палеаграфічнымі асаблівасцямі старажытных рукапісаў.

2. Месца дысцыпліны ў сістэме падрыхтоўкі студэнтаў-філолагаў і сувязі з іншымі вучэбнымі дысцыплінамі

Дысцыпліна “Гісторыя пісьма” прызначана для вывучэння студэнтамі спецыяльнасці “Беларуская філалогія”, каб паглыбіць веданне сучасных напрамкаў усходнеславянскай лінгвістыкі і кампаратывістыкі, тэндэнцыі іх развіцця і магчымасцей выкарыстання ў практычнай дзейнасці спецыяліста-філолага. Вучэбная дысцыпліна цесна звязана з такімі дысцыплінамі, як “Беларуская палеаграфія”, “Стараславянская мова”, “Гістарычная граматыка беларускай мовы”, “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы”, “Уводзіны ў мовазнаўства”, “Уводзіны ў славянскую філалогію”. Яе спецыфіка – у арыентацыі на практычнае прымяненне дасягненняў граматыкі ў прафесійнай дзейнасці філолага-практыка.

3. Патрабаванні да засваення вучэбнай дысцыпліны

У выніку вывучэння вучэбнай дысцыпліны студэнт павінен **ведаць:**

- асноўныя структурныя ўласцівасці і параметры, характэрныя старажытным і сучасным сістэмам пісьма;
- законы пабудовы і ўзаемадзеяння пісьмовых адзінак у сістэме мовы;

- гісторыю і кірунку развіцця сучасных сістэм пісьма;
- базавыя паняцці і тэрміны курса (графема, ідэаграма, піктаграма, складовае пісьмо, літарнае пісьмо, сілабічнае пісьмо, іерогліф, літара і інш.);
- старажытную ўсходнеславянскую пісьмовую спадчыну;

умець:

- прымяняць тэарэтычныя мовазнаўчыя веды ў адукацыйнай і камунікатыўнай практыцы;
- раскрываць сутнасць моўных з’яў з дэманстрацыяй на прыкладах з розных сістэм пісьма;
- свабодна карыстацца засвоеным тэрміналагічным апаратам;
- рашаць практычныя задачы, звязаныя з аналізам тэкстаў розных сістэм пісьма;
- прымяняць атрыманыя веды ў навукова-даследчай і праектнай дзейнасці;
- укараняць атрыманыя ў працэсе навуковых росшукаў вынікі ў практычную дзейнасць;
- адшукваць новае, актуальнае і практычна карыснае ў новых напрамках мовазнаўчай навукі;

валодаць:

- метадамі кампаратыўнага аналізу моўных з’яў;
- навыкамі прымянення метадаў агульналінгвістычнага і кампаратыўнага аналізу;
- разнастайнымі прыёмамі і спосабамі аналізу першакрыніц;
- асноўнымі прыёмамі лінгвістычнага аналізу моўнага матэрыялу і лінгвістычнай літаратуры.

Дысцыпліна ўваходзіць у пералік дысцыплін спецыялізацыі (дзяржаўны кампанент).

Размеркаванне аўдыторнага часу

ДФН: 14 г. лекцыйных, 12 г. – практычныя заняткі;

ЗФН: 6 г. лекцыйных, 2 г. – практычныя заняткі.

Форма бягучай атэстацыі

Залік.

II. ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

МОДУЛЬ 1

Уводзіны. Прадмет і задачы курса. Значэнне пісьма ў сучасным грамадстве. Вывучэнне сістэм пісьма ў айчынным і замежным мовазнаўстве.

Узнікненне пісьма. Знакавае пісьмо.

“Прадметнае” пісьмо. Умоўныя сігналізацыі (перуанскае кіну, іракезскае вампум). Піктаграфія.

Ідэаграфія: лагаграмы (лексемаграмы), фразаграмы. Шумерскія, егіпецкія, кітайскія іерогліфы. Клінапіс як разнавіднасць ідэаграфічнага пісьма. Пісьмо старажытных майя.

Складовае (сілабічнае) пісьмо. Шумерскае пісьмо. Пісьмо вавіланян, асірыйцаў, хетаў, урартаў; індыйскае пісьмо дэванагары, эфіопскае пісьмо, японскае пісьмо кана (катакана, хірагана), карэйскае пісьмо кунмун і інш.

Фанаграфія (літарнае, літарна-гукавое пісьмо). Узнікненне алфавітаў. Заходнесеміцкія фанаграфічныя сістэмы. Фінікійскае, грэчаскае, лацінскае пісьмо. Арамейскае пісьмо. Арабскае пісьмо. Помнікі пісьменнасці, якія захавалі найбольш старажытныя ўзоры пісьма.

Стварэнне старажытных рукапісаў. Матэрыялы пісьма: папірус, пергамін, папера, косць, камень, скура, кара. Асноўныя матэрыялы пісьма ў славян (папера, пергамін). Першыя папяровы “млыны” (паперні) на тэрыторыі Беларусі ў часы Вялікага Княства Літоўскага.

Берасцяныя граматы. Надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры.

Асаблівасці прыгатавання і састаў чарніла ад старажытных пісцоў (расліннае чарніла, кінавар, сурок, пурпур, золата, серабро) да нашых дзён.

Прылады пісьма старажытных пісцоў і перапісчыкаў. Сучасныя прылады пісьма.

Працэс пісьма. Сістэма разліноўкі ліста паперы, памер старонак, пераплёт кніг і рукапісаў, разнавіднасці фігур ціснення на пераплётах, засцежкі. Абклад кніг і рукапісаў.

Асаблівасці старажытнага пісьма. Дэкаратыўнае пісьмо. Вязь, руская вязь, час яе ўзнікнення і адметныя рысы. Арнамент і яго віды. Усходнеславянскія разнавіднасці кніжнага арнаменту. Застаўкі, канцоўкі, віньетки як віды кніжнага арнаменту ў рукапісных і друкаваных помніках старабеларускага пісьменства. Элементы старажытных кніжных упрыгажэнняў у практыцы сучаснага кнігавыдання. Вадзяныя знакі і іх паходжанне. Вадзяныя знакі (філіграні) у якасці палеаграфічных прыметы.

МОДУЛЬ 2

Славянскае пісьмо. Гісторыя ўзнікнення першай славянскай азбукі. Гістарычныя прычыны стварэння славянскай азбукі. Глаголіца як місіянерская азбука Канстанціна (Кірылы) Філасафа. Глаголіца і кірыліца, іх асаблівасці і змяненні ў гісторыі развіцця літаратурных моў славян. Паходжанне і аўтарства кірыліцы і глаголіцы. Роля стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы ў фарміраванні графіка-арфаграфічных традыцый ва ўсходнеславянскіх мовах. Найбольш старажытныя славянскія надпісы. Рукапісныя кірылічныя стараславянскія пісьмовыя помнікі. Рукапісныя глагалічныя стараславянскія пісьмовыя помнікі. Другі паўднёvasлавянскі ўплыў, яго адбіццё ў графіцы і арфаграфіі ўсходнеславянскіх помнікаў пісьменства.

Кірыліца ў гісторыі беларускага пісьменства. Літары кірыліцы і іх гукавое значэнне. Дыякрытычныя знакі. Лікавае значэнне літар кірыліцы. Рэфармаванне кірыліцы Пятром I (1708-1710гг.) Рэфарматарская дзейнасць у галіне ўсходнеславянскай графікі Фр. Скарыны і І. Капіевіча, станаўленне “грамадзянскага” алфавіта.

Узнікненне і замацаванне ў беларускай графіцы літар і графічных знакаў ў, дз, дж, ' (апостраф); гісторыя графемы, што абазначала гук [г] (выбуховы).

Лацініца ў гісторыі беларускага пісьменства. Гісторыя лацінскага пісьма. Гістарычныя прычыны з’яўлення лацініцы на Беларусі. Асаблівасці дастасавання лацінскага

алфавіта да перадачы гукаў беларускай мовы. Выкарыстанне лацінцы беларускімі пісьменнікамі, паэтамі і публіцыстамі XIX стагоддзя. Палеміка ў беларускім друку пачатку XX ст. адносна дзвюх графічных сістэм, якія існавалі на той час на Беларусі. Роля першых беларускіх выдавецтваў і газет "Наша доля" і "Наша ніва" ў станаўленні нацыянальнай графіка-арфаграфічнай сістэмы. Роля Б. Тарашкевіча ў станаўленні беларускага пісьменства і беларускай палеаграфіі ў прыватнасці.

Беларуская мова арабскімі літарамі. Гісторыя арабскага пісьма. Асаблівасці перадачы фанетычных рыс беларускай мовы арабскімі літарамі. Кітабы як моўна-графічны феномен у гісторыі беларускай мовы. Вывучэнне кітабаў у сучасным мовазнаўстве.

Стылі кірылічнага пісьма (почырку): устаў, паўустаў, скорапіс. Асаблівасці напісання ўставам і паўуставам. Мэты і тэхнічныя прыёмы скорапісу. Асаблівасці беларускага скорапісу ў параўнанні з маскоўскім. Дапаможнікі па вывучэнню скорапісу. Сучасныя "Пропісі" і старажытныя настаўленні па пісьму.

Вывучэнне старажытнай усходнеславянскай пісьмовай спадчыны. Дзейнасць Віленскай (1842, 1864) і Кіеўскай (1843) археаграфічных камісій як зыходная база для палеаграфічных даследаванняў беларускіх і ўкраінскіх помнікаў пісьменства. Палеаграфічнае апісанне і выданне помнікаў старабеларускага пісьменства XIV-XVII ст. І. Даніловічам, І. Грыгаровічам, М. Доўнар-Запольскім, А. Сапуновым і інш. Я. Карскі як беларускі і славянскі палеограф. "Славянская кірылаўская палеаграфія" (1897; другое выд. 1928) Я. Карскага і яе месца ў беларускай палеаграфіі.

Палеаграфічныя і крыніцазнаўчыя даследаванні беларускіх лінгвістаў і гісторыкаў XX стагоддзя (А. Антановіч, У. Анічэнка, А. Булыка, Д. Даўгяла, Н. Вайтовіч, А. Жураўскі, У. Свяжынскі, М. Улашчык, Г. Харашкевіч і інш.).

Палеаграфічныя даследаванні ў працах рускіх і ўкраінскіх вучоных.

ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

	Тэма заняткаў	Кольк. аўд. гадзін	
		Лекцыі	Практыч.
МОДУЛЬ 1			
1.1	Уводзіны. Прадмет і задачы курса. Значэнне пісьма ў сучасным грамадстве. Вывучэнне сістэм пісьма ў айчынным і замежным мовазнаўстве.	1	
1.2	Узнікненне пісьма. Знакавае пісьмо. "Прадметнае" пісьмо. Умоўныя сігналізацыі (перуанскае кіну, іракезскае вампум). Піктаграфія. Ідэаграфія: лагаграмы (лексемаграмы), фразаграмы. Шумерскія, егіпецкія, кітайскія іерогліфы. Клінапіс як разнавіднасць ідэаграфічнага пісьма. Пісьмо старажытных майя.	1	1
1.3	Складовае (сілабічнае) пісьмо. Шумерскае пісьмо. Пісьмо вавілянян, асірыйцаў, хетаў, урартаў; індыйскае пісьмо дэванагары, эфіопскае пісьмо, японскае пісьмо кана (катакана, хірагана), карэйскае пісьмо кунмун і інш.	2	1
1.4	Фанаграфія (літарнае, літарна-гукавое пісьмо). Узнікненне алфавітаў. Заходнесеміцкія фанаграфічныя сістэмы. Фінікійскае, грэчаскае, лацінскае пісьмо. Арамейскае пісьмо. Арабскае пісьмо. Помнікі пісьменнасці, якія захавалі найбольш старажытныя ўзоры пісьма.	4	3
1.5	Стварэнне старажытных рукапісаў. Матэрыялы пісьма: папірус, пергамін, папера, косць, камень, скура, кара. Асноўныя матэрыялы пісьма ў славян (папера, пергамін). Першыя папяровы "млыны" (паперні) на тэрыторыі Беларусі ў часы Вялікага Княства Літоўскага. Берасцяныя граматы. Надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры. Асаблівасці прыгатавання і састаў чарніла ад старажытных пісцоў (расліннае чарніла, кінавар, сурьк, пурпур, золата, серабро) да нашых	1	1

	дзён. Прылады пісьма старажытных піскоў і перапісчыкаў. Сучасныя прылады пісьма. Працэс пісьма. Сістэма разліноўкі ліста паперы, памер старонак, пераплёт кніг і рукапісаў, разнавіднасці фігур ціцення на пераплётах, засцежкі. Абклад кніг і рукапісаў.		
1.6	Асаблівасці старажытнага пісьма. Дэкаратыўнае пісьмо. Вязь, руская вязь, час яе ўзнікнення і адметныя рысы. Арнамент і яго віды. Усходнеславянскія разнавіднасці кніжнага арнаменту. Застаўкі, канцоўкі, віньетки як віды кніжнага арнаменту ў рукапісных і друкаваных помніках старабеларускага пісьменства. Элементы старажытных кніжных упрыгажэнняў у практыцы сучаснага кнігавыдання. Вадзяныя знакі і іх паходжанне. Вадзяныя знакі (філіграні) у якасці палеаграфічных прыметы.	1	1
МОДУЛЬ 2			
2.1	Славянскае пісьмо. Гісторыя ўзнікнення першай славянскай азбукі. Гістарычныя прычыны стварэння славянскай азбукі. Глаголіца як місіянерская азбука Канстанціна (Кірылы) Філасафа. Глаголіца і кірыліца, іх асаблівасці і змяненні ў гісторыі развіцця літаратурных моў славян. Паходжанне і аўтарства кірыліцы і глаголіцы. Роля стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы ў фарміраванні графіка-арфаграфічных традыцый ва ўсходнеславянскіх мовах. Найбольш старажытныя славянскія надпісы. Рукапісныя кірылічныя стараславянскія пісьмовыя помнікі. Рукапісныя глагалічныя стараславянскія пісьмовыя помнікі. Другі паўднёvasлавянскі ўплыў, яго адбіццё ў графіцы і арфаграфіі ўсходнеславянскіх помнікаў пісьменства. Кірыліца ў гісторыі беларускага пісьменства. Літары кірыліцы і іх гукавое значэнне. Дыякрытычныя знакі. Лікавае значэнне літар кірыліцы. Рэфармаванне кірыліцы Пятром I (1708-1710гг.) Рэфарматарская дзейнасць у галіне ўсходнеславянскай графікі Фр. Скарыны і І. Капіевіча, станаўленне "грамадзянскага" алфавіта. Узнікненне і замацаванне ў беларускай графіцы літар і графічных знакаў ў, дз, дж, ' (апостраф); гісторыя графемы, што абзначала гук [г] (выбуховы).	1	1
2.2	Лацініца ў гісторыі беларускага пісьменства. Гісторыя лацінскага пісьма. Гістарычныя прычыны з'яўлення лацініцы на Беларусі. Асаблівасці дастасавання лацінскага алфавіта да перадачы гукаў беларускай мовы. Выкарыстанне лацініцы беларускімі пісьменнікамі, паэтамі і публіцыстамі XIX стагоддзя. Палеміка ў беларускім друку пачатку XX ст. адносна дзвюх графічных сістэм, якія існавалі на той час на Беларусі. Роля першых беларускіх выдавецтваў і газет "Наша доля" і "Наша ніва" ў станаўленні нацыянальнай графіка-арфаграфічнай сістэмы. Роля Б. Тарашкевіча ў станаўленні беларускага пісьменства і беларускай палеаграфіі ў прыватнасці.	0,5	0,5
2.3	Беларуская мова арабскімі літарамі. Гісторыя арабскага пісьма. Асаблівасці перадачы фанетычных рыс беларускай мовы арабскімі літарамі. Кітабы як моўна-графічны феномен у гісторыі беларускай мовы. Вывучэнне кітабаў у сучасным мовазнаўстве.	0,5	0,5
2.4	Стылі кірылічнага пісьма (почырку): устаў, паўустаў, скорапіс. Асаблівасці напісання ўставам і паўуставам. Мэты і тэхнічныя прыёмы скорапісу. Асаблівасці беларускага скорапісу ў параўнанні з маскоўскім. Дапаможнікі па вывучэнню скорапісу. Сучасныя "Пропісі" і старажытныя настаўленні па пісьму.	2	2
Усяго:		14	12

III. ЛІТАРАТУРА

1. Алеференко, Н.Ф. Теория языка. Вводный курс / Н.Ф. Алеференко. – М.: Изд. центр «Академия», 2004 (раздел «Письмо»).
2. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс, 1968.
3. Арабская языковедческая традиция // Рукописная книга в культуре народов Востока. – В 2 т. – М., 1987.
4. Арабское письмо // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
5. Бартошек, А. Златообильные Микены / А. Бартошек. – М., 1991.
6. Батвіннік, М. Азбука на ўсе часы / М. Батвіннік. – Мінск, 2003.
7. Введенская, Л.А. Теория и практика русской речи. Трудные темы / Л.А. Введенская, П.П. Червинский. – СПб.: Питер, 2005. (раздел «Письмо. Ступени его развития»).
8. Владимиров, Л.И. Всеобщая история книги / Л.И. Владимиров. – М., 1984. – С. 8–15.
9. Волошинов, А.В. Пифагор / А.В. Волошинов. – М., 1993.
10. Ганеев, Б.Т. Язык: учеб. пособие / Б.Т. Ганеев. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2001. (Гл. 7. «Письмо»).
11. Гельб, И.Е. Западносемитские силлабарии / И.Е. Гельб // Тайны древних письмен. – М., 1976.
12. Гельб, И.Е. Опыт изучения письма (Основы грамматики) / И.Е. Гельб. – М., 1982. – С. 22–34.
13. Гиляревский, Р.С. Определитель языков мира по письменностям / Р.С. Гиляревский, В.С. Гривнин. – М., 1964.
14. Греческий язык // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
15. Греческое письмо // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1994.
16. Груша, А.І. Беларуская кірылічная палеаграфія / А.І. Груша. – Мінск, 2006.
17. Дворецкий, Й.Х. Латино-русский словарь / Й.Х. Дворецкий. – М., 1976.
18. Дирингер, Д. Алфавит / Д. Дирингер. – М., 1963.
19. Дмитриенко, А. Памятники слогового письма древних славян: Этруссские надписи. Фестский диск. Линейное А и Б / А. Дмитриенко. – М., 2001.
20. Добиаш-Рождественская, О.А. История письма в средние века / О.А. Добиаш-Рождественская. – М.–Л., 1987.
21. Дьяконов, И.М. Письмо / И.М. Дьяконов. – М., 1990.
22. Жан, Ж. История письменности и книгопечатания / Ж. Жан. – М.: АСТ, 2005.
23. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. – М., 1976.
24. Зиндер, Л.Р. Очерк общей теории письма / Л.Р. Зиндер. – М., 1987.
25. Зіманскі, В.Э. Гісторыя пісьма: Літарна-гукавое пісьмо: метадычныя рэкамендацыі / В.Э. Зіманскі. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2016. – 46 с.
26. Зіманскі, В.Э. Гісторыя пісьма: Узнікненне пісьма. “Прадметнае” пісьмо. Піктаграфія. Ідэаграфія. Складовае пісьмо: метадычныя рэкамендацыі / В.Э. Зіманскі. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 44 с.
27. Игнатенко, А.П. Древнерусский язык / А.П. Игнатенко, Н.С. Можейко. – Минск, 1988.
28. Идрис, Шах. Суфизм / Шах Идрис. – М., 1990.
29. Иоаннидис, А.А. Новогреческо-русский словарь / А.А. Иоаннидис. – М., 1950.
30. Истрин, В.А. 1100 лет славянской азбуки / В.А. Истрин. – М., 1963.
31. Истрин, В.А. Возникновение и развитие письма / В.А. Истрин. – М., 1965.
32. Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфях и художниках / Кази-Ахмет. – М.–Л., 1947.
33. Карский, Е.Ф. Славянская кирилловская палеография / Е.Ф. Карский. – М., 1979.
34. Кеслер, Я.А. Азбука и русско-европейский словарь / Я.А. Кеслер. – М., 2001.
35. Клышка, А. К. Францыск Скарына, альбо Як да нас прыйшла кніга / А.К. Клышка. – Мінск, 1983.

36. Кнорозов, Ю. В. Письменность индейцев майя / Ю.В. Кнорозов. – М., 1963.
37. Ковалев, А. А. Учебник арабского языка / А.А. Ковалев, Г.Ш. Шарбатов. – М., 1999.
38. Козельский, А.В. Письмена античных славян. Крит. Линейное А / А.В. Козельский. – М., 2003.
39. Кондратов, А.М. Когда молчат письма. Загадки древней Эгеиды / А.М. Кондратов, В.В. Шеворошкин. – М., 1970.
40. Кондратов, А.М. Книга о букве / А.М. Кондратов. – М., 1975.
41. Крачковская, В.А. Новое исследование по истории арабской письменности / В.А. Крачковская // Учёные записки ЛГУ. – 1974. – № 374. Востоковедение. – В. 17, I.
42. Латинское письмо // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
43. Левочкин, И.В. Основы русской палеографии / И.В. Левочкин. – М., 2003.
44. Лоукотка, Ч. Развитие письма / Ч. Лоукотка. – М., 1950.
45. Люблинская, А.Д. Латинская палеография / А.Д. Люблинская. – М., 1969.
46. Маслов, Ю.С. Введение в языковедение / Ю.С. Маслов. – М., 1987.
47. Мединцева, А.А. Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфии X – первой половины XIII века / А.А. Мединцева. – М., 2000.
48. Молчанов, А.А. Памятники древнейшей греческой письменности. Введение в микенологию / А.А. Молчанов, В.П. Нерознак, С.Я. Шарыпкин. – М., 1988.
49. Молчанов, А.А. Таинственные письма первых европейцев / А.А. Молчанов. – М., 1980.
50. Немировский, Е.Л. Путешествие к истокам русского книгопечатания / Е.Л. Немировский. – М., 1991.
51. Нікалаеў, М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. / М. Нікалаеў. – Мінск, 1993.
52. Павленко, Н.А. История письма / Н.А. Павленко. – Минск, 1987.
53. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Фр. Скарыны / укл. У.Г. Кароткі. – Мінск, 1991.
54. Проненко, Л.Н. Каллиграфия для всех / Л.Н.Проненко. – М., 1990.
55. Прыгодзіч, М.Р. “Азь глаголю вамъ...”: 3 гісторыі літар / М.Р. Прыгодзіч // Роднае слова. – 2003 – № 1–12; 2004, № 1–2.
56. Рейсер С.А. Палеография и текстология / С.А.Рейсер. – М., 1970.
57. Сегаль, В.С. Начальный курс арабского языка / В.С. Сегаль. – М., 1962.
58. Смирнов, С.И. Шрифт и шрифтовой плакат / С.И. Смирнов. – М., 1980.
59. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. – Мінск, 1989.
60. Степанов, Ю.С. Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в период двоеверия / Ю.С. Степанов, С.Г. Проскурин. – М., 1993.
61. Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки: сб. ст. – М., 1976.
62. Терентьев-Катанский, А.П. С Востока на Запад: Из истории книги и книгопечатания в странах Центральной Азии. VIII–XIII вв. / А.П. Терентьев-Катанский. – М., 1990.
63. Улащик, Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода / Н. Улащик. – М., 1973.
64. Уханова, Е.В. У истоков славянской письменности / Е.В. Уханова. – М., 1998.
65. Федорова, Е.В. Введение в латинскую эпиграфику / Е.В. Федорова. – М., 1982.
66. Фридрих, И. История письма / И. Фридрих. – М., 1979.
67. Халидов, Б.З. Учебник арабского языка / Б.З. Халидов. – Ташкент, 1977.
68. Черепнин, Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник / Л.В. Черепнин. – М., 1969.
69. Шарбатов, Г.Ш. Современный арабский язык / Г.Ш. Шарбатов. – М., 1961.
70. Шифман, И.Ш. Набатейское государство и его культура / И.Ш. Шифман. – М., 1976.
71. Шлюмберже, Д. Эллинизированный Восток / Д. Шлюмберже. – М., 1985.
72. Юшманов, Н.В. Грамматика литературного арабского языка / Н.В. Юшманов. – Л., 1928.
73. Янин, В.Л. Я послал тебе бересту... / В.Л. Янин. – М., 1999.
74. Яскевіч, А.А. Старабеларускія граматыкі / А.А. Яскевіч. – Мінск, 2001.

IV. ТЭАРЭТЫЧНЫ ЗМЕСТ КУРСА

МОДУЛЬ 1

УВОДЗІНЫ

У нашым сучасным грамадстве цяжка ўявіць інтэлігентнага і культурнага чалавека, які б не ўмеў чытаць і пісаць. Валоданне пісьмом стала важнай і неабходнай часткай нашага жыцця і нашай культуры. У нашы дні неадукаваны чалавек не можа разлічваць на паспяховы ўдзел у прагрэсе чалавецтва.

Значэнне пісьма няцяжка зразумець, калі ўявіць сабе наш свет без пісьма. Пісьмо мае настолькі вялікае значэнне ў нашым паўсядзённым жыцці, што наша цывілізацыя хутчэй магла бы існаваць без грошай, металаў, радыё, паравога рухавіка і электрычнасці, чым без пісьма.

Важнасць пісьменнасці заключаецца таксама і ў тым, што на сённяшні дзень кожны з нас мае магчымасць даведацца не толькі пра традыцыі сваёй нацыі, але і прачытаць пра жыццё і традыцыі амаль любога народа свету. Чытанне кніг пра іншыя дзяржавы могуць пашырыць круггляд чалавека. Дзякуючы пісьменнасці мы можам без скажэння (якое абавязкова б з'явілася, калі б інфармацыя перадавалася вусна) прачытаць кнігі, якія нас цікавяць.

Пісьменнасць таксама вельмі цесна ўзаемазвязана з мовай. Без мовы пісьменнасць проста не магла бы існаваць. Але і мова таксама неаддзельная ад пісьменнасці. У наш час сучаснаму чалавеку вельмі цяжка вывучыць замежную мову без пісьмовых крыніц. Акрамя таго, пісьменнасць аказвае непасрэднае ўздзеянне на саму мову. Яна збольшага тармозіць яе развіццё, таму што словы, якія толькі з'явіліся ў мове, пакуль не ўжываюцца ў пісьме. Гэта даказвае той факт, што мы можам прачытаць дакументы стагадовай і нават двухсотгадовай даўніны. На аснове пісьма чалавек можа паведаміць пра сябе нашчадкам, з якімі ён ніколі не пагаворыць. Тое, што робіць чалавек сёння, будуць памятаць не толькі яго сучаснікі, але і далёкія нашчадкі.

Вынаходніцтва пісьма лічыцца найвялікшым адкрыццём чалавецтва. Джэймс Брэтэд, знакаміты амерыканскі вучоны, сказаў аднойчы: “Стварэнне пісьма і зручнай сістэмы для запісу на паперы мела большую вартасць у развіцці чалавечага роду, чым якое-небудзь іншае інтэлектуальнае адкрыццё ў гісторыі чалавека”. Пісьмо дапамагае людзям уступаць зносіны ў тым выпадку, калі зносіны пры дапамозе вуснага маўлення немагчымыя або складаюць цяжкасці. Галоўныя цяжкасці пры вусным маўленні ўзнікаюць у прасторы і часе. Вуснае маўленне (без спецыяльных тэхнічных сродкаў, такіх як рупар, тэлефон, радыё і інш.) магчымыя толькі на невялікай адлегласці ад суразмоўнікаў, у тых межах, калі слухач чуе. Што ж датычыцца пераадолення ў часе, то ўжо даўно склаліся прымаўкі аб значнасці пісьма, у адрозненне ад вуснага маўлення: “Слова не верабей: вылеціць не зловіш”, “Што напісана пяром, таго не вырубіш тапаром”, “Словы “лятаюць” – надпісы застаюцца”.

Пісьмо – вербальны сродак перадачы інфармацыі. Вельмі важнае значэнне пісьма ў гісторыі развіцця цывілізацыі. Пры дапамозе пісьма захоўваўся і перадаваўся назапашаны вопыт. Пісьмо дало магчымасць для стварэння навуковых бібліятэк, у якіх захоўваецца вопыт папярэднікаў. Без пісьма немагчыма б было выкладанне ў школе.

Ні адна з сістэм пісьма практычна ніколі не існавала ў чыстым выглядзе і не існуе нават цяпер. Напрыклад, большасці літар нашага алфавіта (“а”, “б”, “в” і інш.), адпавядае адзін пэўны гук, але ў літарах-знаках “я”, “ю”, “ё” – ужо некалькі гукаў. Не можам мы абысціся і без элементаў ідэаграфічнага пісьма, скажам, у матэматыцы. Замест таго, каб пісаць словамі “да двух дадаць два будзе чатыры”, мы, выкарыстоўваючы ўмоўныя знакі, атрымліваем вельмі кароткую форму: $2 + 2 = 4$. Тое ж – у хімічных і фізічных формулах. Самыя раннія алфавітныя тэксты былі выяўленыя ў Бібліі (Бібласе, Ліван).

У агульнай гісторыі развіцця пісьменства літарна-гукавое пісьмо сфарміравалася значна пазней за складовае. Гэта, на думку даследчыкаў, тлумачыцца тым, што літарна-гукавая сістэма падразумяваецца ўжо больш развітую здольнасць да раскладання маўлення на

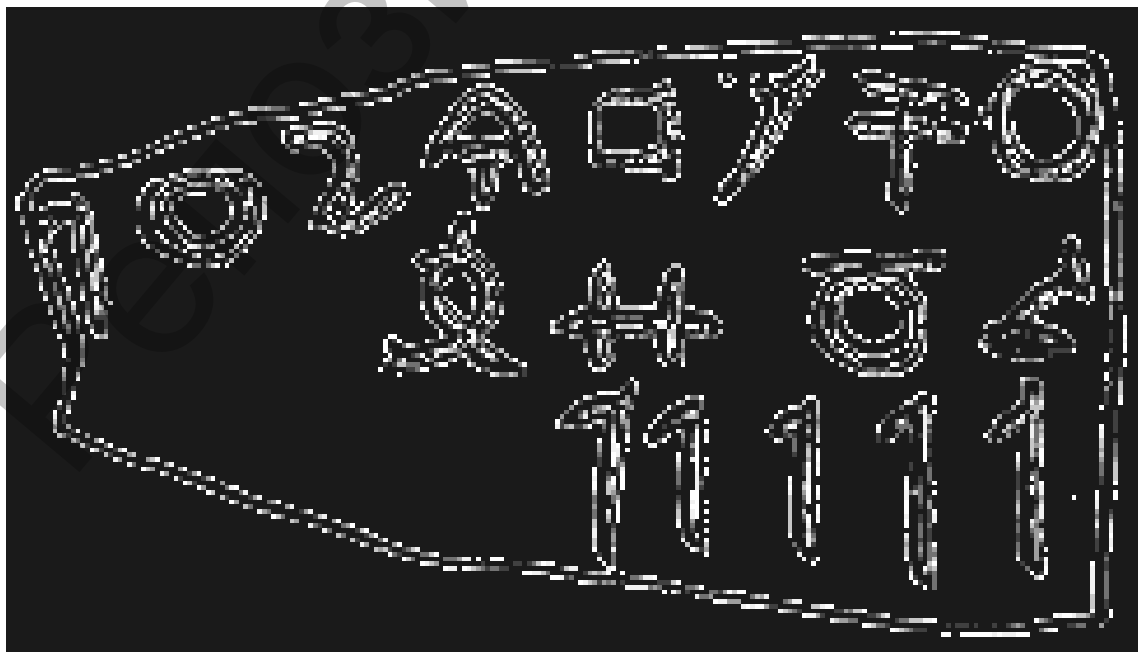
найпрасцейшыя яе элементы – гукі (фанемы), чым гэта назіралася ў перыяд фарміравання папярэдніх пісьмовых сістэм.

Аднымі з першых літарным гукавым пісьмом сталі карыстацца тыя народы, у мове якіх галосныя гукі былі не такія важныя, як зычныя. Так, у канцы II тысячагоддзя да н. э. алфавіт узнік у фінікійцаў, старажытных яўрэяў, арамейцаў. Напрыклад, у яўрэйскай мове пры даданні да зычных К - Т - Л розных галосных атрымліваецца сямейства аднакарэнных слоў: KeToL - забіваць, KoTeL - забойца, KaTuL - забіты і т. п. На слых заўсёды зразумела, што гаворка ідзе пра забойства. Таму пісалі толькі зычныя – семантыка слова была зразумелая з кантэксту. Дарэчы, старажытныя яўрэі і фінікійцы пісалі радкі справа налева. Гэты найстаражытны спосаб пісьма захоўваецца ў яўрэйскай і дагэтуль, такім жа спосабам сёння пішуць усе народы, якія выкарыстоўваюць арабскі алфавіт.

Шлях да раўнапраўнага абазначэння зычных і галосных быў доўгім. Ужо ў заходнесеміцкіх сістэмах пісьма для абазначэння галосных часам выкарыстоўвалі так званыя *matres lectionis* (літаральна *маці прачытання*) – знакі, якія дапамагаюць чытаць. Гэта некалькі знакаў для зычных, якімі абазначалі падобныя на іх галосныя. Гаворка ідзе пра чатыры зычныя гукі – [w], [j], [ʔ], [h] (апошнія два – адмысловыя гукі семіцкіх моў). Гукі [w], [j] былі блізкія да галосных [u], [i], а зычныя [ʔ], [h] былі падобныя на галосны [a]. Калі фінікійскай мовай пачалі карыстацца грэкі, абазначэнне галосных стала абавязковым. Спачатку выкарыстоўвалася *matres lectionis*, пазней знакі для галосных сталі адрознівацца ад знакаў для зычных. Так, у лацінскім пісьме першапачаткова быў адзін толькі знак 'V', які перад галосным заўсёды чытаўся як зычны 'W', а паміж зычнымі – як галосны гук 'U'. Потым гэты знак як бы раздвоіўся на 'V' і 'U' (таму яны падобныя графічна). У сучасным грэчаскім пісьме літары, якія абазначаюць галосныя, раўнапраўныя з літарамі, якія абазначаюць зычныя (усе літары стаяць у радку разам).

А ў рускай мове адбыўся адваротны працэс: літара для зычнага Ы утварылася ад літары для галоснага И (прышлося толькі дадаць да яе надрадковы значок). Так з'явілася гукалітарнае пісьмо, у якім пісьмовы знак абазначае не слова, не марфему, а гук. Пісьменнасць больш не спрабавала напрамую перадаваць сэнс, як піктаграфія або іерагліфіка, яна проста фіксавала гукавы паток, і гэты шлях паказаў сябе найбольш эфектыўным.

Літарна-гукавое, або алфавітнае, пісьмо стала вяршыняй графічнай эвалюцыі. Яно найбольш эканомна (гукаў у мове менш, чым складоў, а складоў менш, чым слоў) і падыходзіць для моў усіх тыпаў, чаго нельга сказаць пра іншыя віды пісьма: пісьменнасць, якая складаецца толькі з слоўных знакаў, нязручная, напрыклад, для моў з багатым словазмяненнем (як абазначаць асобныя марфемы?); складовыя пісьменствы не вельмі падыходзяць для моў з вялікай колькасцю зычных.

УЗНІКНЕННЕ ПІСЬМЕННАСЦІ. ЗНАКАВАЕ ПІСЬМО

Неабходнасць стварэння сістэмы невербальнай перадачы інфармацыі, захавання яе для нашчадкаў узнікла ў часы неаліта, хаця першыя элементы гэтай сістэмы ўзніклі раней – ужо ў VII тыс. да н.э.

Старажытнагрэчаскі гісторык Геродот (V ст. н.э.) распавядаў, што калі магутны і непераможны персідскі цар Дарый I вёў супраць качэўнікаў-скіфаў вайну, якая «зацягвалася і канца ёй не было бачна», скіфскія цары адправілі Дарыю весніка з дарункамі: птушкай, мышшу, жабай і пяццю стрэламі. Персы спыталі пасланца, што азначаюць гэтыя дары, але той адказаў, што яму загадана толькі ўручыць іх і як мага хутчэй вяртацца. Персам трэба было самім зразумець значэнне гэтых дарункаў.

Персы сабралі савет. Дарый лічыў, што скіфы аддаюць сябе ў яго ўладу і таму прынеслі яму ў знак пакоры зямлю і ваду, бо мыш жыве на зямлі, жаба жыве ў вадзе, птушка, хуткая, як конь, – знак уцёкаў, а стрэлы азначаюць, што скіфы адмаўляюцца ад супраціўлення. Адзін з мудрых мужоў, якія суправаджалі цара, з ім не пагадзіўся. Ён растлумачыў пасланне скіфаў зусім інакш: «Калі вы, персы, як птушкі, не паляціце у неба, альбо, як мышы, не схаваетцеся ў зямлю, або, як жабы, не паскачаце ў балота, то не вернецца назад, забітыя гэтымі стрэламі». Далейшыя падзеі паказалі, што праўдзівей быў менавіта гэты мудрэц: самаўпэўнены цар Дарый пацярпеў паражэнне ад скіфаў.

Аповед Геродота даносіць да нас звесткі не толькі аб адным з гістарычных падзей, але і пра старажытных “продкаў” пісьменства. Дары скіфаў былі своеасаблівым спосабам перадачы інфармацыі, які навукоўцы называюць “прадметным” пісьмом. Калісьці, па меншай меры 10 тыс. гадоў назад, з яго і пачалася гісторыя пісьменства.

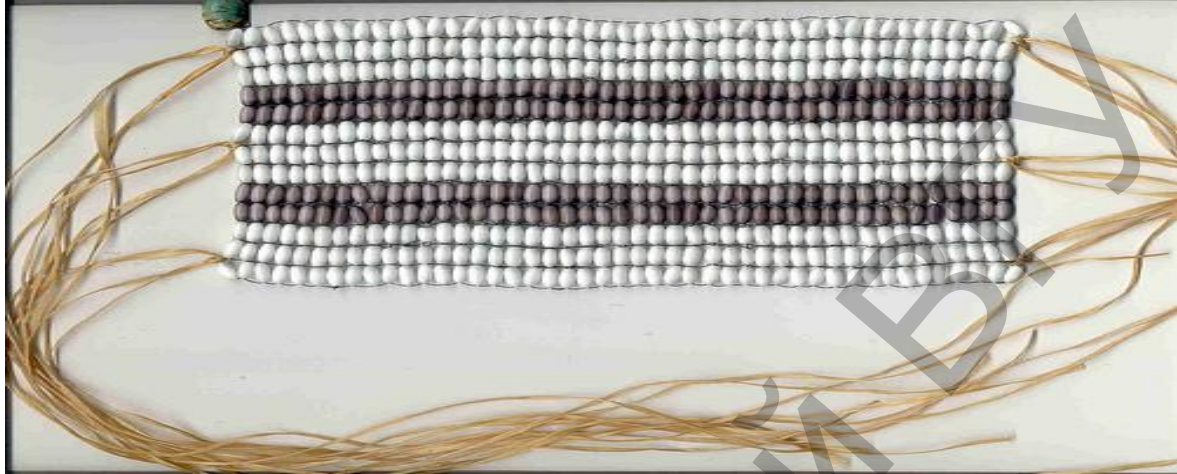
“ПРАДМЕТНАЕ” ПІСЬМО

“Прадметнае” пісьмо заснавана на выкарыстанні ў якасці знакаў розных прадметаў: палачак, камянёў, ракавін, гліняных геаметрычных фігурак, нітак з вузельчыкамі. Імі «запісвалі» колькасць жывёл, прадуктаў харчавання і іншых каштоўнасцяў, часам яны служылі календарамі. Гэты выгляд перадпісьма вядомы з X тысячагоддзя да н.э.

Умоўныя сігналы. У першабытныя часы з’явіліся «паляўнічыя» і «дарожныя» знакі, у якасці якіх выкарыстоўваліся галіны дрэў або паламаныя стрэлы. Галіна, пакладзеная папяроч сцежкі, забараняла рух наперад або папярэджвала аб небяспецы. Галіна ўздоўж сцежкі паказвала кірунак руху. Калі старажытны паляўнічы бачыў у лесе на дрэве стралу, накіраваную вастрыём уніз, яму было зразумела, што іншы паляўнічы ставіць паблізу пасткі. Калі ж страла была накіравана наўскос уверх, гэта азначала: «Я сышоў далёка».

Для перадачы інфармацыі і для запамінання першабытныя народы выкарыстоўвалі «палачкавае» пісьмо. Самым прымітыўным яго прыкладам з’яўляецца нахільна ўваткнутая ў зямлю на абочыне палка, якая інфармуе аб даўжыні шляху і магчымых на ім перашкодах і небяспеках. Сустрэкалася і выкарыстанне палачак рознай даўжыні і таўшчыні з насечкамі для перадачы досыць складанай інфармацыі, напрыклад, аб памеры доўгу. Такое пісьмо выкарыстоўвалі старажытныя скандынавы, да гэтага часу яго ўжываюць абарыгены Аўстраліі і Новай Зеландыі.

Пісьмо вампум. Паўночнаамерыканскія індзейцы, у прыватнасці іракезы, выкарыстоўвалі “ракавіннае” пісьмо – **вампум** (ад *wampumpeag* – «ніткі з ракавінамі»). Яно ўяўляла сабой паласу пераплеценых шнуроў з нанізанымі на іх ракавінамі. Вампум мог налічваць да 7 тысяч ракавін. Яго маглі насіць як пояс або выкарыстоўваць у якасці грошай, але галоўным яго прызначэннем была перадача паведамленняў ад племені да племені.

Змест паведамлення абзначаўся колерам, колькасцю і ўзаемаразмешчаннем ракавін. Так, ракавіны, афарбаваныя ў розныя колеры, мелі пэўнае значэнне: чырвоны – вайна; чорны – пагроза, варожасць; белы – святло, шчасце, дабрабыт.

Камбінацыі каляровых ракавін складалі малюнак. Напрыклад, чырвоная сякера на чорным фоне азначала аб'яўленне вайны, а скрыжаваныя цёмныя рукі на белым фоне – прапанова міру. Маглі быць вампумы і з геаметрычнымі фігурамі, якія таксама мелі сімвалічнае значэнне.

У 1862 г. індзейцы племені Лёні перадалі Уільяму Пэну (аднаму з амерыканскіх першапраходцаў) вампум з белых ракавін. На ім былі намалюваны дзве чалавечыя фігуркі, узяўшыся за рукі. Адна з іх сімвалізавала індзейца, другая (у капелюшы) - еўрапейца. Вампум сведчыў пра заключэнне міру.

Ракавіным пісьмом таксама карысталіся і карыстаюцца многія народнасці ў Афрыцы і Азіі. Так, у афрыканскіх народаў іаруба шэсць ракавін азначала "прывабны", а шнур з шасцю ракавінамі – нешта накшталт любоўнага паслання. Гэты знак з'явіўся таму, што словы «шэсць» і «прывабны» гучаць на мове іаруба аднолькава – [EFA]. (Так узнікае знакавая сувязь паміж гукавой мовай і напісаннем – аснова любога пісьменства).

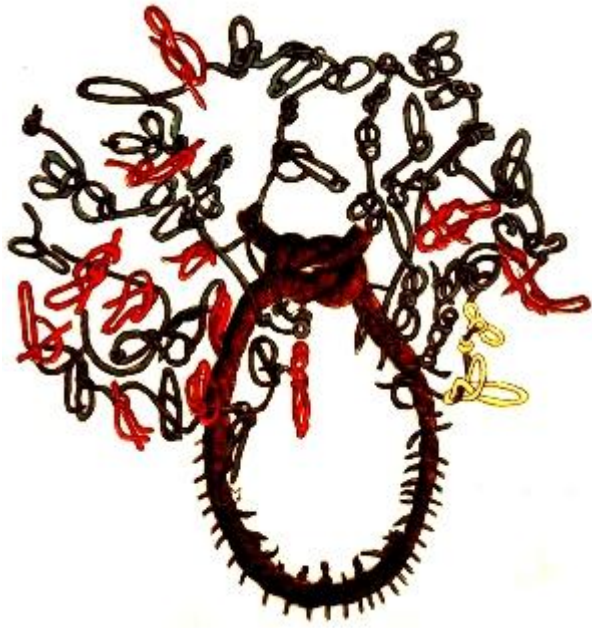
Пісьмо кіпу. Цікавы і незвычайны спосаб перадачы інфармацыі быў вынайзены старажытнымі інкамі – стваральнікамі вялікай дзяржавы ў Паўднёвай Амерыцы. У іх было вузельчыкавае пісьмо – **кіпу** (на мове індзейцаў *кечуа* – «вузел»). Расшыфроўвалі інфармацыю спецыяльныя вытлумачальнікі кіпу – кіпу-камаёкуна. Галоўным сярод іх быў асабісты сакратар Вяроўнага Кіраўніка інкаў – Вялікі Інкі, які падаваў яму зводную інфармацыю.

Пісьмо кіпу выглядала як ваўняныя або баваўняныя вярхоўкі, да якіх прывязваліся рады шнуркоў. Колькасць шнуркоў на адной вярхоўцы магла даходзіць да сотні, на іх навязвалі вузлы рознай формы. Мяркуюць, што колькасць і форма вузлоў абазначалі лікі. Інкі карысталіся дзесятковай сістэмай злічэння, у іх існаваў нават сімвал нуля (пропуск вузельчыка).

У ніжняй частцы ніткі размяшчаліся адзінкі, вышэй – дзясяткі, далей – сотні, затым тысячы, дзясяткі тысяч, вельмі рэдка – сотні тысяч. З дапамогай гэтых вузельчыкаў, якія нагадваюць касцяшкі лічыльнікаў, абазначаліся любы лікі. Колер шнура абазначаў той ці іншы прадмет: буры колер сімвалізаваў бульбу, жоўты –

золата, чырвоны – воінаў; чорны шнур абазначаў гады і гістарычныя падзеі і г.д.

Кіпу дазваляла чыноўнікам перадаваць розную інфармацыю аб падатках, зброі, зборы даніны з пераможаных плямёнаў, колькасці воінаў, запасах прадуктаў, уліку народанасельніцтва. Верагодна, гэта быў і адзін з першых узораў календара.

Напрыклад, жоўты шнур азначаў кукурузу. Калі да яго быў прывязаны сіні шнурок (пэўная правінцыя) з той ці іншай колькасцю вузельчыкаў, то гэта сведчыла аб ўраджаі (няўраджаі) у гэтай правінцыі.

У навуцы няма адзінай думкі адносна прызначэння “пісьма” кіпу. Адны лічаць, што яно служыла выключна для статыстычных мэт. Іншыя мяркуюць, што “пісьмом” кіпу, акрамя гэтага, “запісваліся” зводы законаў, гісторыя жыцця праўлення інкаў, дакладныя хронікі слаўтых падзей і нават вершы. Сёння дакладна расшыфраваць кіпу не могуць нават сучасныя індзейцы. Можна выказаць здагадку, што вузельчыкавае “пісьмо” ведалі і славяне, магчыма ад тых жа манголаў, у якіх яно праіснавала аж да XII стагоддзя, пра што сведчаць наяўнасць выразу “Завязаць вузельчык на памяць”.

Іншыя віды “прадметнага” пісьма. Акрамя названых, у гэты перыяд існавалі і іншыя спосабы “напісання пісьма”. Своеасаблівым прадметным пісьмом было “**жазла вестуноў**”. Яно было вядома ў Старажытным Кітаі, у Старажытнай Еўропе, у аўстралійскіх і афрыканскіх плямёнаў. Жазло, якое прыносілася пасланцом іншага племені, становілася своеасаблівым да-

кументам, які пацвярджае паўнамоцтвы прыбыўшага. На жазло наносіліся засечкі, памятныя знакі. Гледзячы на іх, пасланец успамінаў пра колькасць дадзеных яму даручэнняў. Магчыма, размяшчэнне зарубак выказвала пэўныя факты.

У некаторых народаў Афрыкі існавала прадметнае пісьмо ў выглядзе **караляў** з рознакаляровых бусінак, ракавін, зерняў. З іх дапамогай складалі розныя пасланні – прызнанні ў каханні, папярэджанні аб небяспецы, запрашэнні.

У нігерыйскіх народаў іаруба і дагамейцаў у XVII-XIX стст. было засведчана прадметнае пісьмо **арак**. Арак – гэта прадметнае пасланне, звычайна ўяўляе сабой нізку ракавін кауры. Словам «арак» іарубы называлі таксама афіцыйнае пасланне ў выглядзе яйка папугая, якое цар-алафін мог атрымаць ад галоўнакамандуючага-башаруна; яно азначала смяротны прысуд.

Пра арак з кауры распавядае нямецкі графолог Іензен: “Іарубы могуць перадаваць такім чынам даволі складаныя паведамленні”. Ён прыводзіць 9 узораў афіцыйных і прыватных «лістоў» арак. Асабліва цікавае “пасланне міру і добрых вестак” ад цара Джэб цару Лагос з нагоды яго ўступлення на пасаду 28 снежня 1851 г. Іензен прыводзіць яшчэ адзін арак, які цяжка хворы Джэб паслаў сваім сваякам і сябрам. То была нізка з чатырох ракавін кауры, прычым шнурок, на які яны былі нанізаны, быў абплецены асаблівым чынам. Гэтае «пісьмо» чыталася так: «Хвароба працякае неспрыяльна, стан пагоршыўся. Адзіная надзея на Бога».

Падобнае, але больш складанае прадметнае пісьмо было ў дагамейцаў. Французскі даследчык Дагом Ле-Эрыс выявіў яго на металічных цырыманіяльных сякерах. Кожная сякера мела асаблівую форму, звязаную з яго ўласным сімвалічным значэннем. Пісьменнасць была неабходная іарубам, дакладней, іх кіраўнікам для дзяржаўнага ўліку. Патрэбы дзяржаўнай гаспадаркі былі ў старажытныя часы галоўным фактарам, якія вызначылі развіццё пісьма. Вядома, што ў іарубаў кожны кіраўнік хатняй гаспадаркі даваў чыноўніку-ілары адну ракавіну кауры; у рэзідэнцыі кіраўніка гэтыя ракавіны падлічваліся, па іх раскладвалі падаткі.

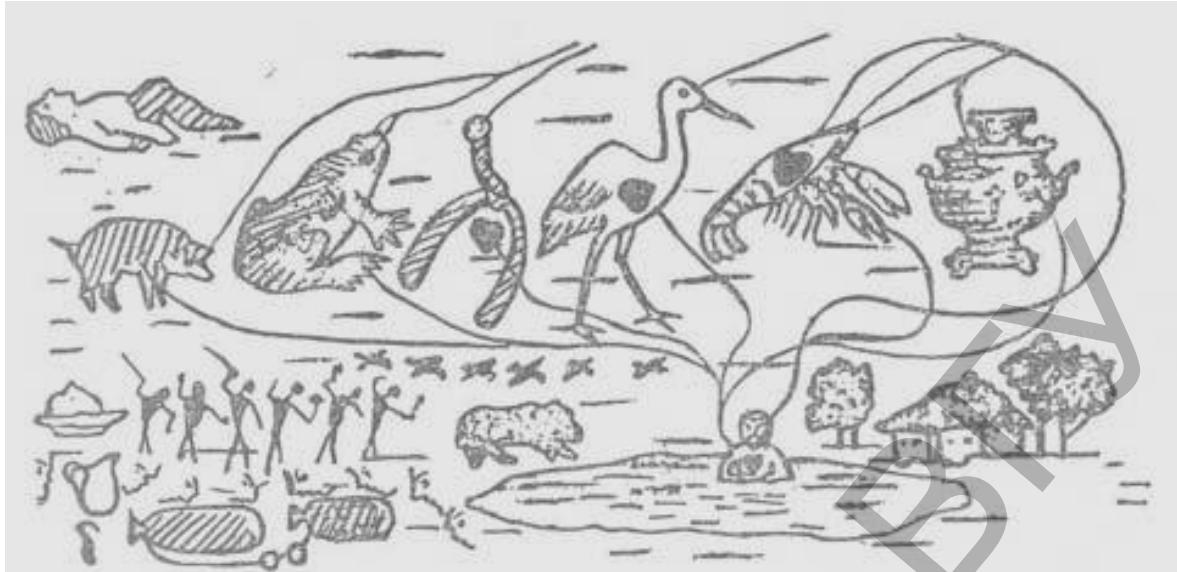
Такім чынам, першым крокам да лінейнага (графічнага) пісьма было выкарыстанне прадметаў – спачатку ў якасці мнеманічных, або “напамінальных”, сродкаў. Яны не перадавалі думку, а толькі нагадвалі пра яе. Потым за прадметамі сталі замацоўваць канкрэтныя значэнні (напр., стрэлы – для аб’яўлення вайны, вузлы – для лічэння і г. д.). Рэшткі прадметнага пісьма можна бачыць і ў нашым жыцці (маякі, сігнальныя сцяжкі – у марской справе, светлафоры і семафоры – на дарогах, сігнальныя ляпачкі – на розных прыборах). Усе яны функцыянальна падобныя “жазлу веснікаў” і шнурам перуанскіх пастухоў. Нават сярод сучасных людзей існуе звычка ставіць крыжык на руцэ для памяці.

“Прадметнае” пісьмо хоць і з’явілася важным крокам на шляху развіцця пісьменства, але, натуральна, не магло перадаць усю прыгажосць і паўнату вуснай мовы чалавека.

ПІКТАГРАФІЯ

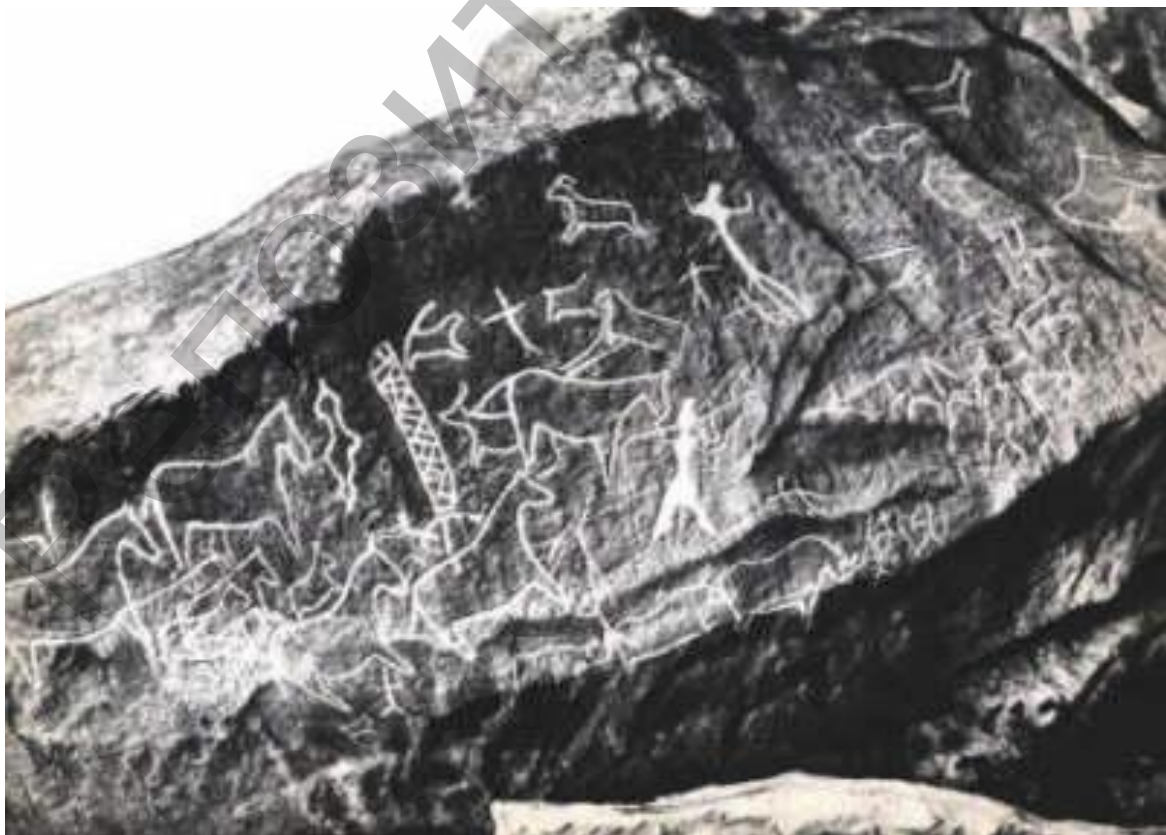
Першапачатковым этапам развіцця начартальнага (графічнага) пісьма з’явілася пісьмо малюнкавае, або піктаграфічнае. Яно ўяўляе сабой адмысловы малюнак прадметаў, дзеянняў, падзей і да т.п. на камені, дрэве, гліне з мэтай зносін. Піктаграфічнае пісьмо праз малюнкi, якія завуцца піктаграмай, перадае выказванне ў цэлым, не раздзяляючы яго на асобныя словы графічнымі элементамі піктаграмы.

Гэты спосаб пісьма узнік, як лічыцца, яшчэ ў палеаліце. Т.зв. “апавед у малюнках”, **піктаграфічнае** пісьмо (ад лацінскага *pictus* – намалёваны і грэчаскага *grapho* – пішу) значыць “малюю-пішу” (піктаграфічным пісьмом і ў наш час яшчэ карыстаюцца некаторыя амерыканскія індзейцы). Пісьмо гэта недасканалае, бо прачытаць апавед у малюнках можна парознаму. Таму, дарэчы, піктаграфію як форму пісьма далёка не ўсе спецыялісты прызнаюць пачаткам пісьменства. Да таго ж для старажытных людзей любы падобны малюнак быў адушаўлёным, так што “апавед у малюнках”, з аднаго боку, ёсць спадчына гэтых традыцый, з другога – патрабуе абстрагавання ад малюнка.

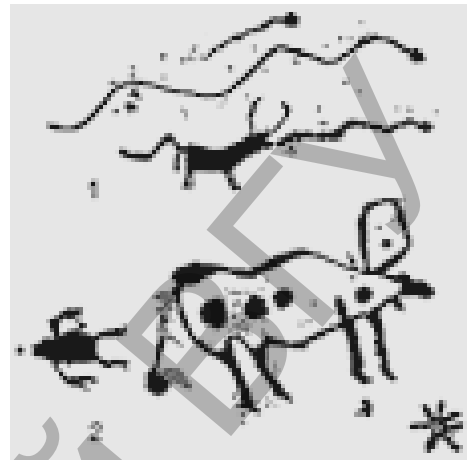

Піктаграфія, будучы прымітыўным начартальным (графічным) пісьмом, перадавала толькі змест выказвання, не адлюстроўваючы моўных асаблівасцяў перададзенага паведамлення (гучання слоў, іх граматычных форм, паслядоўнасці слоў і г.д.). І.Я. Гельб і І. Фрыдрых адносяць піктаграфію да перадпісьменнасці (перадгісторыі пісьма), лічачы ўласна пісьмом толькі паслоўную перадачу паведамленняў (усё роўна якімі графічнымі знакамі – слоўнымі, складовымі або гукавымі).

Узнікненне піктаграфічнага пісьма звязваецца з перыядам, калі першабытныя малюнкi пачынаюць прымяняцца не толькі для эстэтычных і рэлігійна-культавых патрэб, але і як сродак камунікацыі, г.зн. як сродак перадачы паведамленняў у дадатак да вуснага апаведу і замацавання паведамленняў у памяці апавядальніка або слухача. Калі гэта адбылося, вызначыць цяжка па прычыне сінкрэтычнага характару першабытнага мастацтва.

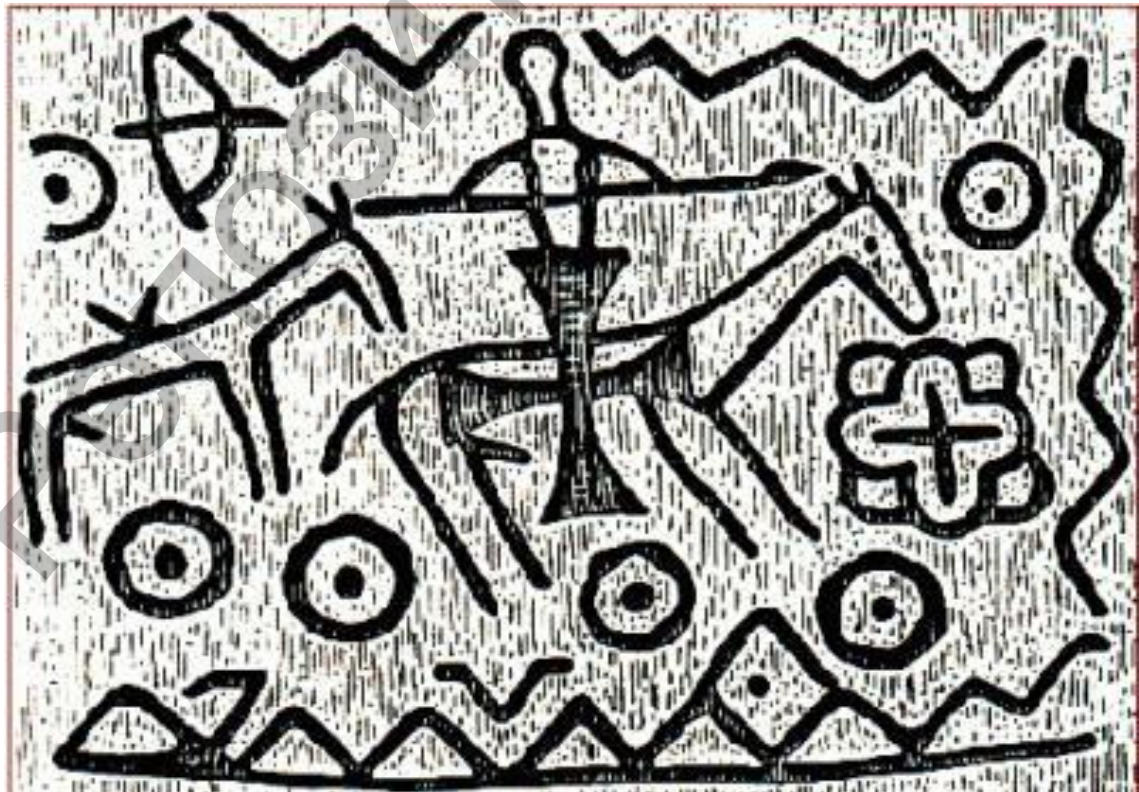
«Перыядам канчатковага фарміравання піктаграфіі трэба лічыць эпоху, калі малюнкi пачынаюць выкарыстоўвацца не толькі ў дадатак да аповеду, але і для самастойнай перадачы паведамленняў, у прыватнасці, для перадачы іх адрасатам, адсутным у момант стварэння піктаграм, адзеленым ад іх стваральніка вялікай адлегласцю або часам».

Піктаграмы, высечаныя або намаляваныя на скалах, маюць асаблівую назву – *петрогліфы*.

Вядомыя наступныя разнавіднасці піктаграм:

- 1) розныя запісы ўмоў абмену прадметаў палявання, рыбнай лоўлі і г.д.;
- 2) паведамленні аб баявых паходах, сутычках, паляванні;
- 3) розныя лісты, у тым ліку і любоўныя;
- 4) племянныя летапісы-хронікі;
- 5) надмагільныя мемарыяльныя надпісы;
- 6) запісы магічных і заклінальных формул, легенд, звычайў, заветаў.

Да піктаграм блізкія графічныя знакі родаплемянной і індывідуальнай уласнасці (тамга, таўро, якія наносзяцца на хатніх жывёл, керамічныя пасудзіны і г.д.; княскія знакі на сцягах, гербах, манетах; радавыя знакі на кубках для віна ў некаторых каўказскіх народаў). Знакі падобнага роду захаваліся ў шматлікіх сучасных народаў Сярэдняга і Блізкага Усходу, Афрыкі, Акіяніі, Крайняй Поўначы. Сустрэкаюцца яны і ў еўрапейскіх народаў, напрыклад, у жыхароў паўночнага і ўсходняга ўзбярэжжа Германіі. Нярэдка такія знакі былі свайго роду манаграмай іх уладальнікаў. Імі карысталіся як звычайнымі літарамі непісьменныя людзі пры падпісанні дакументаў. У больш заможных нават меліся свае пячаткі з падобнымі тамгамі. З піктаграмамі дадзеныя знакі аб'ядноўвае тое, што кожны з іх перадае цэлае паведамленне, графічна непадзельнае на асобныя словы. Іншага меркавання прытрымліваецца І.М. Дзьяканаў, лічачы, што гэтыя знакі не маюць апавадальнага характару і тым самым адрозніваюцца ад піктаграфічных малюнкаў.

Піктаграма як графічны малюнак, спрошчаны з мэтай палягчэння яго візуальнага ўспрымання, выкарыстоўваецца і ў наш час (дарожныя знакі, абазначэнні відаў спорту, малюнкi на шыльдах крамаў і інш.). Яна ўзмацняе і характарызуе рысы адлюстраванага прадмета або дзеяння.

Піктаграма паведамляе тое ці іншае дзеянне практычна вокамгненна, выкарыстоўваючы выключна візуальнае ўяўленне. Аднак пры выкарыстанні піктаграм існуюць і падводныя камяні – сэнс піктаграмы можа быць няправільна вытлумачаны і прама залежыць ад культуры той краіны, у якой яны выкарыстоўваюцца. Таму пры распрацоўцы метафар для піктаграм трэба быць асабліва акуратнымі.

Тое, што піктаграфія звычайна валодала нагляднасцю і была даступная для ўсіх, з'яўлялася, несумненна, станоўчым фактарам. Аднак піктаграфічнаму пісьму былі ўласцівыя і істотныя недахопы. Будучы недасканалым, прымітыўным і неўпарадкаваным пісьмом, піктаграфія дапускала розныя тлумачэнні паведамленняў і не дала магчымасці перадаваць складаныя паведамленні, якія змяшчаюць адцягненыя паняцці. Піктаграфія была не прыстасаваная да перадачы таго, што не паддаецца намалюванаму малюнку, з'яўляецца абстрактным. Па гэтай прычыне піктаграфічнае пісьмо на пэўнай ступені развіцця чалавечага грамадства перастала задавальняць патрэбы ў пісьмовых зносінах. І тады на яго глебе ўзнікае іншы тып пісьма, больш дасканалы, – пісьмо *ідэаграфічнае*.

ІДЭАГРАФІЯ. ІЕРАГЛІФІЧНАЕ ПІСЬМО

Узнікненне ідэаграфічнага пісьма, якое прыйшло на змену піктаграфіі, звязана гістарычна з далейшым развіццём чалавечага мыслення і, адпаведна, мовы, з набытай чалавечым здольнасцю да большых абстракцый, з уменнем чалавека раскладаць размову на элементы – словы. Сам тэрмін «ідэаграфія» паказвае на здольнасць гэтага пісьма перадаваць адцягненыя паняцці, увасобленыя ў словах. У адрозненне ад піктаграфіі ідэаграфічнае пісьмо фіксуе паведамленне даслоўна і перадае, акрамя слоўнага складу, таксама парадак слоў. Яно мае ўжо строга ўстаноўленыя і ўстойлівыя напісанні графічных знакаў. Знешні выгляд ідэаграфічнага знакаў не звязаны з прынцыпамі гучання слоў, ён залежыць ад сацыяльных традыцый, ад матэрыялу для пісьма і ад пісьмовых інструментаў.

Пачатковай фазай развіцця ідэаграфічнага пісьма з'яўляецца *малюнкавая ідэаграфія*. Так, у IV–III тысячагоддзях да н. э. у Старажытным Шумеры (Пярэдня Азія), у Старажытным Егіпце, а потым, у II тысячагоддзі, і ў Старажытным Кітаі кожнае слова перадавалася малюнкам, часам канкрэтным, часам умоўным. Напрыклад, калі гаворка ішла пра руку, малявалі кісць рукі; ваду малявалі хвалістай лініяй. Гэтак жа пэўным сімвалам пазначалі дом, горад, лодку і г.д. Грэкі, сустрэўшыся з такімі егіпецкімі малюнкамі, назвалі іх **іерогліфамі** («іера» – «святы», «гліфэ» – «высечаны на камені»). Па словах Ч. Лаўкоткі, ужо ў IV веку н.э. «панавала меркаванне, быццам іерогліфы – гэта таямнічыя знакі глыбокай мудрасці старажытных чараўнікоў, якія нельга прачытаць, а можна толькі містычна спасцігаць».

Ідэаграмы – (грэч. *idea* – «ідэя» і *gramma* – «літара, пісьмовы знак») – пісьмовыя знакі, якія перадаюць значымыя адзінкі мовы без перадачы гучання гэтых адзінак, а толькі зрокава. Ідэаграмы маюць рознае гучанне ў розных мовах, ала тоесны сэнс. Гэта найперш лічбы, матэматычныя знакі і інш. Ідэаграмы маюць два галоўныя падтыпы:

1) лагаграмы – (грэч. *logos* – «слова» і *gramma* – «літара, пісьмовы знак») – якія перадаюць цэлыя словы, лічбы і іншыя знакі.

2) фразаграмы – (грэч. *phrasis* – «зварот, спосаб выяўлення») – пісьмовыя знакі, якія перадаюць цэлае выказванне, фразу.

Іерогліфы абазначаюць словы. Старажытныя іерогліфічныя сістэмы пабудаваны па адзіным прынцыпе – ці гэта старажытнаегіпецкія іерогліфы, ці кітайскія, ці іерогліфы майя ў Амерыцы. Таксама аднатыпныя і крыніцы паходжання іерогліфаў – усюды яны сталі вынікам развіцця піктаграм. Найважнейшымі адрозненнямі больш прагрэсіўнага іерогліфічнае пісьмо сталі спрощаная, стылізаваная форма знакаў і іх меншая колькасць.

Іерогліфы звычайна падзяляюцца на тры групы. Першая група – гэта лагаграмы, або ідэаграмы, г.зн. знакі, якія абазначаюць паняцці, прадмет гэта будзе або дзеянне: «галава», «ісці», «меч» і г.д.

Другая ўключае сімвалы, якія базіруюцца на фанетычным прынцыпе: як, напрыклад, знак «ластаўка» для абазначэння прыметніка «вялікі». Такія фанаграмы існавалі ў шумерскім, старажытнаегіпецкім, кітайскім пісьме. Абстрактныя паняцці, многія дзеясловы, прыметнікі, геаграфічныя і ўласныя імёны заўсёды абазначаюцца фанаграмамі.

Трэцяя група знакаў – гэта дэтэрмінатывы, знакі, якія дапамагаюць чытачу вызначыць значэнне наступнага або папярэдняга словы яшчэ да яго гукавога прачытання. Напрыклад, у шумерскім клінапісе перад мужчынскімі імёнамі заўсёды ставіўся дэтэрмінатыў у выглядзе вертыкальнай рысы. Асобныя дэтэрмінатывы ўжываліся перад імёнамі цароў, царыц, назвамі гарадоў, краін, рэк і інш. Сённяшнія кітайскія іерогліфы маюць падобную з’яву: сімвал са значэннем “дрэва” прысутнічае ў складзе мноства іерогліфаў, якія абазначаюць драўляныя прадметы або віды дрэў; знак “вада” ёсць у многіх іерогліфах, які мае “водную” тэматыку – напр., “ручай”, “лёд”. У старажытнаегіпецкім пісьме дэтэрмінатывы былі таксама шматлікія і ішлі за словам.

Знаки идеографического письма.

Рис. 15.3.

Транслитерация шумерского слова	Шумерское значение	КЛИНОПИСНЫЕ ЗНАКИ		
		Шумерское письмо	Старовавилонское письмо	Новоассирийское письмо
DINGIR	“бог”			
NAG	“пить”			
TÜR	“загон для животных”			
DUB	“табличка”			
IZI	“огонь”			
ANŠE	“осел”			
GU	“брак”			
ŠÚR	“злой”			
GIŠIMMAR	“финиковая пальма”			
KUR	“гора”			
MUŠ	“змея”			
ŠA	“сердце”			
GE	“черный”			
KI	“земля”			
KU	“рыба”			

Тэкст, складзены іерогліфамі, выглядае як серыя малюнкаў. Гэтае пісьмо **ідаграфічнае** (“пішу паняцце”, “пішу ідэю”).

Станаўленню ідаграфічнага пісьма спрыяла таксама раздзяленне умоўных піктаграм на асобныя элементы, кожны з якіх набываў самастойнае сэнсавое значэнне, станавіўся ўстойлівым, ператвараючыся ва ўмоўны знак слоўнага сэнсу. Патрэба ў “хуткім” пісьме і перадачы складаных і доўгіх тэкстаў прымусіла адшукваць больш зручны матэрыял і новыя прылады для пісьма. Людзі ад надпісаў на камянях, костках, кавалках дрэва і да т.п. перайшлі да надпісаў на папірусе, пергаменце (адмыслова апрацаваных скурах маладых жывёл), а потым – на паперы. Замест насякальных і драпаючых прылад пісьма з’явіўся пэндзлік, якім пры дапамозе фарбы (першапачаткова толькі чорнай і чырвонай) можна было значна хутчэй і зручней адлюстроўваць графічныя знакі. У сярэднія вякі ўжо шырока выкарыстоўваліся гусіныя (ці іншыя птушыныя) перы, а ў 1830 г. англічанін Джэмс Першы атрымаў першы патэнт на вытворчасць сталёвых пераў.

Зараджэнне дзяржаў, развіццё вытворчасці і гандлю паслужылі стымулам для далейшага развіцця ідаграфічнага пісьма. Узнікла патрэба пісаць хутчэй, перадаваць больш складаныя і доўгія тэксты. Гэта прывяло да большай схематызацыі малюнкаў, да ператварэння іх у яшчэ больш умоўныя знакі – іерогліфы. Так на аснове малюнкавай ідаграфіі ўзнікла іерагліфічнае пісьмо – найвышэйшы этап развіцця ідаграфіі.

Да ідэаграфічных сістэм адносяцца: шумерскае пісьмо (пазней – акадскае, IV–I да н.э.), эламскае (XXIII–IV да н.э.), егіпецкае (XXX да н.э.–V н.э.), хецкае (XV–VII да н.э.), кітайскае (з XIII да н.э.), майя (IV–XVI н.э.), атцэкскае (да XVI). Яшчэ не дэшыфраваныя пісьмовыя помнікі ў даліне Інда (XXV–XX да н.э.), вострава Пасхі (XIV–XIX н.э.). Магчыма, у іх аснове таксама ляжыць ідэаграфічная сістэма пісьма.

Радзімай графічнага пісьма лічыцца Старажытны Усход. Найбольш старажытнай лічыцца пісьменнасць шумераў, якія жылі ў Міжрэччы, у Пярэдняй Азіі. Шумерскае пісьмо ўзнікла больш за пяць тысяч гадоў таму. Сярод самых старажытных арыгінальных пісьменнасцяў былі сістэмы пісьма ў Эламе (дзяржава ў Пярэдняй Азіі), у Егіпце, даліне Інда, Кітаі, у Малой Азіі ў хетаў, а таксама на Крыце. У Цэнтральнай Амерыцы ў індзейцаў майя ў I тысячагоддзі н.э. узнікла самая маладая з старажытных пісьменнасцяў. З усіх гэтых сістэм лісты да нашых дзён захавалася толькі кітайская.

Егіпецкая іерагліфічная пісьменнасць на працягу чатырнаццаці стагоддзяў уяўляла сабой загадку для навукоўцаў свету. Геродот, Страбон, Дыядор Сіцылійскі гаварылі пра іерагліфы як пра незразумелыя малюнкi-пісьмёны. У IV стагоддзі Гарапалон даў падрабязнае апісанне значэнняў іерагліфаў. Згодна з закладзенай ім традыцыяй тлумачэння, у іерагліфах бачылі кабалістычныя, астралагічныя і гнастычныя таемныя вучэнні; вычытвалі урыўкі з Бібліі, халдзейскія, яўрэйскія і нават кітайскія тэксты. Навукоўцам, якія знайшлі ў сабе смеласць адмовіцца ад шматвяковай традыцыі, стаў француз Франсуа Шампальён (XIX ст.), які выявіў загадку егіпецкай іерагліфікі. Ён выказаў здагадку, што іерагліфы – гэта не пісьмёны-малюнкi (на што яны так падобныя па форме), а абазначэнні літар і складоў. Абапіраючыся на сваю здагадку, Шампальёну ўдалося расшыфраваць надпісы на егіпецкіх помніках і магільнях.

Існуе гіпотэза, што з шумерскага пісьма паходзяць усе астатнія пісьменствы (акрамя пісьма майя). Шумерскае пісьмо добра вывучана, вядомая яго шматвекавая эвалюцыя ад піктаграм да слоўных знакаў і затым да слоўна-складовых. Аднак ні пацвердзіць, ні абвергнуць гэтую гіпотэзу навукоўцам не ўдаецца: – занадта мала вядома фактаў.

Найбольш раннія ўзоры шумерскага пісьменства – гэта біркi (звычайна з гліны) з пячаткай і паметкай аб колькасці, якія прывязвалі да прадметаў або жывёл. Затым паявіліся больш складаныя ўліковыя табліцы. Выдатным дасягненнем шумераў было тое, што колькасць яны пазначалі асобным знакам. Напрыклад, пяці каровам адпавядалі пяць авалаў і малюнак каровы, а не пяць малюнкаў каровы, як у розных перадпісьменнасцях. Паступова сістэма ўскладнялася. Узніклі стандартныя знакі – іерагліфы, з дапамогай якіх было лягчэй адлюстроўваць канкрэтныя рэчы, якія часта згадваюцца, – сонца, карову, птушку і г.д. Знакі-малюнкi пачалі выкарыстоўваць і для блізкіх па сэнсе слоў: напрыклад, іерагліф “сонца” стаў азначаць “яркі”, “святло”, “дзень”. Для некаторых паняццяў выкарыстоўвалася камбінацыя знакаў. Так, слова “рабыня” пазначалі двума малюнкамі – жанчыны і гары, – паколькі рабыняў у Шумер прывозілі звычайна з гор. Паступова значкі ўсё меней былі падобныя на малюнкi. У шумераў з’явіліся стандартныя ўмоўныя знакі, якія складаліся з клінападобных рысачак, што вельмі аддалена нагадвалі ранейшыя малюнкi. Магчыма, знешні выгляд шумерскага пісьма звязаны з тым, што знакі выдрапваюць на мокрай гліне. Па форме клінападобных рыс шумерскае пісьмо і яго спадчыннікаў у Міжрэччы назвалі клінапісам.

Цяжэй за ўсё было адлюстроўваць абстрактныя паняцці, імёны ўласныя, а таксама розныя службовыя словы і марфемы. У гэтым дапамагаў рэбусны прынцып. Напрыклад, у шумерскім пісьме знак стралы выкарыстоўвалі не толькі для слова *страла*, але і для слова *жыццё*, якое гучала гэтак жа – [ti]. Пастаянна ўжываючы рэбусны прынцып, шумеры замацавалі за некаторымі знакамі ўжо не слоўнае значэнне, а гукавое прачытанне. У выніку ўзніклі складовыя знакі, якія маглі абазначаць некаторую кароткую паслядоўнасць гукаў, часцей за ўсё склад.

Такім чынам, менавіта ў Шумеры ўпершыню сфарміравалася сувязь паміж маўленнем і напісанымі знакамі, без якой немагчымая рэальная пісьменнасць. Выкарыстанне знакаў для абазначэння гукавой абалонкі слоў называецца фанетызацыяй. Яна характэрная для ўсіх слоўна-складовых пісьменнасцяў. У іх паяўляюцца знакі трох тыпаў: слоўныя, складовыя і дапаможныя – дэтэрмінатывы. Складовыя знакі выкарыстоўваюцца як самастойна, так і для суправаджэння слоўных знакаў, каб удакладніць іх вымаўленне. Дэтэрмінатывы абазначалі агульныя паняцці і заўсёды далучаліся да іншых знаках, тлумачачы іх сэнс. Напрыклад, з

уласным імем Ашур звязваліся дэтэрмінатывы горад, краіна ці бовства, каб было зразумела, пра які Ашур ідзе гаворка – Бога, горад ці краіну.

Пераход ад малюнка да фанетычнага пісьма бачны ў тым, як мексіканцы перадалі на пісьме гукі лацінскага *pater noster*: яны адлюстравалі побач сцяг (па-мексіканску *pan*), камень (*te*), плод кактуса (*notsch*) і зноў камень (*te*); у выніку атрымалася гукаспалучэнне *pante notschte*, г.зн. магчыма блізкая для мексіканцаў перадача лацінскіх гукаў *pater noster*.

У слоўна-складовых сістэмах пісьменства было вельмі шмат розных знакаў. Гэта вельмі нязручна, бо ўсе іх неабходна было запамінаць; акрамя таго, не для ўсіх моў гэтая сістэма падыходзіць. У кітайскай мове слова не змяняюцца па склонах, ліках, часах і іншых граматычных катэгорыях. Таму іерогліф – г.зн. слоўны знак – заўсёды чытаецца аднамоўна. Напрыклад, у беларускай мове, калі б мы карысталіся падобнай пісьменнасцю, да знака ДОМ прыйшлося б кожны раз прыпісваць фанетычныя знакі для канчаткаў: ДОМ-ам, ДОМ-а і да т.п. Таму кітайская пісьменнасць, трапіўшы ў свой час у Карэю і Японію прыжылася там не вельмі добра: у карэйскай і японскім мовах развіта сістэма словазмянення.

Аднак у слоўных знакаў ёсць і вядомыя перавагі. Зразумець такі тэкст можна і не ведаючы яго вымаўлення. У Кітаі людзі, якія размаўляюць на розных дыялектах, не разумеюць адзін аднаго, настолькі па-рознаму яны вымаўляюць словы. А напісаны тэкст зразумелы ўсім.

Егіпецкае іерагліфічнае пісьмо

Іерагліфічнае пісьмо ўзнікла ў Егіпце каля IV тыс. да н.э. і праіснавала аж да другой паловы III ст. н.э. За гэты перыяд егіпецкія іерогліфы падвяргаліся рознага роду зменам. Пачатковым этапам егіпецкага іерагліфічнага пісьма з'яўляецца малюнкавая ідэаграфія, якая ў асноўным развівалася з піктаграфіі. Кожны малюнак егіпцяна першапачаткова абазначаў тое, што было намалявана: дом, птушку, жывёлу і г.д. У навуцы выказваюцца здагадкі, што старажытныя егіпцяне, якія пражывалі па ўсёй даўжыні ўрадлівай даліны Ніла, «з'яўляюцца змяшаным народам, якія складаюцца з афрыканскіх і семіта-азіяцкіх элементаў» і што іх мова аддалена роднасная семіцкім мовам [19]. Існуюць і іншыя меркаванні. І.М. Дзьяканаў, напрыклад, лічыць больш верагодным адносіць егіпцяна да народа, які роднасны азіяцкім семітам, але складае самастойную і досыць аднастайную этнічную супольнасць.

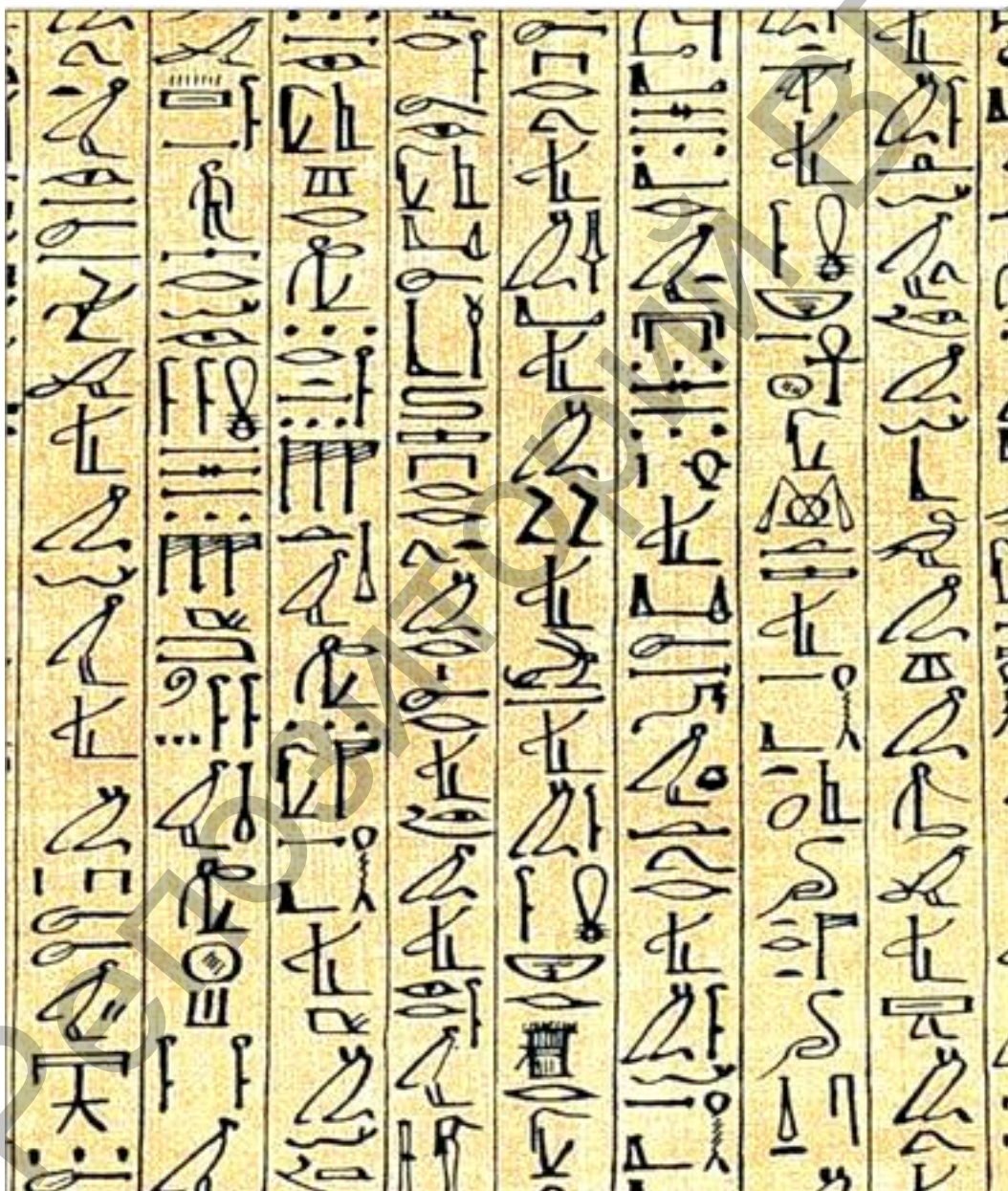
Письмо ієрогліфами часцей за ўсё выкарыстоўвалі для манументальных надпісаў на сценах храмаў і грамадскіх будынкаў, статуях багоў, магільнях. Таму егіпецкія ієрогліфы ранняга перыяду часам называюць манументальным пісьмом.

Ж.Ф. Шампальён адрозніваў паводле характару выканання тры віды ієрогліфаў:

а) сапраўдныя (або, як мы іх называем, манументальныя), якія адлюстроўвалі малюнак поўна і дэталёва, часам у фарбах;

б) контурныя, якія перадавалі толькі контуры, так сказаць, сілуэты сапраўдных ієрогліфаў;

в) лінейныя, якія адлюстроўвалі прадметы, людзей, жывёл у моцна схематызаваным выглядзе і змяшчалі мінімальную колькасць рысак для распазнання прадмета і г.д..

І. Паўльсан па характары выканання адрозніваў два віды ієрогліфаў: ієрогліфы манументальныя і лінейныя, да апошніх адносіліся ў тым ліку і контурныя.

Кожны малюнак-ієрогліф высякалі самастойна, без звязвання яго на пісьме з іншымі знакамі. Не было цвёрда ўстаноўленага ў старажытных егіпцянаў і накірунку пісьма. Як правіла, яны пісалі зверху ўніз слупкамі, справа налева. Часам сустракаліся надпісы слупкамі злева направа і справа налева ў гарызантальны радок.

Клінапіснае пісьмо

Не менш старажытнай, чым егіпецкія іерогліфы, і вельмі цікавай разнавіднасцю ідэаграфічнага пісьма з'яўляецца клінапіс. Адносна ўзнікнення клінапісу погляды вучоных разыходзяцца. Адно адносяць на сярэдзіны IV тыс. да н.э. (Д. Дзірынгер, В. Іванцоў), іншыя – да сярэдзіны III тыс. да н.э. (І. Рубінштэйн, І. Дзьяканаў). Клінапіс быў шырока распаўсюджаны ў шматлікіх народаў Пярэдняй Азіі, застаючыся доўгі час найбольш прымальнай формай іх пісьменства. Невыпадкава клінапіснае пісьмо называюць лацінкай Старажытнага Усходу.

Шумерскі клінапіс. Першымі пачалі пісаць клінапісам шумеры, старажытны культурны народ, які пражываў у міжрэччы Тыгра і Еўфрата. Яны пасяліліся тут не пазней пачатку або сярэдзіны IV тысячагоддзя да н.э. Шумерскі клінапіс быў пазычаны цэлым шэрагам суседніх семіцкіх і несеміцкіх народаў.

Акадскі клінапіс. Каля сярэдзіны III тыс. да н.э. шумерскі клінапіс прыстасавалі для сваёй семіцкай флектыўнай мовы акадцы (вавіланяне) і асірыйцы. Захаваўшы агульныя прынцыпы клінапісу, выпрацаваныя шумерамі, акадцы ў той жа час ўнеслі ў запазычаную сістэму пісьма некаторыя змены. Яны скарацілі колькасць знакаў з 1000 (як гэта было ў шумераў) да 510, з якіх найбольш ужывальнымі былі толькі 300. Шумерскія клінапісныя знакі, якія выкарыстоўваліся для абазначэння пэўнага прадмета або паняцця, сталі вымаўляцца ў вавіланян па-акадску, адпаведна семіцкаму гучанню слова.

Шумерска-акадскае пісьмо, вядомае як клінапіс (Keilschrift, cuneiform), адыграла гіганцкую ролю ў станаўленні і развіцці блізкаўсходняй цывілізацыі. Яго стваральнікамі былі шумеры, якія жылі на поўдні Месапатаміі (Міжрэчча) на берагах Еўфрата. Каля 3500 гадоў да н.э. тут узніклі першыя шумерскія гарады-дзяржавы, у тым ліку Урук. Шумерам, што гаварылі на мове, генетычныя сувязі якой да гэтага часу не ўстаноўлены, прыпісваюць стварэнне кола, закладанне асноў матэматыкі, 60-рычную сістэму злічэння (дзяленне гадзіны на 60 хвілін), узвядзенне манументальных архітэктурных збудаванняў (у тым ліку гарадскіх сцен і шмат'ярусных вежаў – цыкуратаў), выраб зброі з металу. Тут зарадзіўся міф пра сусветны патоп. Яны стварылі арыгінальную сістэму пісьма. Вынаходніцтва шумерскага пісьма адносіцца аднымі даследчыкамі да XXIX–XXVIII стст. да н.э., іншыя даследчыкі лічаць, што яно ўзнікла ў XXXIV ст. да н.э., г.зн. не пазней ці нават раней, чым егіпецкае.

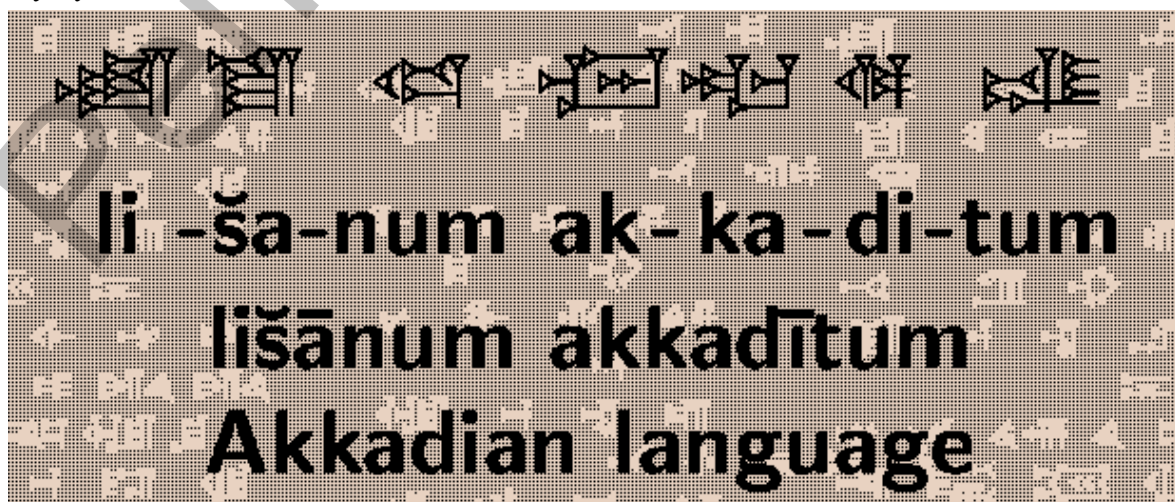
Першапачаткова колькасць знакаў у шумерскай мове дасягала тысячы. Паступова іх колькасць скарацілася да 600. Амаль палова з іх выкарыстоўваліся як лагаграмы і адначасова як сілабаграмы, чаму спрыяла монасілабічнасць большасці шумерскіх слоў, астатнія былі толькі лагаграмамі. Лагаграмы маглі адносіцца да асацыятыўна звязаных аб'ектаў (напрыклад, знак зоркі для 'Бог', малюнак нагі для gub- 'стаяць', du-, ga- 'ісці', tum- 'прыносіць'. Наяўнасць знакаў, якія выражалі больш чым адно слова, стварала поліфанію. З іншага боку, у шумерскай мелася нямала аманімічных слоў – амафонаў. Развіццю амафаніі спрыяла, напрыклад, ўжыванне малюнка нагі не толькі для выражэння названых дзеясловаў, але і для перадачы проста складоў du, ga і г.д. Знак зоркі мог суадносіцца з імёнамі dingir 'Бог' і an 'неба', а таксама абазначаць склад an. Да сярэдзіны III тыс. да н.э. склалася слоўна-складовая сістэма. Звычайна аснова пазначалася ідэаграмай, а афіксы і службовыя словы перадаваліся знакамі ў іх складовым значэнні (сілабаграмамі). Выкарыстоўваліся і дэтэрмінатывы, г.зн. знакі, якія паказваюць на аднясенне адлюстраванага аб'екта да таго ці іншага класа (людзі, прафесіі, жывёлы, птушкі, рыбы і да т.п.). З паскарэннем пісьма знакі спрашчаліся. Шумеры спачатку пісалі вертыкальнымі слупкамі, справа налева, пазней – радкамі, злева направа.

У XIX ст. да н.э. у Месапатамію прыходзяць акадцы (носьбіты адной з моў семіцкай галіны афразійскай сям'і; асноўныя дыялекты гэтай мовы – вавілонскі і асірыйскі), і пануючая роля ў Месапатаміі пераходзіць да Вавілоніі. Акадцы (вавіляныя і асірыйцы) многае ўспрынялі з культуры шумераў, у тым ліку і клінапіс. Яны прыстасавалі шумерскае пісьмо да сваёй флектыўнай мовы ў сярэдзіне III-га тыс. да н.э. Яны надалі ранейшым знакам новыя складовыя значэнні ў адпаведнасці з фаналагічнымі ладамі сваёй мовы. Сталі пераважаць чыста складовыя запісы і прачытанні слоў. Колькасць найбольш ужывальных знакаў скарацілася да 300, прадоўжыўся працэс спрашчэння іх напісання. Захоўвалася вялікая колькасць гетэраграм: шумерскі па паходжанні знак мог мець іншыя значэнні ў шумерскім і вавілона-асірыйскім пісьме: вада – насенне; бацька – спадчыннік; верх – галава, кіраўнік. Так развівалася гетэраграфія. Рознымі маглі быць і складовыя значэнні: 'плуг' апін – апінну, 'земляроб' энгар – ікару, 'гара' кур – шаду. Такім чынам, за шумерскімі знакамі захоўвалася шумерскае слоўнае і гукавое прачытанне, і разам з тым яны набывалі акадскае гукавое і слоўнае прачытанне. Пачалі стварацца шумерска-акадскія слоўнікі. Акадская мова стала з часам міжнародным мовай для краін Блізкага Усходу.

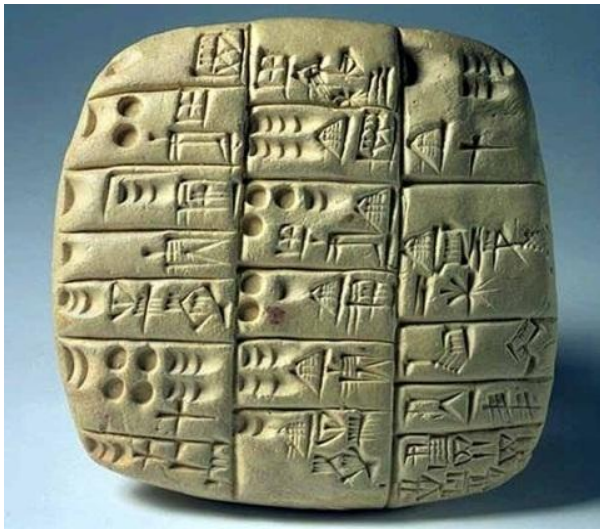
У адміністрацыйна-гаспадарчай сферы, у дыпламатычнай перапісцы вавіляныя выкарыстоўвалі шумерскую мову на працягу вельмі доўгага часу нават пасля таго, як яна выйшла з ужытку. Ёй, ужо мёртвай, каля тысячагоддзя навучалі пісцоў-адміністратараў.

У асірыйска-вавілонскім клінапісе (асабліва пры ідэаграфічным напісанні слоў) шырока выкарыстоўваліся і дэтэрмінатывы, пазычаныя з шумерскага клінапісу і атрымаўшыя ў акадцаў большую паслядоўнасць ва ўжыванні. Шумеры пісалі зверху ўніз і справа налева. Акадцы ж змянілі накірунак радка, пачаўшы пісаць гарызантальна і злева направа.

Асірыйска-вавілонскі клінапіс у яго агульнавядомай форме канчаткова выйшаў з ужытку пасля заваявання Вавілона персамі ў 539 г. да н.э. і разбурэння горада Вавілон. Праўда, апошнія пліткі з асірыйска-вавілонскім клінапісам, выяўленыя навукоўцамі, адносіліся нават да I ст. да н.э., але пісьмо і мова гэтых надпісаў былі настолькі скажоныя, што сэнс тэксту адчуваўся з цяжкасцю.

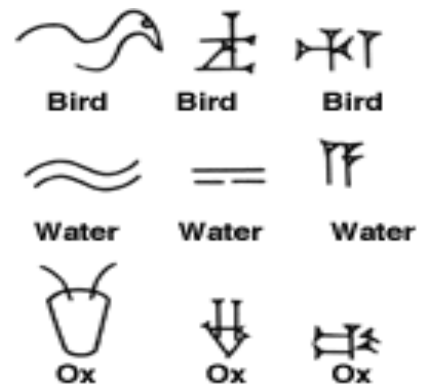

Шумера-акадскі клінапіс і выпрацаваныя акадцамі строгія пісьмовыя каноны атрымалі распаўсюджванне далёка за межамі Вавілоніі, аж да Егіпта. Клінапіс быў запазычаны хатамі, што засялялі Малую Азію, а потым прыйшоўшымі сюды хетамі, лувійцамі, палайцамі, мовы якіх адносяцца да анаталійскай галіны індаеўрапейскай сям’і. На аснове клінапісу ствараліся сістэмы пісьма для моў як роднасных, так і няроднасных (старажытнаперсідскай, эламскай, хурыцкай, урарцкай, эблаіцкай). Клінапісныя па форме, але пабудаванымі зусім па іншым прынцыпе былі знакі ўгарыцкага алфавіта (Рас-Шамра, XVI–XIV стст. да н.э.).

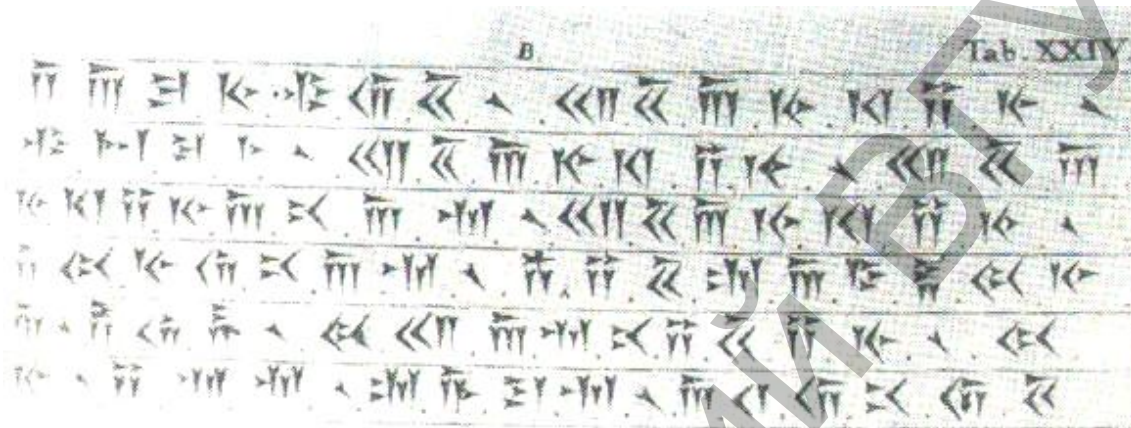
Пры адрозніванні ідэаграфічнага, лагаграфічнага, сілабаграфічнага (сілабічнага) і фанемаграфічнага (фанематычнага) тыпаў пісьма пад увагу прымаецца характар аб’ектаў, з якімі знакі гэтых тыпаў суадносяцца. Знакі могуць адрознівацца па форме. Пад увагу можа брацца і тэхніка пісьма (матэрыял і інструмент для нанясення графічных знакаў). Так, егіпцяне высякалі іерогліфы разцом на камені, а скарапісныя знакі наносілі пэндзлікам на папірус або тканіну. Шумеры таксама пачыналі з іерогліфаў, якія ўяўляюць сабой піктаграмы. А прыдумаўшы для будаўніцтва цэглу, яны з часам ацанілі вартасці гліны, якая, дубянеючы, здольная надоўга захоўваць выявы. Паскорыўся і сам працэс пісьма. Нанясенне непрыхільных ліній на гліну аказалася нязручным, і іерогліфы былі заменены знакамі клінапісу, якія выціскалі спецыяльнай заостранай палачкай (каламам) на яшчэ вільготных гліняных таблічках. Гэтыя таблічкі маглі захоўвацца доўга, і да нашых дзён дайшла значная іх колькасць.

Такім чынам, клінапісныя знакі будаваліся як комплексы конусападобных ўцісканняў. Першапачаткова яны ўяўлялі сабой стылізаваныя выявы аб’ектаў. Але нярэдка гэтыя знакі пераставалі нагадваць маляваліся аб’екты. Ужо на пачатковай ступені (як паказалі раскопкі Урука) пералік графем утрымліваў знакі, якія адлюстроўвалі чалавека і часткі яго цела, разнастайных жывёл, птушак, насякомых, рыб, дрэвы, зоркі і аб’екты, зямлю і ваду, будынкі, лодкі, прадметы хатняга ўжытку, агонь, зброю, прадметы адзення, прадметы культуры, сеткі, пасткі, гліняныя вырабы, музычныя інструменты.

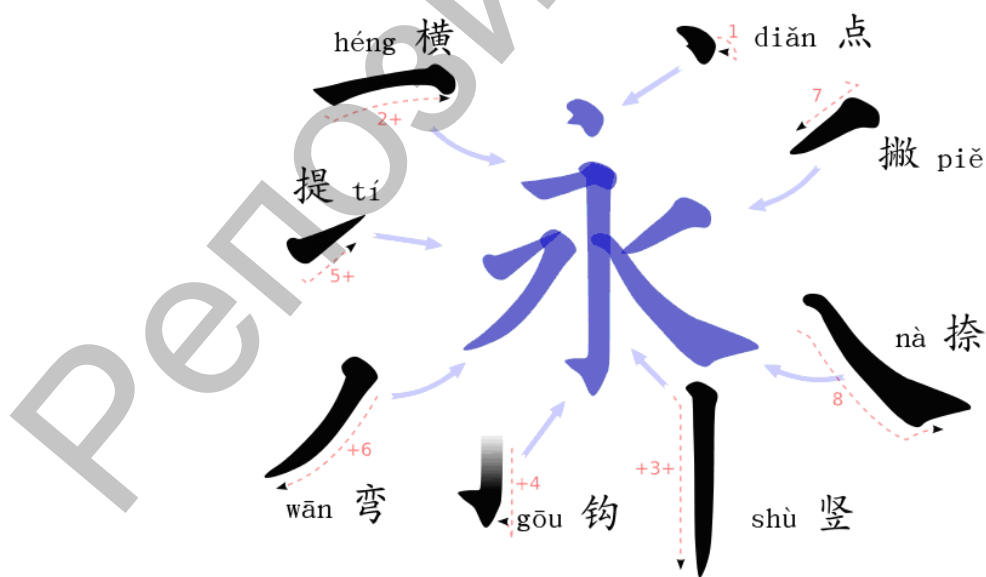
Надпісы наносіліся часцей за ўсё на гліняныя пліткі. Але нямала надпісаў было зроблена на прызмах, конусах, цыліндрах, каменных плітах.

Спробы расшыфраваць клінапісныя тэкстаў пачаліся яшчэ ў XVIII ст. Дэшыфроўка старажытнаперсідскага складовага клінапісу VI–IV стст. да н.э., найбольш блзкага па характары да алфавітных сістэм (усяго 36 знакаў), у сярэдзіне XIX ст. дазволіла абaperціся на персідскую частка трохмоўнага тэксту (на старажытнаперсідскай, акадскай і эламскай мовах) Бехістунскага надпісу (каля 521 г. да н.э.) для дэшыфроўкі акадскай сістэмы. Прачытанне эламскай часткі не склала асаблівай цяжкасці. У эламскай сістэме мелася 96 сілабаграм, 16 лагаграм і 5 словаздзяляльнікаў.

Шумерская сістэма клінапісу была расшыфраваная ў канцы XIX - пачатку XX стст. Расшыфроўка ўгарыцкай клінапіснай сістэмы і архаічнага шумерскага пісьма прыйшлася на XX ст. У XX ст. былі выяўленыя велізарныя клінапісныя архівы хетаў. Праца па прачытанні клінапісных тэкстаў яшчэ не цалкам завершана і актыўна працягваецца намаганнямі асірыёлагаў многіх краін.

Кітайская пісьменнасць (汉字的起源). Кітайскае пісьмо – сістэма іерогліфаў, якая складалася ў сяр. II-га тыс. да н. э. Агульная колькасць знакаў каля 50 тыс., але ў сучаснай мове выкарыстоўваецца IV–VII тысяч. Ужывалася таксама ў Карэі, В’етнаме, Японіі. Пакладзена ў аснову нацыянальнага пісьма Японіі і Карэі.

Кітайскае пісьмо выкарыстоўвае асаблівыя знакі – іерогліфы, якімі запісваюць словы або марфемы. У гукавым дачыненні іерогліф адпавядае таніраванаму складу. Напісанне іерогліфаў складаецца з стандартных рысак (ад адной да 28), якія паўтараюцца ў розных камбінацыях.

Спосаб напісання і абрысы іерогліфаў неаднаразова змяняліся. У I ст. н. э. быў выпрацаваны сучасны стыль напісання іерогліфаў (кайшу – «узорнае пісьмо»). Агульная колькасць знакаў кітайскага пісьма прыблізна 50 тыс. У сучаснай кітайскай мове выкарыстоўваецца 4–7 тыс. іерогліфаў. Кітайская традыцыя адрознівае 6 катэгорый іерогліфаў, якія зводзяць да 3 груп; найбольш старажытная і найбольш простая з іх – піктаграмы і ідэаграмы (каля 1500). Найстаражытныя іерогліфы-піктаграмы – схематызаваныя выявы прадметаў; узыходзяць да сярэдзіны II тыс. да н. э.

„Если мысли правильны – можно не бояться впасть в ошибки“				
Древнее начертание (III в. до н.э.)	Современное начертание	Современное чтение	Значение	Структура знака
		синь ¹	сердце	Идеограмма: рисунок сердца
		чжэнь ⁴	прямой, правильный	Идеограмма: сочетание знаков с описательным значением: „остановиться (止 первоначально рисунок следа) на границе, на правильной линии (一). Отсюда: „прямой, правильный“.
		бу ¹	не	Слоговой фонетический знак „бу“ (рисунок – птица, удаляющаяся к небу – знак 一) – передавал вышедшую из употребления идеограмму.
		па ⁴	бояться	Слоговой фонетический знак с ключом – детерминативом: ключом „сердце“ даёт круг значений (чувства), фонетическая часть 白 „белый“ (древнее чтение „бак“ – рисунок „восходящего солнца“) даёт произношение.
		се ²	неправильный, ложный, превратный	Слоговой фонетический знак, первоначально – идеограмма города „Се“ в пров. Шаньдун (ключ в „город“ + фонетическая часть 犮).

Складаныя іерогліфы з’яўляюцца камбінацыяй простых знакаў, якія ўжываюцца і самастойна.

Існуе мноства розных гісторый пра паходжанне кітайскай пісьменнасці. Але большасць аўтараў згадваюць пра чалавека па імя Цанцэ. Паводле легенды, Цанцэ здалося бажство, на твары якога былі дзіўныя малюнкi, падобныя на іерогліфы. Цанцэ, пераймаючы гэтыя малюнкi, і прыдумаў першыя кітайскія іерогліфы. У старажытных міфах гаворыцца, што пасля гэтага з нябёсаў пасыпалася проса, і кожную ноч вылі духі, аплакваючы разгадку нябеснай таямніцы пісьменства. У іншай гісторыі Цанцэ заўважыў адбіткі лап птушак і жывёл, што і падштурхнула яго да думкі стварыць іерагліфічную пісьменнасць.

Вядома, гэта ўсяго толькі міфы. Бо стварэнне пісьменства з'яўляецца вынікам паступовага развіцця народа, у якога ўзнікае патрэба фіксаваць інфармацыю. Відавочна, Цанцэ сапраўды існаваў. Ён быў проста мудрым чалавекам, які класіфікаваў і стандартызаваў тыя іерогліфы, якія ўжо выкарыстоўваліся.

Нядаўна ў Янхэ, вобласць Люсянь, правінцыя Шаньдун, была выяўленая група пахаванняў, якой ужо больш за 4500 гадоў. Яна адносілася да позняга перыяду культуры Давэнькоу. Сярод велізарнай колькасці прадметаў аказалася каля тузіна гліняных пасудзін для віна «Цзун» з іерогліфамі. Гэтыя іерогліфы нагадвалі выявы некаторых фізічных прадметаў. Таму яны былі названыя піктаграмамі. Але па стылі і структуры яны ўжо былі блізкія да надпісаў на камях, хоць і ўзніклі на 1000 гадоў раней.

Піктаграмы, правобразы кітайскіх іерогліфаў, ужо мелі рысы пісьменства. Кітайская пісьменнасць не мае алфавіту, а складаецца з ідаграм. Выдзяляюць тры прынцыпы кітайскага ідаграфічнага пісьменства:

1) *піктаграфічныя знакі*. Як было сказана вышэй, гэта самая ранняя форма запісу інфармацыі, якая існавала ў Кітаі. Напрыклад, «сонца» пазначалася значком «круг з кропкай», месяц – «малюнак месяца» і да т.п. Гэтыя малюнкi, прайшоўшы доўгі шлях эвалюцыі, праз некалькі стагоддзяў ператварыліся ў сучасныя іерогліфы. Некаторыя спраціліся, страціўшы некалькі рысаў, іншыя ўскладніліся. Увогуле, з бязладных малюнкаў яны ператварыліся ў стандартныя формы;

2) *асацыятыўнае словаўтварэнне*. Іерогліфы, утвораныя з малюнкаў, лёгка зразумець і растлумачыць, але піктаграмы не могуць выказаць абстрактныя паняцці. Таму ўзніклі больш складаныя іерогліфы, якія складаюцца з двух і больш элементаў, якія маюць свой уласны сэнс, але ў спалучэнні набываюць новае значэнне. Так «сонца» і «месяц» разам становяцца іерогліфам 明, што значыць “яркі”. Калі «сонца» размясціць над лініяй, атрымаецца іерогліф 旦 (світанак).

3) *фанаграмы*. Хоць першыя два тыпы іерогліфаў звязаны з яго значэннем, яны не маюць ніякага дачынення да яго вымаўлення. Метад фанаграм прадугледжвае злучэнне сэнсавага элемента і фанетычнага. Напрыклад, іерогліф «爸» (ba) значыць «тата», складаецца з фанетычнага элемента «巴» (ba) і сэнсавага «父» (бацька). А іерогліф «芭» (ba) (“банан”) складаецца з фанетычнага элемента «巴» і ключа «+» (расліна). Сучасны кітайскі слоўнік складаецца на 90% менавіта з такіх іерогліфаў.

Древне-египетское письмо

Звуковое значение m — n — h	+ детерминатив растения = „папірус“	+ детерминатив человека = „юноша“	+ детерминатив вещества = „воск“

Китайское письмо

Сложный гигероглиф	Значение	Составные элементы			
		Гигероглиф звука	+	Ключевой гигероглиф	Значение ключевого гигероглифа
盲	слепой	盲	ku (букв. „барабан“)	目	глаз
扛	нетерпение	扛	k'ang (букв. „работа“)	心	сердце
言分	болтовня	分	fen (букв. „десань“)	言	говорить

СКЛАДОВАЕ (СЛАБІЧНАЕ) ПІСЬМО

Кожны этап станаўлення пісьменства фіксаваў пэўны вынік у руху чалавечтва па шляху лагічнага абстрактнага мыслення. Спачатку гэта раздзяленне фразы на словы, затым – свабоднае карыстанне малюнкамі-словамі, наступны крок – раздзяленне слова на склады. Мы самі гаворым складамі, і дзяцей вучаць чытаць па складах. Складоў менш, чым слоў, якія ўтвараюцца з іх дапамогай, таму лагічна было ўпарадкаваць запіс складамі. Але каб прыйсці да такога рашэння, спатрэбіліся многія стагоддзі. Так званае **складовае** пісьмо, вынаходства якога адбывалася на працягу III–II тысячагоддзяў да н.э., стала надзвычайным дасягненнем чалавечай цывілізацыі. Ужо ў III–II тысячагоддзях да н.э. складовым пісьмом карысталіся ва Усходнім Міжземнамор’і. На аснове складовых знакаў старажытных слоўна-складовых пісьменнасцяў узніклі чыста складовыя сістэмы пісьма. Сярод найбольш вядомых

складовых пісьменнасцяў клінапісныя (старажытнаперсідская, акадская і іншыя спадчыннікі шумерскага пісьма), заходнесеміцкія (спадкаемцы старажытнаегіпецкай іерагліфікі) і дзве японскія складовыя сістэмы (спадчынніцы кітайскага пісьма).

Пераважна складовым пісьмом з'яўляецца знакаміты клінапіс (пісьмо шумераў, вывілання, акадцаў). Складовым спосабам да гэтага часу пішуць у Індыі, у Эфіопіі.

Складовым, або сілабічным, называецца такое пісьмо, у якім кожны графічны знак абазначае такую адзінку пісьма, як склад. У агульнай гісторыі развіцця пісьменства складовае пісьмо ўзнікла пазней за ідэаграфічнае. Калі ўзнікненне найстаражытных ідэаграфічных сістэм (егіпецкай, шумерскай, кітайскай і інш.) адносіцца да IV–III тысячагоддзяў да н.э., то складовага пісьма – да III–II тысячагоддзя да н.э. і нават да I тысячагоддзя да н.э. Такое больш позняе фарміраванне складовага пісьма тлумачыцца шэрагам прычын. Па-першае, адносна цяжкім раскладаннем мовы на фанетычныя адзінкі (склады) у параўнанні, напрыклад, з падзелам яе на сэнсавыя адзінкі (словы), паколькі дзяленне на складывы прадугледжвае больш развітую здольнасць мыслення да аналізу. Па-другое, адсутнасцю непасрэднай нагляднай сувязі паміж складам і складовым знакам, тады як паміж словам і адпаведнай яму ідэаграмай такая сувязь існуе, асабліва на пачатковай ступені развіцця ідэаграфічнага пісьма. Па-трэцяе, кансерватыўным уплывам жрэцкіх кастаў, прафесійных пісцоў (Егіпет, Вавілон і інш.) і вучонай бюракратыі (Кітай), якія імкнуліся да манапалізацыі пісьма і перашкаджалі яго спрашчэнню і агульнадаступнасці. Складовыя знакі ў пісьмовых сістэмах звычайна развіваліся з аднаскладовых ідэаграм. Затым гэтыя ідэаграмы сталі выкарыстоўвацца для абазначэння частак шматскладовых слоў, якія з імі падобна гучаць, ператвараючыся такім шляхам з знакаў, якія абазначаюць словы, у складовыя знакі.

Усе складовыя сістэмы прынята дзяліць на чатыры групы:

1) Складовыя сістэмы (шумерская, асіра-вавілонская, урарту, мінойская, крыцкая, майя і інш.), якія ўзніклі ў выніку ўнутранага пераўтварэння ідэаграфічных сістэм або ўтварэння на іх аснове, – кіпрскае і біблоскае пісьмо. Праўда, ні адна з гэтых сістэм не з'яўляецца чыста складовай; таму іх часта называюць складава-ідэаграфічнымі.

2) Складовыя сістэмы (эфіопская, індыйская – кхароштхі, брахмі), якія ўзніклі на аснове кансанантна-гукавога пісьма шляхам яго вакалізацыі. Узнікненне такіх сістэм адносіцца да апошніх стагоддзяў да нашай эры і першых стагоддзяў нашай эры.

3) Складовыя сістэмы, якія ўзніклі першапачаткова як дадатак да ідэаграфічных для абазначэння граматычных афіксаў (японская кана, карэйская кунмун). З'яўленне іх адносіцца да яшчэ пазнейшага перыяду (канец I – сярэдзіна II тыс. н.э.).

4) Новаўтварэння ў XIX – пачатку XX ст. складовыя сістэмы, прызначаныя для малых народнасцяў Амерыкі, Афрыкі і Азіі.

Крыцкае (мінойскае) пісьмо. Крыцкае складовае пісьмо прыцягвае ўвагу не толькі тым, што ўзнікла з ідэаграфічнага. Як вядома, на аснове вывучэння крыцкага пісьменства была вылучана вартая ўвагі тэорыя паходжання еўрапейскіх алфавітаў.

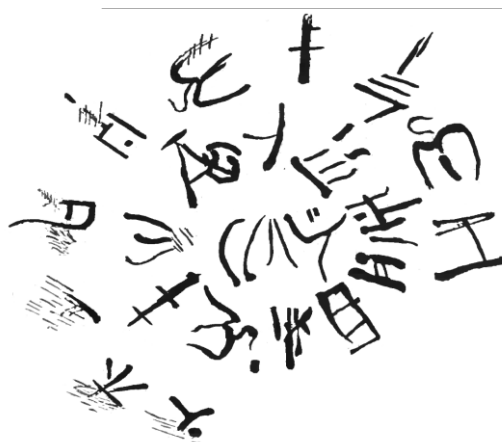
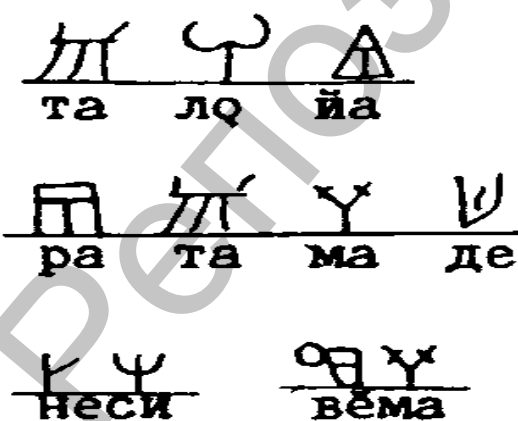
У канцы XIX – пачатку XX стагоддзя вядомы англійскі археолаг Артур Джон Эванс раскапаў на востраве Крыт шматлікія помнікі старажытнай цывілізацыі даэлінскай эпохі (III–II тыс. да н.э.), якія адкрылі чалавецтву раней невядомую і своеасаблівую культуру старажытных крыцян. А. Эванс назваў яе па імені легендарнага крыцкага цара Мінас «мінойскай». Пры раскопках былі выяўлены шматлікія гліняныя пліткі з надпісамі на невядомай мове. Такія ж пліткі з загадкавымі знакамі былі знойдзеныя пазней і на мацерыковай частцы Грэцыі – у Пілосе, Мікенах і ў іншых месцах.

Крыцкае іерагліфічнае пісьмо прадстаўлена пячаткамі і адбіткамі з іх, а таксама кароткімі надпісамі на медальёнах, вазах, дысках. Колькасць знакаў гэтага пісьма невялікая – каля 150.

На востраве Крит і ў мацерыковай Грэцыі была выяўлена вялікая колькасць надпісаў, у асноўным на гліняных дошчачках, якія даюць нам уяўленне аб крыцкай, або мінойскай, пісьмовай традыцыі, якая не перарывалася з 2000 да 1200 да н.э. На яе ранніх стадыях, названых іерагліфічным пісьмом А і іерагліфічным пісьмом Б, амаль усе знакі насілі піктаграфічнага характар, але пазней, у эпоху лінейнага пісьма А і лінейнага пісьма Б, многія знакі ўжо выглядалі хутчэй як скарапісныя і былі пазбаўлены малюнкавага характару.

Тэксты, запісаныя іерагліфічным і лінейным пісьмом А, былі выяўленыя толькі на востраве Крит, але вялікая частка дошчачак з лінейным пісьмом Б была знойдзена ў мацерыковай Грэцыі, а на Крыце – толькі ў палацы ў Кносе. У 1953 г. лінейнае пісьмо Б было дэшыфравана М.Вентрысам і Дж.Чэдвакам, прычым мова гэтых тэкстаў аказалася грэчаскай.

Лінейнае пісьмо Б – у цэлым складовае, але ў абмежаваных мэтах у ім ужываюцца таксама лаграмы. Спробы яго дэшыфроўкі не мелі поспеху; з адноснай упэўненасцю мяркуецца толькі, што мова лінейнага пісьма Б не была індаеўрапейскай. Нерасшыфраванымі застаюцца і абодва іерагліфічныя крыцкія пісьмёны.

Фесцкі дыск. Сярод пісьмовых помнікаў, выяўленых на Крыце, асаблівае месца займае надпіс на так званым Фесцкім дыску. Дыск быў знойдзены італьянскім даследчыкам Л. Перно ў 1908 г. падчас раскопак палаца ў г. Фест.

Фесцкі дыск – гэта плоскі, няправільнай формы гліняны круг дыяметрам 15,8–16,5 см, які адносіцца, на думку археолагаў, прыкладна да XVII ст. да н.э. Дыск пакрыты з абодвух бакоў пісьмёнамі (даследчыкі налічваюць да 259 знакаў). Большасць знакаў гэтага пісьма ўяўляюць выразныя выявы раслін (колос, хмызняк, кіпарыс, лілея і г.д.), жывёльнага свету (дэльфін, пчала, голуб, галава льва, каровіна нага, знятая шкура, казіны рог), чалавека, які бяжыць, жанчыны з аголенымі грудзьмі, галавы мужчыны ва ўборы з пёраў, зброі (падвойная сякера, шчыт, нацягнуты лук), дома, трохкутніка, карабля, каромысла і г.д. Ёсць малюнкi, сэнс якіх не паддаецца разгадцы.

Аднак пры дэшыфроўцы надпісу на Фесцкім дыску і ўстанаўленні яго паходжання «неабходна мець на ўвазе, што тэкст дыска валодае шэрагам важных адметных рысаў, якія не даюць магчымасці аднесці яго непасрэдна да якой-небудзь з вядомых пісьменнасцей».

1	н	10	на	у	иа	л	ю	37	жи
2	Б перед 12, В- перед др.	11	му	20	о	29	йь, ййь, йй	38	и
3	вь	2	га	21	цъ	30	Б и Гъ	39	ы
4	ва	3	и	22	въ	31	ка, ки, ко	40	А крат.
5	е	4	м	23	у крапкое	32	йе	41	ча
6	ww – в	5	гъ	24	й	33	йа	42	дъ
7	тъ, ть – тв. перед е	6	оо	25	дъзъ, дъ	34	нь	43	дъ
8	и	7	на	26	жь	35	шь	44	р
9	wo – о	8	у	27	а и у долг.	36	уй	45	щъ

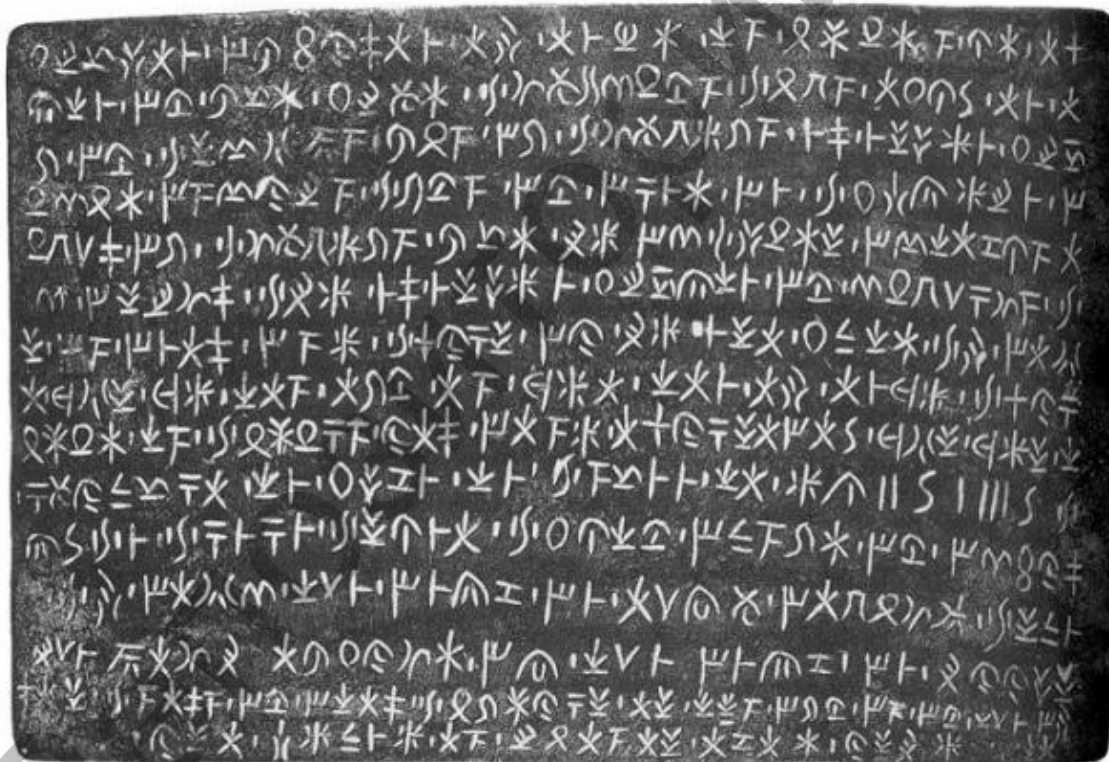
Кіпрскае пісьмо. Кіпрскае складовае пісьмо ўжывалася на Кіпры, верагодна, з VI да III ст. да н.э. і нават пазней. Выказваюцца здагадкі, што складовае пісьмо на Кіпры ўзнікла значна раней, яшчэ ў другой палове II тысячагоддзя да н.э.

Кіпрская складовая сістэма складаецца з 55 (56) знакаў, кожны з якіх – адкрыты склад ці асобны галосны; знак для адкрытага склада можа выкарыстоўвацца і для зычнага з нулявым галосным у канцы склада. Кірунак кіпрскага пісьма справа налева, але часам яно змянялася або чаргавалася ад радка да радка (бустрафедон).

✱ a	✱ e	✱ i	✱ o	✱ u
✱ pa	✱ pe	✱ pi	✱ po	✱ pu
✱ ta	✱ te	✱ ti	✱ to	✱ tu
✱ ka	✱ ke	✱ ki	✱ ko	✱ ku
✱ sa	✱ se	✱ si	✱ so	✱ su
✱ za			✱ zo	
✱ ma	✱ me	✱ mi	✱ mo	✱ mu
✱ na	✱ ne	✱ ni	✱ no	✱ nu
✱ la	✱ le	✱ li	✱ lo	✱ lu
✱ ra	✱ re	✱ ri	✱ ro	✱ ru
✱ wa	✱ we	✱ wi	✱ wo	
✱ ya	✱ ye			
✱ ksa	✱ kse			

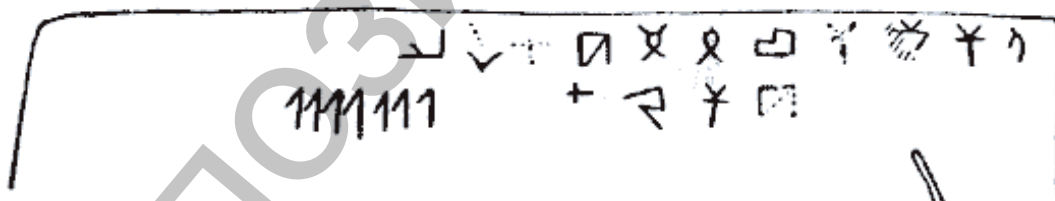
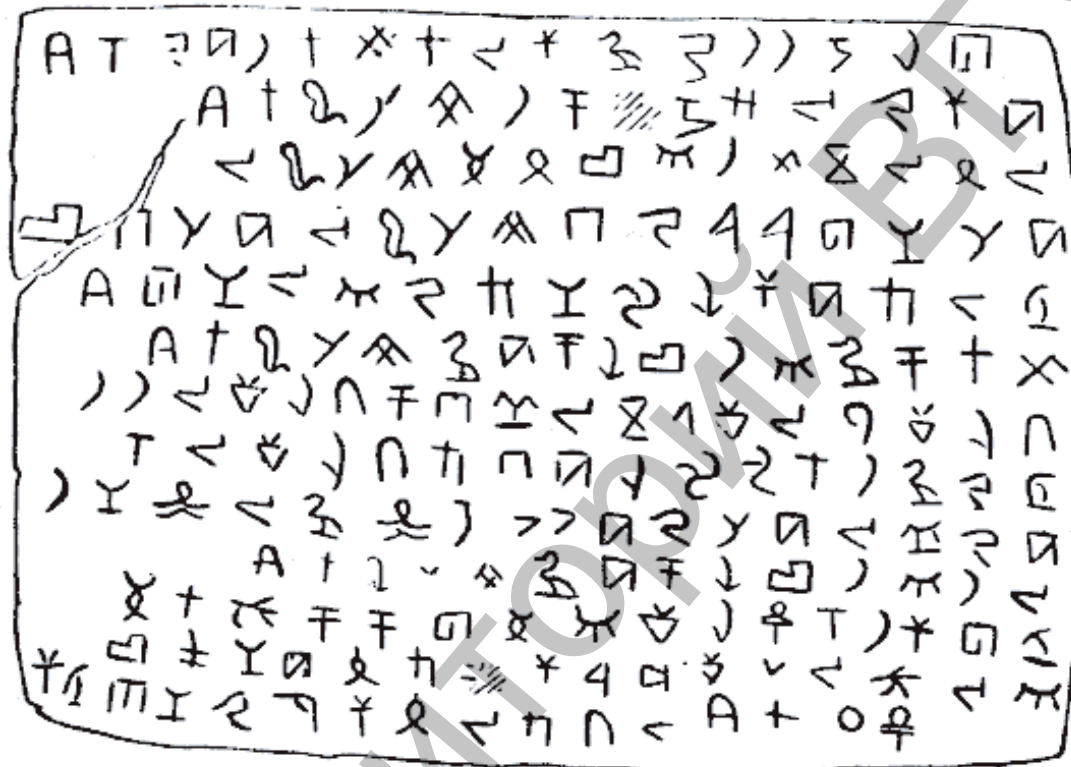
Найстаражытны надпіс крыцкім пісьмом на ручцы збана, які дайшоў да нас, датуецца прыкладна 2400-2100 да н. э., па ўсёй верагоднасці, зроблены на мове аўтахтоннага насельніцтва, якое пражывала на в. Кіпр да мікенскага панавання і ўвядзення кіпра-мікенскага пісьма.

Знойдзены надпісы на кіпра-мікенскім, або кіпра-мінойскім, пісьме, што ўжывалася з XIV па XI стст. да н. э. (большасць з іх 1275–1200 да н. э.), пакуль не дэшыфраваныя.

Біблоскае пісьмо. Да складовых сістэм, якія ўзніклі на аснове ідэаграфічнай сістэмы пісьма, належыць таксама біблоскае складовае пісьмо, якое існавала ў фінікійскім горадзе Біблас (цяпер г. Джбэйл, Ліван, 37 км на поўнач ад Бейрута). Да нас дайшло толькі дзесяць надпісаў гэтым пісьмом, нанесеных на камені і бронзе. Прычым дзве з іх утрымліваюць фрагменты аднаго і таго ж тэксту. Надпісы адносяцца, на думку археолагаў, да канца III – пачатку II тысячагоддзя да н.э. Яны былі адкрыты ў 20-х гг. нашага стагоддзя М. Дзюнанам і ім жа апублікаваны ў 1945 г. асобным выданнем.

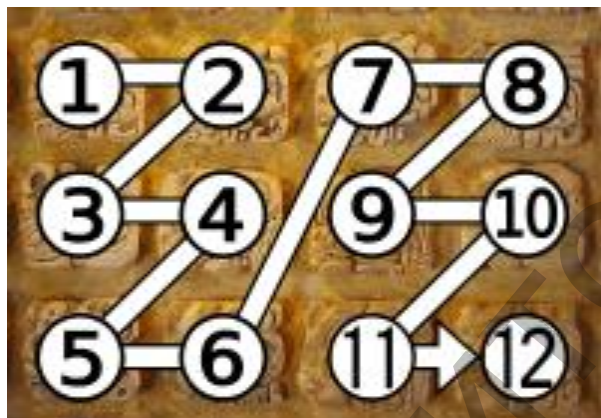
Па сцвярджэнні М. Дзюнана, біблоская пісьменнасць фарміравалася пад непасрэдным уплывам егіпецкага іерагліфічнага пісьма. Сведчанне таму ён бачыць у вонкавым падабенстве многіх знакаў біблоскага пісьма з егіпецкімі іерагліфамі. На яго думку, пісьменнасць Біблоса была паўідаграфічная, паўскладовая. Не выключаецца ў ёй і наяўнасць дэтэрмінатываў. Гэта здагадка не атрымала пакуль пацвярджэння ў навуцы. Хутчэй наадварот, яна была сур'ёзна пахіснутая даследаваннямі праф. Э. Дорма, якому ў сярэдзіне 40-х гг. удалося дэшыфраваць біблоскае пісьмо і вызначыць складовы характар яго знакаў. Э. Дорм выказаў меркаванне, што біблоскае пісьмо перадавала старажытнафінікійскую мову. У далейшым гэта паслужыла падставай для гіпотэзы аб біблоскім уплыве на ўзнікненне фінікійскага алфавіта.

Пісьменнасць майя. Асабліваю цікавасць сярод пісьмовых сістэм склада-ідаграфічнага характару ўяўляе пісьменнасць старажытных індзейцаў Цэнтральнай Амерыкі – майя, нашчадкі якіх жывуць і цяпер на тэрыторыі Мексікі, Гватэмалы, Гандураса.

Цяпер вядома больш за пяць тысяч надпісаў пісьмом майя. Яны ўмоўна могуць быць размеркаваны па трох групам. Першую групу утвараюць тэксты, выбітыя на манументальных помніках (ставах, стэлах, калонах, алтарах, тронах, міфалагічных пачварах, рэльефах, лясвіцах і г.д.). У другую групу ўваходзяць надпісы, выкананыя на сценах, керамічных пасудзінах і нават на паперы. Трэцяя група ўключае тэксты на прадметах прык-

ладнога мастацтва, вырабленыя з металу, паўкаштоўных камянёў, костак, ракавін і г.д. Натуральна, такі падзел не ахоплівае ўсёй шматстайнасці надпісаў. Многія з іх застаюцца за межамі ўстаноўленых груп. Не адлюстроўвае ён і зместу надпісаў.

Письменнасць майя ўяўляе сабой добра распрацаваную сістэму знакаў, якія карпатліва вымалёўваліся на кераміцы і сценах, запісваліся ў папяровых кодэксах, выразаліся ў дрэве або камені або выконваліся ў тэхніцы штукавага рэльефу. Выразаныя або адлітыя сімвалы размалёўваць, аднак фарба ў большасці выпадкаў не дайшла да нашых дзён. Усяго даступна каля 7000 тэкстаў.

Сёння з каля 800 вядомых знакаў расшыфравана прыкладна 75%, што дазваляе прачытаць з той ці іншай ступенню пэўнасці да 90% надпісаў, а таксама правесці паўнаватасны аналіз пісьменства.

Іерогліфы майя часцей за ўсё запісваліся ў дзве калонкі. У кожнай яны чыталіся злева направа, зверху ўніз.

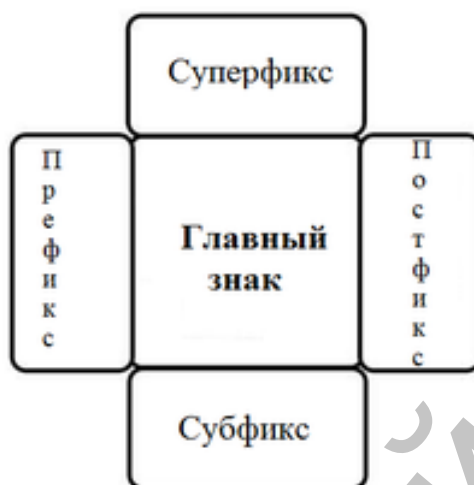
Письмо майя было слоўна-складовай (лагасілабічнай) сістэмай. Асобныя знакі («іерогліфы») маглі прадстаўляць слова або склад.

На практыцы той жа самы іерогліф часта мог выкарыстоўвацца для абедзвюх мэтаў. Напрыклад, каляндарны знак MANIK (юкецкая мова) мог выкарыстоўвацца для абазначэння склада chi (лагаграмы прынята запісваць вялікімі літарамі, сілабаграмы – малымі). Акрамя таго, некаторыя логограммы маглі быць выкарыстаны для запісу больш чым аднаго слова. Існавала і іншая неадназначнасць: розныя сімвалы маглі чытацца аднолькава. Напрыклад, больш за дзесяць, па ўсёй верагоднасці, не звязаных паміж сабой іерогліфаў выкарыстоўваліся для запісу частаўжывальнага эргатыўнага прэфікса-займенніка трэцяй асобы адзіночнага ліку ?u-

Як правіла, знакі мелі форму злёгка нахіленага квадрата са скругленымі бакамі і ўяўлялі сабой малюнкi, звязаныя з земляробствам, якія паказваюць расліны, ваду і дождж, галовы жывёл, пабудовы, начынне, прылады працы, часткі чалавечага цела. Некаторыя знакі, асабліва малюнкi жывёл, ужываліся выключна ў якасці лагаграм. Існавалі камбінацыі двух або нават большай колькасці знакаў – адзін знак мог злівацца або ўпісвацца ў іншы (утвараючы лігатуры).

Асобныя знакі групаваліся ў іерогліфічныя блокі ад аднаго да пяці (як правіла, два-чатыры). Унутры блока знакі пісаліся злева направа і зверху ўніз (сістэма, якая аддалена нагадвае карэйскі хангыль). Кожны блок звычайна ўяўляў сабой частку фразы (напрыклад, ?u-SAK-HU?N, ?usak huu?n, «яго белая павязка на галаву»), альбо цэлую фразу (TZUTZ-yi-?u-15-WINAAKHAA?B', tzutzuuu ?uho?laju?n winaakhaa?b', "завяршылася пятнаццатае

дваццацігоддзе"). Замест стандартнай канфігурацыі блокаў майя часам пісалі ў адзін рад, калонку, у выглядзе «L», або «Г» – такая форма запісу часцей за ўсё сустракаюцца там, дзе яна больш падыходзіць паверхні, на якой напісаны тэкст, альбо іканаграфічнай кампазіцыі, якую ён суправаджае.

Знаки майя, обозначающие названия месяцев.

Индийскія сістэмы пісьма. Індыйскае пісьмо – шырокая група пісьменнасцяў Паўднёва-Усходняй Азіі, звязаных агульнасцю паходжання і адзіным прынцыпам будынка алфавітаў. Акрамя тэрыторыі Індыі, Бангладэш, Пакістана, Непала і Шры-Ланка, разнавіднасці індыйскага пісьма маюць больш-менш шырокае распаўсюджванне ў суседніх раёнах: на поўначы – у Тыбеце і Цэнтральнай Азіі, аж да Манголіі, і на поўдні – у Бірме, на паўвостраве Індакітай і ў Інданэзіі. Пранікненне індыйскага пісьма ў гэтыя раёны было звязана з распаўсюджваннем там будыйскай рэлігіі і літаратуры (галоўным чынам I тыс. н. э.). Колькасць разнавіднасцяў індыйскага пісьма дасягае некалькіх дзясяткаў. У самой Індыі найстаражытны тып пісьменства прадстаўлены іерагліфічнымі надпісамі на пячатках III–II-га тыс. да н. э. з Махенджа-Дара, Харапа і інш. Гэта пісьмо да гэтага часу не расшыфравана. Самыя раннія прачытаныя пісьмовыя помнікі (III ст. да н. э.) выкананы складовым пісьмом Брахмі –

знак у іх абазначае склад з якім-небудзь зычным і базавым галосным, а склады з іншымі галоснымі або без галоснага ўтвараюцца на яго аснове шляхам стандартнай мадыфікацыі або даданнем спецыяльных знакаў.

gha		ga		kha		ka	
ṇa		ja		cha		ca	
ṇa		dha		da		tha	
na		dha		da		tha	
ma		bha		ba		pha	
		la		ra		ya	
		za		sa		śa	
		tha		ka			

якое ўяўляла сабой агульнаўжывальны скорэпіс, лічыцца амаль устаноўленым. Як мяркуюць, яно ўзнікла ў V ст. да н.э. у паўночна-заходняй Індыі на аснове вакалізацыі арамейскага кансанантнага пісьма пад пэўным уплывам Брахма. Цесныя сувязі Арамеяў з паўночна-заходняй Індыяй у перыяд ўзнікнення і фарміравання кхароштхі і, адпаведна, пра арамейскае паходжанне кхароштхі сведчыць падабенства многіх складовых знакаў, блізкіх па гукавым значэнні, аднолькавым накірунку радкоў справа налева і г.д. Паходжанне назвы гэтага пісьма дакладна не ўстаноўлена.

Карэйскае пісьмо кунмун – фанетычнае літарна-складовае пісьмо, якое ўжываецца карэйцамі. Гукі абазначаюцца літарамі, групуемымі ў склады. Створана ў 1444 ў перыяд праўлення караля Сэ Джона карэйскімі навукоўцамі Чон Нін Джы, Сін Сук Чу, Сон Сам Мунам і інш. Да гэтага карэйцы карысталіся кітайскімі іерогліфамі. Першапачаткова карэйскае пісьмо складалася з 28 графем і выконвала ролю транскрыпцыйных сістэмы для запісу вымаўлення іерогліфаў, пра што кажа як сама назва пісьма – *хунмін чон'ым* [літар. – вучыць народ правільным (кітайскім) гукам], так і наяўнасць графем для кітайскіх гукаў, якія адсутнічалі ў карэйскай мове таго перыяду. Пасля XV ст. пісьмо зведала нязначныя змены. Сучаснае

правобразам найпазнейшых уласна індыйскіх пісьменнасцяў (пісалася злева направа). Нароўні з Брахмі ў III ст. да н.э. – V ст. н.э. у Індыі існавала пісьмо Кхароштхі (пісалася справа налева), якое паступова было выцеснена першым. Ужо ў ранніх помніках пісьма Брахмі вылучаюцца яго мясцовыя разнавіднасці, на аснове якіх пасля склаліся тры асноўныя галіны індыйскага пісьма: паўночная, паўднёвая і паўднёва-ўсходняя.

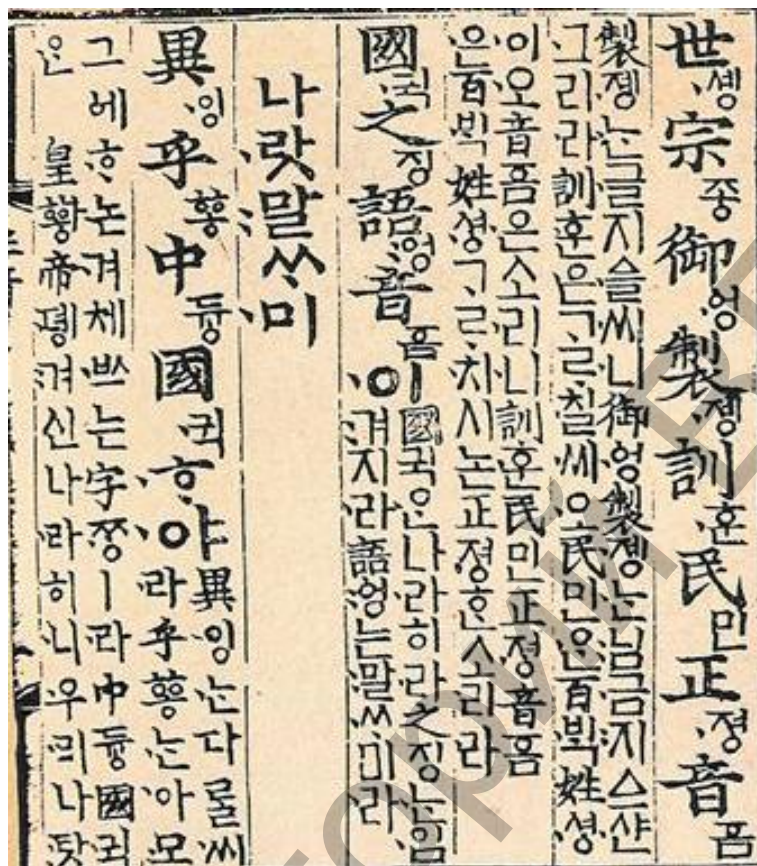
Індыя з'яўляецца радзімай вялікай колькасці пісьмовых сістэм, многія з якіх і зараз абслугоўваюць мовы розных этнічных груп як у самой Індыі, так і за яе межамі. Прататыпамі гэтых пісьмовых сістэм выступаюць, верагодна, дзве найстаражытныя складовыя пісьменствы Індыі – Брахмі і Кхароштхі, якія дайшлі да нас ад IV–III стст. да н.э.

Індыйскае пісьмо – сямейства складовых пісьменнасцяў, распаўсюджаных у Паўднёвай і Паўднёва-Усходняй Азіі (а раней і Цэнтральнай Азіі) і якія паходзяць ад пісьма Брахмі. Індыйскія пісьменствы з'яўляюцца абугідамі (кансанантна-складовымі), гэта значыць кожны

Найбольш цікавым і гістарычна больш важным з іх з'яўляецца пісьмо *Брахмі*. Складовае пісьмо Брахмі складалася з 35 знакаў. Чатыры з іх выкарыстоўваліся для ізаляваных галосных (звычайна пачатковых), астатнія абазначалі склады, пабудаваныя па прынцеце «зычны + кароткі а». Акрамя таго, меўся яшчэ і знак у выглядзе кропкі, які называўся *анусвара*. Ён паказваў на насавое вымаўленне канцавога зычнага.

Паходжанне пісьма *кхароштхі*,

карэйскае пісьмо складаецца з 40 графем, з якіх 24 простыя, а 16 уяўляюць сабой камбінацыю простых графем. Пісалася зверху ўніз і справа налева. У сучасных газетах і часопісах прынятая еўрапейская сістэма пісьма злева направа.

Японскае пісьмо. Існуючая японская сістэма пісьменства ўзыходзіць прыкладна да IV стагоддзя н. э., калі з Кітая ў Японію прыйшло іерагліфічнае пісьмо. Няма відавочных доказаў таго, што да паяўлення кітайскіх іерагліфаў у Японіі існавала свая сістэма пісьменства. Да паражэння Японіі ў Другой сусветнай вайне на дзяржаўным узроўні навязваліся ідэя аб тым, што да кітайскіх іерагліфаў у Японіі існавала некалькі сістэм ранняй пісьменнасці, званых *дзіндай модзі* (або *каміё модзі*, 神代文字, літар. “пісьменнасць эры Багоў”): некаторыя з іх па форме нагадвалі рунічны алфавіт, некаторыя – карэйскі хангыль. Сёння агульнапрызнаным лічыцца меркаванне пра тое, што ўсе яны – містыфікацыі, якія ўзніклі на хвалі нацыяналізму ў XX стагоддзі.

Першапачаткова кітайскія іерагліфы для запісу тэкстаў на японскай мове не выкарыстоўваліся; прыкметай адукаванасці лічылася веданне класічнай кітайскай мовы. Пасля з’явілася сістэма камбун (漢文), якая выкарыстала кітайскія іерагліфы (кандзі) і кітайскую граматыку, але ўжо ўтрымлівала дыякрытычныя знакі, якія паказваюць паслядоўнасць іерагліфаў для чытання на японскай мове. Самая ранняя кніга пра гісторыю Японіі, Кодзікі (古事記), складзеная да 712 года, была напісана камбунам. Сёння вывучэнне камбуна ўваходзіць у школьны курс японскай мовы.

Першай пісьменнасцю для запісу японскай мовы стала ман’ягана (万葉仮名), у якой для запісу японскіх слоў выкарыстоўваліся кандзі, прычым ад іерагліфаў браліся не сэнсавыя значэння, а іх фанетычныя гучанні, вытворныя ад кітайскіх прачытанняў. Ман’ягана першапачаткова выкарыстоўвалася для запісу паэтычных твораў, напрыклад зборніка паэзіі «Ман’ёсю» (万葉集), складзенага да 759 года, ад якога паходзіць назва гэтай сістэмы пісьменства. Ад ман’яганы пайшлі фанетычныя азбукі – хірагана і катакана.

Разам з укараненнем кітайскага пісьменства ў Японію прыйшлі новыя тэрміны і словы, для якіх не існавала эквівалентаў у японскай мове. Гэтыя словы вымаўляліся набліжана да іх арыгінальнага кітайскага гучання; кітайска-японскія прачытання атрымалі назву он’ёмі

(音読み). У той жа час у японскай мове ўжо існавалі спрадвечныя словы, адпаведныя запазычаным іерогліфам, прычым адно і тое самае японскае слова можна было запісаць рознымі кандзі. Прачытанні, вытворныя ад карэнных слоў японскай мовы, атрымалі назву кун'ёмі (訓読み). Кандзі можа мець адно або некалькі кун'ёмі або он'ёмі, а можа і не мець аднаго з іх. Акурыгана служыць для расшыфроўкі неадзначнасьцяў пры прачытанні кандзі, якія ўтвараюць карані дзеясловаў і прыметнікаў. Да прыкладу, іерогліф 行 чытаецца як і ў слове іку (行く) «ісці», акона – у слове аконау (行う) «рабіць», гё: – у складовым слове гё:рэцу (行列) «лінія», да: – у слове гінка: (銀行) «банк» і ан – у слове андон (行灯) «ліхтар».

У японскай мове існуе шмат сінонімаў, утвораных ад карэнных японскіх слоў і запазычаных – кітайскіх. Працэс адаптацыі кітайскага слоўніка і пісьменства да японскай мове лінгвісты часам параўноўваюць з уплывам нарманскага заваявання Англіі на англійскую мову. У той жа час запазычаныя кітайскія словы часта выкарыстоўваюцца ў больш фармальным і інтэлектуальным кантэксце, падобна таму, як выкарыстанне лацінізмаў у еўрапейскіх мовах лічыцца паказчыкам высокага стылю маўлення.

У сучаснай японскай мове выкарыстоўваецца тры асноўныя сістэмы пісьма: кандзі – іерогліфы кітайскага паходжання і дзве складовыя азбукі, створаныя ў Японіі: хіраганы і катакана. У самой Японіі гэтая сістэма традыцыйна называецца «змяшанае пісьмо іерогліфамі і канай» (яп. 漢字仮名交じり文 кандзі кана мадзірыбун). Часта ў японскім тэксце сустракаюцца лацінскія літары, якія выкарыстоўваюцца для запісу распаўсюджаных абрэвіятур (напрыклад, DVD або NATO) і іншых мэтаў. Транслітарацыя японскай мовы лацінскімі літарамі называецца *рамадзі* і сустракаецца ў японскіх тэкстах рэдка. Для запісу лічэбнікаў часта выкарыстоўваюцца арабскія лічбы (звычайна ў тэкстах з гарызантальным напрамкам пісьма). Выключэнне з якога-небудзь з пералічаных відаў пісьма або замена аднаго іншым у іх прынятым ужыванні робіць тэкст цяжкім для прачытання або незразумелым зусім (гэта не адносіцца да лацінскім літар, роля і ўжыванне якіх у цяперашні час значна меншая ў параўнанні з трыма асноўнымі сістэмамі).

Разгледзім прыклад газетнага загалова, які выкарыстоўвае ў сваім запісе ўсе віды пісьма, уключаючы лацінскія літары і арабскія лічбы (загалавак з газеты «Асахі сімбун» ад 19 красавіка 2004 года): ラドクリフ、マラソン五輪代表に1万m出場にも含み - Радокруф, марасон горын дайхё: ні іці-ман мэ:тору сюцудзё: ні мо фукуми. – «Рэдкліф, удзельнік алімпійскага марафона, таксама выступіць на дыстанцыі 10000 м».

Прыклады некаторых слоў японскай мовы, запісаных рознымі сістэмамі пісьменства:

Кандзі хірагана катакана рамадзі Пераклад

私わたしワタシ watashi Я

金魚 きんぎょ キンギョ kingyo Залатая рыбка

煙草 たばこ タバコ tabako Тытунь, цыгарэты

Сартаванне слоў у японскай мове заснавана на парадку прытрымлівання каны, якая, у адрозненне ад кандзі, выражае не сэнсавае значэнне, а гучанне. Існуе два асноўныя сартаванні каны: сучасная годзю:он (літар. «пяцьдзясят гукаў») і састарэлая: іроха. У слоўніках іерогліфаў словы сартуюцца пры дапамозе сістэмы ключоў.

Кандзі (漢字, літар. «Літары (дынастыі) Хань») – кітайскія іерогліфы, якія выкарыстоўваюцца ў японскай пісьменнасці ў асноўным для запісу назоўнікаў, асноў дзеясловаў і прыметнікаў, а таксама японскіх уласных імёнаў. Першыя кітайскія тэксты былі завезены ў Японію будыйскімі манахамі з карэйскага каралеўства Пэкчэ ў V ст. н. э. Сёння разам з спрадвечна кітайскімі іерогліфамі выкарыстоўваюцца знакі, вынайзеныя ў самой Японіі, – т. зв. какудзі. У залежнасці ад таго, якім шляхам кандзі трапіў у японскую мову, іерогліфы могуць выкарыстоўвацца для напісання аднаго або розных слоў ці, яшчэ часцей, марфем. З пункту гледжання чытача гэта азначае, што кандзі маюць адно або некалькі прачытанняў. Выбар прачытання іерогліфа залежыць ад кантэксту, спалучэння з іншымі кандзі, месца ў сказе і г. д. Некаторыя часта выкарысталыя кандзі маюць дзесяць ці больш розных прачытанняў.

Прачытанні, як правіла, падпадзяляюцца на *онныя* прачытанні, або *он'ёмі* (японскія інтэрпрэтацыі кітайскага вымаўлення іерогліфа), і *кунныя* прачытанні, або *кун'ёмі* (заснаваныя на вымаўленні спрадвечна японскіх слоў). Некаторыя кандзі маюць некалькі он'ёмі, таму што

былі запазычаныя з Кітая некалькі разоў: у розны час і з розных абласцей. Некаторыя маюць розныя кун'ёмі, таму што да кітайскіх іерогліфаў знайшлося некалькі японскіх сінонімаў. З іншага боку, кандзі можа і не мець ніводнага он'ёмі ці ніводнага кун'ёмі.

Рэдкія прачытанны іерогліфаў называюцца *наноры*. Наноры шырока распаўсюджаныя ў імёнах уласных, у прыватнасці прозвішчах.

Існуе шмат спалучэнняў кандзі, для вымаўлення складнікаў якіх выкарыстоўваюцца і оны, і куны: такія словы называюць *дзу:бако* (重箱) або *юта* (湯桶). Самі гэтыя два тэрміны з'яўляюцца аўталагічнымі: першы кандзі ў слове дзубака чытаецца па ону, а другі – па куну, а ў слове юта – наадварот. Іншыя прыклады: 金色 кін'іра – «залаты» (ён-кун); 空手道 каратэ-до: – каратэ (кун-кун-ён).

Гікун (義訓) – прачытанны спалучэнняў кандзі, якія не маюць прамога дачынення да кунаў або онаў асобных іерогліфаў, а адносяцца да сэнсу ўсяго спалучэння. Да прыкладу, спалучэнне 一寸 можна прачытаць як іссун (гэта значыць «адзін сун»), аднак на самай справе гэта непадзельнае спалучэнне цётто («трохі»). Гікун часта сустракаецца ў японскіх прозвішчах.

Па ўсіх гэтых прычынах выбар правільнага чытання іерогліфа з'яўляецца складанай задачай для тых, хто вывучае японскую мову.

У большасці выпадкаў для запісу аднаго японскага слова выкарыстоўваліся розныя кандзі – для адлюстравання адценняў значэння. Напрыклад, слова наосу, запісанае як 治す, будзе азначаць «лячыць хваробу», у той час як запіс 直す будзе азначаць «рамантаваць» (напрыклад, веласіпед). Часам розніца ў напісанні празрыстая, а іншы раз досыць тонкая. Для таго, каб не памыліцца ў адценнях сэнсу, слова часам запісваюцца хіраганай.

У сучаснай пісьмовай мове актыўна выкарыстоўваецца каля 3 тыс. іерогліфаў. 2136 кандзі складаюць неабходны мінімум, што выкладаецца ў школе з 2010 года (да гэтага мінімум быў 1945 кандзі).

Ад кандзі паходзяць дзве складовыя азбукі – каны: *катакана і хірагана*.

Катакана (яп. 片仮名?) – другая складовая азбука японскай мовы. Дазваляе перадаваць гучанне тых жа мор, што і хіраганы. Выкарыстоўваецца для запісу слоў, запазычаных з моў, якія не выкарыстоўваюць кітайскія іерогліфы, – гайрайго, замежных імёнаў, а таксама анаматапеі і навукова-тэхнічных тэрмінаў: назвы раслін, дэталей машын і да т. п. Сэнсавы націск на слова або частка тэксту, у якіх звычайна ўжываюцца кандзі і хірагана, можна стварыць, калі запісаць яго катаканай.

	n	w-	r-	y-	m-	h-	n-	t-	s-	k-		
	 N	 WA	 RA	 YA	 MA	 HA	 NA	 TA	 SA	 KA	 A	–a
		 WI	 RI		 MI	 HI	 NI	 CHI	 SHI	 KI	 I	–i
			 RU	 YU	 MU	 FU	 NU	 TSU	 SU	 KU	 U	–u
	 WE	 RE		 ME	 HE	 NE	 TE	 SE	 KE	 E		–e
	 WO	 RO	 YO	 MO	 HO	 NO	 TO	 SO	 KO	 O		–o

Катакана была створана будыйскімі манахамі ў пачатку эпохі Хэйан з ман'яганы і выкарыстоўвалася ў якасці фанетычных падказак (фурыганы) у камбуне. Да прыкладу, літара

ка 力 паходзіць ад левай часткі кандзі ка 加 «павялічваць». Збольшага катакана адпавядае сістэме ключоў для кандзі з аднолькавым вымаўленнем. Сімвалы катаканы адносна простыя і вуглаваты, некаторыя з іх нагадваюць аналагічныя знакі хіраганы, аднак цалкам супадае толькі кана «хэ» (へ).

ア a	イ i	ウ u	エ e	オ o
カ ka	キ ki	ク ku	ケ ke	コ ko
サ sa	シ shi	ス su	セ se	ソ so
タ ta	チ chi	ツ tsu	テ te	ト to
ナ na	ニ ni	ヌ nu	ネ ne	ノ no
ハ ha	ヒ hi	フ fu	ヘ he	ホ ho
マ ma	ミ mi	ム mu	メ me	モ mo
ヤ ya		ユ yu		ヨ yo
ラ ra	リ ri	ル ru	レ re	ロ ro
ワ wa				ヲ (w)o
ン n				

Сёння катаканай запісваюць запазычаныя словы, падагнаныя пад японскую фанетыку.

Хірагана (яп. 平仮名) – складовая азбука, кожны знак якой абазначае адну мора. Хіраганай можна перадаць галосныя гукі, складовыя спалучэння і адзін зычны (н ん). Хірагана выкарыстоўваецца для слоў, для запісу якіх няма кандзі, уключаючы часціцы, такія як кара から («з, ад»), і суфіксы, напрыклад, ~сан さん («спадар», «спадарыня»). Яна ўжываецца ў словах замест кандзі ў тых выпадках, калі мяркуюцца, што чытач не ведае нейкіх іерогліфаў або гэтыя іерогліфы незнаёмыя самому пішучаму, а таксама ў неафіцыйнай перапісцы. Формы дзеясловаў і прыметнікаў (окурыгана) таксама запісваюцца хіраганай. Акрамя таго, хірагана выкарыстоўваецца для запісу фанетычных падказак для чытання іерогліфаў – фурыганы.

Хірагана паходзіць ад ман’яганы – сістэмы пісьма, што ўзнікла ў V стагоддзі н. э., у якой японскія словы запісваліся падобнымі па гучанні кітайскімі іерогліфамі. Знакі хіраганы – гэта запіс ман’яганы стылем цаошу кітайскай каліграфіі, таму сімвалы гэтай азбукі маюць круглявыя абрысы. Раней у японскіх тэкстах маглі сустракацца розныя напісанні хіраганы для адной і той жа моры, вытворныя ад іерогліфаў з аднолькавым чытаннем, але пасля рэформы 1900 г. за кожнай морай быў замацаваны адзін знак, а набор альтэрнатыўных напісанняў стаў называцца хэнтайганай, якая абмежавана ўжываецца і па гэты дзень.

У аснове хіраганы ляжыць базавы набор знакаў, гадзю:он, з якога можна ўтвараць дадатковыя гукі. Пры даданні значка дакутэн, або нігоры (゚), глухі зычны *m* азваццаецца ў звонкі зычны *d*, адпаведна *d* пераходзіць у *z*, *z* → *dz*, *x* → *b*. Да знакаў хіраганы, якія пачынаюцца на *x*, таксама можна дадаваць значок хандакутэн, або ха-нігоры (゜), які змяняе гук *x* у *n*.

ん	わ	ら	や	ま	は	な	た	さ	か	あ	-а
Н	ВА	РА	Я	МА	ХА	НА	ТА	СА	КА	А	
	ゐ	り		み	ひ	に	ち	し	き	い	-и
	ВИ	РИ		МИ	ХИ	НИ	ТИ	СИ	КИ	И	
		る	ゆ	む	ふ	ぬ	つ	す	く	う	-у
		РУ	Ю	МУ	ФУ	НУ	ЦУ	СУ	КУ	У	
	ゑ	れ		め	へ	ね	て	せ	け	え	-э
	ВЭ	РЭ		МЭ	ХЭ	НЭ	ТЭ	СЭ	КЭ	Э	
	を	ろ	よ	も	ほ	の	と	そ	こ	お	-о
	(В)О	РО	Ё	МО	ХО	НО	ТО	СО	КО	О	

あ a	い i	う u	え e	お o
か ka	き ki	く ku	け ke	こ ko
さ sa	し shi	す su	せ se	そ so
た ta	ち chi	つ tsu	て te	と to
な na	に ni	ぬ nu	ね ne	の no
は ha	ひ hi	ふ fu	へ he	ほ ho
ま ma	み mi	む mu	め me	も mo
や ya		ゆ yu		よ yo
ら ra	り ri	る ru	れ re	ろ ro
わ wa				を (w)o
ん n				

Спочатку хірагана використовувалася тільки жанчинами, яким була недоступна добра адукація (інша назва хірагани – «жаночає письмо»). Гэндзі-манагатары і інші ранні жаночі рамані писалися переважно ці виключно хіраганай. Сєннія тєксты, написанія тільки хіраганай, сустракаюцца ў книгах для дзяцей дашкольнага ўзросту. Для зручнасці чытання ў такіх книгах расстаўлены прабєлы паміж словамі.

Рамадзі (яп. ローマ字, літар .: «лацінскія літары») – запіс японскіх слоў лацінкай. Ужываецца ў падручніках японскай мовы для замежнікаў, у слоўніках, на чыгуначных і вулічных шыльдах (указальніках). Японскія назвы і імёны запісваюцца з дапамогай рамадзі, каб іх маглі прачытаць замежнікі: напрыклад, у пашпартах або візітных картках. Пры дапамозе рамадзі запісваюцца некаторыя абрэвіятуры замежнага паходжання, напрыклад DVD або NATO. Шырокае прымяненне рамадзі мае ў галіне камп’ютарнай тэхнікі: напрыклад, на клавіятурах часта ўжываецца метад ўводу (IME) каны праз рамадзі.

ФАНАГРАФІЯ

Эбей	Иония	Афины	Коринф	Современные заглавные буквы	Современные строчные буквы	Транслитерация	Название греческой буквы
ΑΑ	ΑΑ	ΑΑ	ΑΑ	Α	α	a	альфа
Β	Β	Β	Β	Β	β	b	бета
Γ	Γ	Λ	Γ	Γ	γ	g	гамма
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	δ	d	дельта
Ε	Ε	Ε	Β	Ε	ε	e	эпсилон
Ϝ	—	Ϝ	Ϝ	Ϝ	ϝ	f	дигамма
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	ζ	z	зэта
—	Η	—	—	Η	η	ē	эта
Θ	—	Θ	Θ	—	—	h	—
Ϟ	Ϟ	Ϟ	Ϟ	Ϟ	ϟ	th	тета
Ι	Ι	Ι	Ξ	Ι	ι	i	йота
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	κ	k	каппа
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	λ	l	ламбда
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	μ	m	мю
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	ν	n	ню
Ξ	Ξ	(Χ)	Ξ	Ξ	ξ	ks	кси
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	ο	o	омикрон
Π	Π	Π	Π	Π	π	p	пи
Ρ	—	—	Ρ	Ρ	—	s	сигма
Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	ϛ	k	каппа
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	ρ	r	ро
Σ	Σ	Σ	—	Σ	σς	s	сигма
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	τ	t	тау
Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	υ	u	иупсилон
Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	φ	ph	фи
Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	χ	kh	хи
(Ψ)	Ψ	(Ϝ)	Ψ	Ψ	ψ	ps	пси
—	Ω	—	—	Ω	ω	o	омега

Фанаграфічным (літарна-гукавым) прынята называць такое пісьмо, у якім кожны графічны знак (літара) абазначае не цэлае слова, як у ідэаграфіі, і не склад, як у складовым пісьме, а асобны тыповы гук – фанему. Таму літарна-гукавое пісьмо часам называюць таксама фанемаграфічным і нават фанематычным.

Адзін з першых алфавітаў на Зямлі – фінікійскі. Ад фінікійцаў – жыхароў усходняга ўзбярэжжа Міжземнага мора, марскіх гандляроў і падарожнікаў – літарна-гукавое пісьмо перайшло да грэкаў. Ад грэкаў дадзены прынцып пісьма пранік у Еўропу. Ад арамейскага пісьма, як лічаць даследчыкі, сваё паходжанне вядуць амаль усе літарна-гукавыя пісьмовыя сістэмы народаў Азіі.

У алфавіце фінікійцаў было 22 літары. Яны размяшчаліся ў пэўным парадку ад `алеф, бэт, гімель, далет ... да таў. Кожная літара мела асэнсаваную назву: `алеф – вол, бэт – дом, гімель – вярблюд і гэтак далей. Назвы слоў як бы распаўядаюць пра народ, які стварыў алфавіт, паведамляючы самае галоўнае:

людзі жылі ў дамах (бэт) з дзвярамі (далет), пры пабудове якіх выкарыстоўваліся цвікі (ваў). Яны займаліся земляробствам, выкарыстоўваючы сілу валоў (`алеф), жывёлагадоўляй, рыбнай лоўляй (мем – вада, нун – рыба) або вандравалі (гімель – вярблюд). Яны гандлявалі (тэт – груз) і ваявалі (зайн – зброя).

Даследчык, які звярнуў увагу на гэта, заўважае: сярод 22 літар фінікійскага алфавіта няма ні адной, назва якой была б звязана з морам, караблямі або марскім гандлем. Менавіта гэтая акалічнасць падштурхнула яго да думкі, што літары першага алфавіта створаны зусім не фінікійцамі, прызнанымі мараходамі, а хутчэй за ўсё старажытнымі яўрэямі, у якіх фінікійцы гэты алфавіт пазычылі. Але, як бы там ні было, парадак літар, пачынаючы з `алеф, быў зададзены.

Грэчаскае пісьмо, як ужо гаварылася, узнікла на аснове фінікійскага. У грэчаскім алфавіце літар, якія перадаюць ўсе гукавыя адценні маўлення, стала больш. Але парадак іх і назвы, якія часта не мелі ў грэчаскай мове ўжо ніякага сэнсу, захаваліся, хоць і ў некалькі змененым выглядзе: альфа, бэта, гама, дэльта ...

Спачатку ў старажытнагрэчаскіх помніках літары ў надпісах, як і ў семіцкіх мовах, размяшчаліся справа налева і далей, не перарываючы радок, "вілася" злева направа і зноў справа налева. Прайшоў час, пакуль нарэшце ўсталяваўся варыянт пісьма злева направа, які распаўсюдзіўся на большай частцы зямнога шара.

Лацінскія літары ўзніклі на аснове грэчаскіх, і алфавітны парадак іх прынцыпова не змяніўся. У пачатку I тысячагоддзя н. э. грэчаская і лацінская мовы сталі галоўнымі мовамі велізарнай Рымскай імперыі. Уся антычная класіка напісана на гэтых мовах. Грэчаская – гэта мова Платона, Гамера, Сафокла, Архімеда, Іаана Златавуста. На лацінскай пісалі Цыцэрон, Авідзій, Гарацый, Вяргілій, блажэнны Аўгустын і іншыя.

А між тым яшчэ да таго, як у Еўропе распаўсюдзілася лацінская азбука, некаторыя еўрапейскія народы ўжо мелі ў тым ці іншым выглядзе сваю пісьменнасць. Даволі самабытнае пісьмо склалася, напрыклад, у германскіх плямёнаў. Гэта так званае "рунічнае" ("руна" ў германскай мове азначае "таямніца") пісьмо. Яно ўзнікла не без уплыву ўжо існаваўшай пісьменнасці. Тут таксама кожнаму гуку мовы адпавядае пэўны знак, але гэтыя знакі атрымалі вельмі простае, прыгожае і строгае напісанне – толькі з вертыкальных і дыяганальных ліній.

Літарна-гукавое пісьмо выступае ў дзвюх разнавіднасцях: кансанантна-гукавое (кансанантна-фанемаграфічнае) і **вакалізавана-гукавое** (вакалізавана-фанемаграфічнае).

КАНСАНАНТНА-ГУКАВОЕ ПІСЬМО

У пачатку 50-х гг. нашага стагоддзя вядомы амерыканскі граматалаг І.Я. Гельб вылучыў тэорыю, згодна з якой кансанантна-гукавое пісьмо разглядаецца як разнавіднасць складовага пісьма. Гэтая тэорыя выкладзена ў рускім перакладзе яго працы «Вопыт вывучэння пісьма: Асновы граматылогіі». Пункт гледжання І.Я. Гельба на кансанантна-гукавое пісьмо падзяляў савецкі вучоны І.М. Дзьяканаў («*Аб пісьменстве*»). Аднак у іншых савецкіх навукоўцаў такі погляд пра кансанантна-гукавое пісьмо выклікае шэраг пярэчанняў (*Истрин В.А. «Возникновение и развитие письма»*).

СТАРШИЕ РУНЫ (III-VIII вв.)	
	ƿ ʀ ʁ ʂ ʃ ʄ ʅ ʆ ʇ ʈ ʉ ʊ ʋ ʌ ʍ ʎ ʏ ʐ ʑ ʒ ʔ
	f u þ a r k g w h n i j e p R s t b e m l ŋ d o
МЛАДШИЕ РУНЫ (IX-XI вв.)	
Шведско-норвежский вариант	ƿ ʀ ʁ ʂ ʃ ʄ ʅ ʆ ʇ ʈ ʉ ʊ ʋ ʌ ʍ ʎ ʏ ʐ ʑ ʒ ʔ
Датский вариант	ƿ ʀ ʁ ʂ ʃ ʄ ʅ ʆ ʇ ʈ ʉ ʊ ʋ ʌ ʍ ʎ ʏ ʐ ʑ ʒ ʔ
Звуковые значения	f u þ ā r k h n i a s t p m l R v o ð æ̃ g γ e æ d b y ē γ ø e nd mb ø o ng y o w i au æ i

Да асаблівага тыпу адносяцца заходнесеміцкія пісьменствы (фінікійскае, арамейскае, старажытнаўрэйскае, арабскае і інш.). Звычайна ў складовым пісьме знакі абазначаюць не адзін гук, а некалькі – як правіла, склады, г.зн. спалучэнні галоснага і аднаго або некалькіх зычных гукаў. У заходнесеміцкіх пісьменствах былі толькі знакі для зычных гукаў, якія ў гэтым маглі абазначаць або асобны зычны гук, або спалучэнне гэтага зычнага з любым галосным. Такі тып пісьма называюць кансанантным (лац. consonans – зычны гук). Заходнесеміцкаму пісьму, а менавіта фінікійскаму, было наканавана адыграць у гісторыі

чалавечай расы велізарную ролю. Менавіта з яго ўзнікла большасць сучасных пісьменнасцяў, напрыклад, грэчаскае пісьмо, якое дало сучаснаму свету лацінку і кірыліцу. А з лацінскага пісьма ў сваю чаргу ўзніклі англійскае, французскае, нямецкае, іспанскае, італьянскае, польскае, чэшскае і інш., з грэчаскага – славянскае кірылічнае, а з яго – рускае, балгарскае, сербскае, мангольскае пісьмо і многія іншыя. Дарэчы, фінікійцы пісалі справа налева.

Да заходнесеміцкай мовы ўзыходзіць і арамейскае пісьмо, а праз яго – сучасныя арабскае і яўрэйскае. Ад арамейскага пісьма ўзнікаюць і шматлікія індыйскія пісьменствы (кхароштхі, дэванагары і інш.), а таксама армянскае і грузінскае пісьмо. Такім чынам, з распаўсюджаных у свеце пісьменнасцяў толькі кітайская, японская і карэйская не звязаны з фінікійскім пісьмом.

Кансанантнае пісьмо добра падыходзіць для семіцкіх моў, дзе зычныя гукі адыгрываюць асаблівую ролю: корань слова складаецца з зычных (звычайна трох), галосных, якія спалучаюцца з імі, служаць для словаўтварэння і словазмянення. Гэта падобна на адзін са спосабаў утварэння множнага ліку ў германскіх мовах, напрыклад, у англійскай: man – men (чалавек – людзі), foot – feet (нага – ногі), goose – geese (гусь – гусі). Але ў англійскай мове такіх слоў няшмат, а ў семіцкіх мовах гэта адзіны і рэгулярны спосаб словазмянення. Тэкст на гэтых мовах, запісаны толькі зычнымі літарамі, дастаткова зразумелы (як калі б у беларускай мове запісвалі толькі асновы слоў, напрыклад: *дзяўчынк ід ў школу за рук з мам*). Агульны сэнс відавочны, хоць незразумела, пра адну дзяўчынку сказана або аб некалькіх.

У семіцкіх мовах у галосных і зычных розныя граматычныя задачы. Семіцкае пісьмо развівалася па шляху агаласоўкі кансанантнага тэксту. Гэта азначае, што ў тэкст уведзяцца надрадковыя і падрадковыя (дыякрытычныя) значкі, якія абазначаюць галосныя. Над або пад адпаведным зычным (у выглядзе кропак ці адпаведных значкоў) адзначаецца яго агаласоўка, г.зн. галосны гук, які яго суправаджае. Тэксты, запісаны семіцкім пісьмом, дзеляцца на тэксты з агаласоўкай (больш зразумелыя) і без агаласоўкі (менш зразумелыя, але ўсё ж чытабельныя).

Протасінайскае пісьмо. З'яўляецца адной з самых старажытных пісьмовых сістэм семітамоўных народаў. Помнікі гэтага пісьма прадстаўлены ў выглядзе надпісаў на камянях, статуэтках, якія паказваюць багінь. Упершыню надпісы былі выяўлены зімой 1904/05 г. англійскім археолагам Уільямам М. Фліндэрсам Пітры. У цяперашні час навука мае некалькімі дзясяткаў такіх надпісаў. Іх датаванне застаецца пакуль спрэчным. Адны навукоўцы (А. Гардзінер) лічаць, што надпісы адносяцца да XVIII ст., іншыя (К. Зэтэ, Г. Баўэр) – да XVII–XVI стет., трэція (Уільям М. Фліндэрсам Пітры, У.Ф. Олбрайт) – да XV ст., чацвёртыя (І. Гельб) – да XVI–XV стет. да н.э.

het	waw	haw		digg	gaml	bet	'alp
h	w	h	d	d	g	b	'
courtyard	hook	hurrah	?	fish	throwstick	house	ox
'en	šamk	naḥš	mem	lamd	kap	yad	ḥa
'	š	n	m	l	k	y	ḥ
eye	?	snake	water	goad	hand	arm	yarn
taw	šimš	ṭann	ra's	qup	ṣad	pi't	ḡa
t	š	ś/ṭ	r	q	ṣ	p	ḡ
owner's mark	sun	bow	head	monkey	plant	corner (?)	?

ՄԻՋԱԿԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ՔՐԵՆԻԱՆ-ՓՅՈՒՆԻԱՆԻ ԵՏԻՌԻՒՄ			ՄԻՋԱԿԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ՎԵՆԵՏԻԱՆԵՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ			ՄԻՋԱԿԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ԿԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԳՐԵՐ		
	ՄԻՋԱԿԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ՔՐԵՆԻԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ՓՅՈՒՆԻԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ		ՄԻՋԱԿԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ՎԵՆԵՏԻԱՆԵՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ՎԵՆԵՏԻԱՆԵՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ		ՄԻՋԱԿԱՆԻ ԿԵՂԳՐԵՐ	ԿԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԳՐԵՐ	ԿԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԳՐԵՐ
Կ Օ	Կ Կ	ա	ա լ ի ֆ	ա լ լ	Կ	Ա	Ա Կ	ա լ ֆ ա	Ա	Ա	ա լ լ
Ո Ս Ս	Ս Ս	բ	բ Թ ա	ա ռ լ Ն	Ս	Բ	Բ Թ	բ Թ ա	Բ	Բ	բ Թ Ն
Լ Է	Լ	գ	գ ի Ս Է	ռ ի լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Լ	Դ	Դ Գ	գ ա լ լ լ ա	Գ	Գ	գ ի լ լ
Դ Ս	Դ	դ	դ լ Է ա	դ ռ լ Ն	Դ	Ը	Ը Գ	դ լ Է ա	Ը	Ը	դ լ ա
Կ Կ	Կ	ե	ե Թ	լ ա Ն լ ա լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Զ	Զ Գ	ե ֆ ի լ լ լ լ լ լ լ	Զ	Զ	ե լ
Կ Վ	Կ	ն, վ	ն լ ա ռ լ, վ ա լ	կ ա լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Կ	Կ Վ	ն լ ֆ ի լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Կ	ն, վ լ լ լ լ լ լ լ
Կ Է	Կ	զ	զ ա լ լ լ	զ Թ լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Զ	Զ Գ	զ Թ ա	Զ	Զ	զ ա
Կ Կ	Կ	ձ	ձ ա	լ ա Ն լ ա լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	ձ ա	Է	Է	ձ
Կ Կ	Կ	բ	բ ա	լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	բ ա	Է	Է	բ
Կ Կ	Կ	յ	յ լ լ լ	ձ Թ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	յ լ լ լ	Է	Է	յ լ
Կ Կ	Կ	ր	ր ա լ	ր լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	ր ա լ	Է	Է	ր
Կ Կ	Կ	լ	լ ա լ լ լ լ	լ ա լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	լ ա լ լ լ ա	Է	Է	լ լ լ լ լ լ լ
Կ Կ	Կ	մ	մ լ լ լ	լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	մ լ լ լ	Է	Է	մ լ լ լ
Կ Կ	Կ	ն	ն լ լ լ	ո ձ, վ լ լ լ ա լ	Կ	Է	Է Գ	ն լ լ լ	Է	Է	ն լ լ
Կ Կ	Կ	ս	ս ա լ լ լ լ	ձ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	ս ա լ լ լ	Է	Է	ս լ
Կ Կ	Կ	օ	օ ա լ լ	ա լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	օ ա լ լ լ լ լ լ լ	Է	Է	օ լ լ
Կ Կ	Կ	շ	շ (ֆ) ա լ	բ Թ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	շ ա լ	Է	Է	շ լ
Կ Կ	Կ	ս, ց	ս ա լ լ լ, ց ա լ լ լ	ձ լ լ լ լ լ լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	ս ա լ լ լ	Է	Է	ս լ
Կ Կ	Կ	դ	դ ա լ	ա լ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	դ ա լ	Է	Է	դ ա լ
Կ Կ	Կ	ր	ր լ լ	գ լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	ր լ լ	Է	Է	ր լ լ, լ լ
Կ Կ	Կ	շ	շ լ լ	ձ ա լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	շ ա լ	Է	Է	շ ա
Կ Կ	Կ	տ	տ ա լ լ, տ ա լ	լ ա լ լ, լ լ լ լ	Կ	Է	Է Գ	տ ա լ	Է	Է	տ լ լ լ լ լ

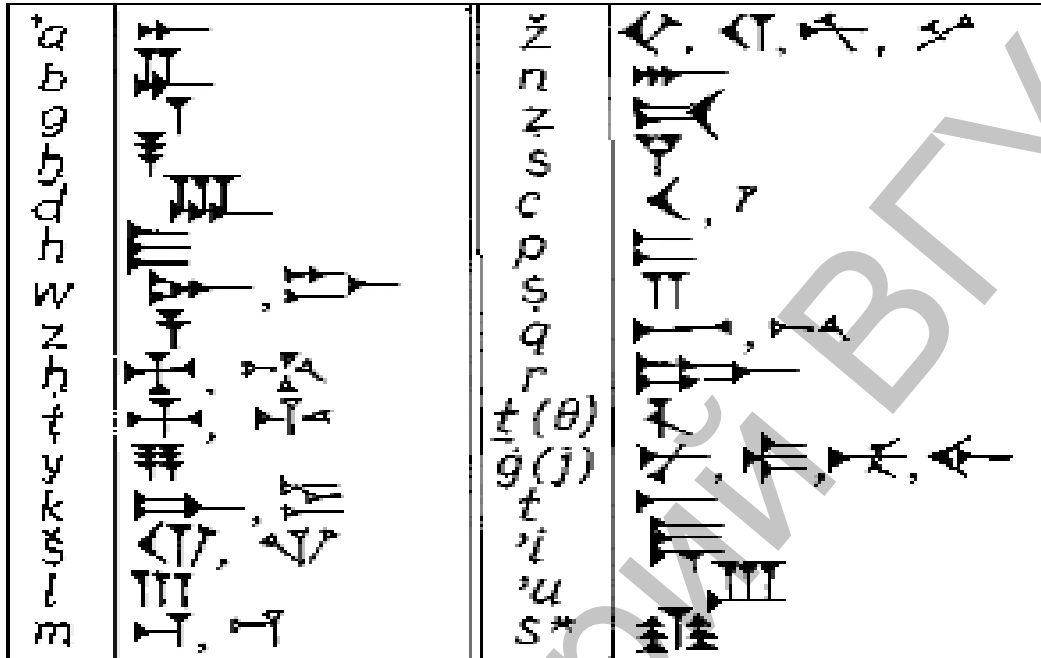
Протахаанейское письмо. Протахаанейское письмо, як і протасінайскае, з'яўляецца адной з самых ранніх пісьмовых сістэм старажытных семітаў. Надпісы протахаанейскім пісьмом былі выяўлены ў 30-х гг. XX ст. на тэрыторыі Палесціны. У сувязі з гэтым протахаанейскае пісьмо называюць таксама протапалесцінскім, а надпісы – протапалесцінскімі (або палесцінскімі). Вядома каля 11 протахаанейскіх надпісаў, накрэсленых на чарапках, чыгунах, каменнай пласціны, кінжале, залатым пярсцёнку і г.д.

Угарыцкае пісьмо. Да ліку самых старажытных семіцкіх пісьмовых сістэм адносіцца таксама ўгарыцкае кансанантна-гукавое пісьмо, якое ўжывалася ў XIV–XIII стст. да н.э. (а магчыма, і раней) у адным з паўночных фінікійскіх гарадоў – Угарыце.

Гліняныя пліткі з запісам тэксту клінападобнымі літарамі на семіцкай мове, блізкай да фінікійскай і старажытнаўрэйскай, былі выяўлены ў 1929 г. французкай археалагічнай экспедыцыяй пры раскопках храмавай бібліятэкі ў горадзе Рас Шамрэй.

Угарыцкае пісьмо было дэшыфравана ў пачатку 30-х гг. нашага стагоддзя французкімі навукоўцамі Э. Дормам, Ш. Вірала і нямецкім даследчыкам Г. Баўэрам.

Фінікійскае пісьмо. Узнікненне фінікійскага кансанантнага пісьма адносіцца да сярэдзіны II тысячагоддзя да н.э., гэта значыць да таго перыяду агульнага развіцця пісьма, калі ў егіпцянаў ўжо існавалі кансанантна-гукавыя іерогліфы.

Найстаражытныя помнікі фінікійскага пісьма ў выглядзе надпісаў (эпітафія Ахірама, надпісы Асдрубала, Азербай, Абібала, Елібала, Шафатбала і інш.) датуюцца прыкладна XI–X стст. да н.э. Амаль усе яны выяўлены не ў самой Фінікіі, а ў яе калоніях. Больш шырока прадстаўлены надпісы фінікійскім кансанантным пісьмом, якія адносяцца да перыяду з V ст. да н.э. па II–III стст. н.э.

⋆	,	⊗	T	∪	P
Δ	B	∩	Y	∩	S
∩	G	∩	K	∩	Q
∩	D	∩	L	∩	R
∩	H	∩	M	∩	Š
∩	W	∩	N	∩	T
∩	Z	∩	S		
∩	H	∩	,		

Арамейскае пісьмо першапачаткова амаль не адрознівалася ад фінікійскага, але з цягам часу яно пачало набываць свае характэрныя рысы: з'яўляецца імкненне да скарачэння колькасці ліній у некаторых літарах, акругленне вуглоў літар, выкарыстанне лігатур і г.д. Арамейцы (паўночна-заходнія семіцкія плямёны, Іран) сталі аддзяляць словы адно ад аднаго кропкамі і інтэрваламі. На думку Д. Дзірынгера, працэс фарміравання арамейскага пісьма завяршыўся да V ст. да н.э.

Арабскае пісьмо. Арабскае пісьмо (аліфба) – кансанантнае літарнае пісьмо, выкарыстоўваецца ў асноўным для арабскай мовы (العربية اللغة), якая адносіцца да афразійскіх моў. Гэта найбольш позняя галіна літарна-гукавога пісьма, якое ўзыходзіць да арамейскага. Выкарыстоўваецца ў якасці афіцыйнага ў 22 дзяржавах. Акрамя арабамоўных народаў, яно, з некаторымі мадыфікацыямі, ужываецца ў народаў Каўказа, Афганістана, Індыі, Ірана і Пакістана (азербайджанцы, белуджы, брахуі, кашмірцы, панджабцы, персы і інш.). Арабскае пісьмо таксама распаўсюджана ў Сіньцзян-Уйгурскім аўтаномным раёне КНР, Бірме (Аракан), а таксама Камбоджы і паўднёвых раёнах В'етнама (у чамаў).

IPA	Value	Name	Final	Medial	Initial	Isolated	IPA	Value	Name	Final	Medial	Initial	Isolated
[ʔ]	ʔ	dād	ض	ض	ض	ض	[ʔ]	ʔ(a)	alif	ا	-	-	ا
[t]	t	tā'	ط	ط	ط	ط	[b]	b	bā'	ب	ب	ب	ب
[z]	z	zā'	ظ	ظ	ظ	ظ	[t]	t	tā'	ت	ت	ت	ت
[ʕ]	ʕ	'ayn	ع	ع	ع	ع	[θ]	θ	thā'	ث	ث	ث	ث
[ɣ]	gh	ghayn	غ	غ	غ	غ	[ʒ]	ʒ	jīm	ج	ج	ج	ج
[f]	f	fā'	ف	ف	ف	ف	[h]	h	hā'	ح	ح	ح	ح
[q]	q	qāf	ق	ق	ق	ق	[x]	kh	khā'	خ	خ	خ	خ
[k]	k	kāf	ك	ك	ك	ك	[d]	d	dāl	د	-	-	د
[l]	l	lām	ل	ل	ل	ل	[ð]	dh	dhāl	ذ	-	-	ذ
[m]	m	mīm	م	م	م	م	[r]	r	rā'	ر	-	-	ر
[n]	n	nūn	ن	ن	ن	ن	[z]	z	zāy	ز	-	-	ز
[h]	h	hā'	ه	ه	ه	ه	[s]	s	sīn	س	س	س	س
[w]	w	wāw	و	-	-	و	[ʃ]	š	shīn	ش	ش	ش	ش
[j]	y	yā'	ي	ي	ي	ي	[s̄]	s̄	sād	ص	ص	ص	ص

Арабскае пісьмо аказала прыкметны сістэмаўтваральны ўплыў на алфавіт тана, балты, самалі і амхара (у пазначэнні гемінацыі і нуля-галоснага). Без малога 7% насельніцтва Зямлі пішуць па-арабску. Гэта 18 арабскіх краін (Алжыр, Бахрэйн, Егіпет, Іарданія, Ірак, Іемен, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Маўрытанія, Марока, ААЭ, Аман, Саудаўская Аравія, Сірыя, Судан, Туніс) і 6 іншых дзяржаў: Афганістан, Джыбуці (разам з лацінкай), Іран, Каморскія астравы, Пакістан, Самалі (разам з лацінкай), Судан, Чад, Эрытрэя (разам з эфіопскім пісьмом), Ізраіль (нароўні з яўрэйскім пісьмом), а таксама часткова ў Малі і Сенегале. Сярод іх найбольш буйныя Пакістан, Егіпет, Іран (98-45 млн. чал.). Арабскае пісьмо па колькасці краін, дзе яно з'яўляецца афіцыйным, знаходзіцца на другім месцы пасля лацінкі. Са старажытных часоў арабская мова адрознівалася значнай дыялектнай разгалінаванасцю. Сучасны стан адрознівае 5 дыялектаў: месапатамскі, араўійскі, цэнтральнаарабскі, егіпецкай-суданскі і магрыбскі.

Правамі рэгіянальнага пісьма надзелены арабскі алфавіт у Сіньцзян-Уйгурскім аўтаномным раёне (راب ودى داپ توذوم وى غورئ لڭ شد نجا) Кітая сярод уйгураў і ў правінцыі Індыі Джаму і Кашмір у кашмірцаў. Арабскае пісьмо (разам з арыгінальным сілабарыем тана і малаялам) выкарыстоўваецца ў індыйскім штаце Лакшадвіп мальдыўцамі, якія пражываюць у асноўным на в. Мінікой (Маліку). Арабскае пісьмо для сваёй мовы выкарыстоўваюць курды Турцыі. Акрамя таго, арабскае пісьмо выкарыстоўваецца для азербайджанскай мовы (Іран, Паўднёвы Азербайджан (په زبان آذربایجان نووب), казахскай мовы (Ілі-Казахская аўтаномная вобласць (وب له سى و ت و ذوم د يال ي قازاق د له), кіргізскай мовы (Кызылсу-Кіргізская аўтаномная вобласць (وب له سى و ت و ذوم د يال ي گ زك ز و ك ز د لس), узбекскай, татарскай і саларскай моў у КНР, а таксама таджыкскай, дары і ўзбекскай мовы ў Афганістане. Арабскае пісьмо найбольш актыўна выцясняецца з неарабамоўнага арэалу. Раней арабскім алфавітам карысталіся ў Малайзіі, Інданэзіі, Мадагаскары, Турцыі, СССР (Сярэдняя Азія, Азербайджан, Паволжа, Паўночны Каўказ), ва Усходняй і Заходняй Афрыцы (для моў суахілі, самалі, хаўса, кануры, луганда, сусу, малінке, валоф, фула, мандынка, берберскіх, мальгашскай, афрыкаанс). Акрамя таго, арабскае пісьмо з'яўляецца культывым (ім напісана свяшчэнная кніга ўсіх мусульман – Каран), таму ў большасці краін, дзе распаўсюджаны іслам, яно суіснуе паралельна з нацыянальным (свецкім) пісьмом.

Максімальнай экспансіі арабскае пісьмо дасягнула ў 8 ст. у часы Арабскага халіфата (الإسلامية خلافة), калі ў 711-714 гг. быў заваяваны Пірэнейскі паўвостраў (а таксама Корсіка, Сардзінія, Сіцылія і Балеары), і толькі ў бітве каля г. Пуацье ў 732 г. арабы былі спынены на шляху поўнага заваявання Еўропы. У 1683 г. туркі абклалі Вену, і гэта бітва назаўсёды паклала канец заваявальных паходаў Асманскай імперыі ў Еўропе. Разам з тым гэтыя дзве ісламскія хвалі прывялі да таго, што шэраг еўрапейскіх народаў некаторы час карыстаўся арабскім пісьмом: беларускія татары, албанцы, іспанцы, баснякі (апошняя кніга, надрукаваная арабіцай, выйшла ў 1941 г.). Адны з першых пісьмовых помнікаў мовы афрыкаанс (г. Кейптаўн) былі запісаныя арабскім алфавітам.

У арабскіх паданнях Алах стварыў літары і паведаміў іх Адаму, хаваючы ад анёлаў. Творцам арабскага пісьма часам лічыцца прарок Мухамед, яго асабісты сакратар або адзін з яго сваякоў.

Згодна з арабскай мовазнаўчай традыцыяй, уласна арабскае пісьмо складваецца ў г. Хіра, сталіцы Дахмідскай дзяржавы, і атрымлівае далейшае развіццё ў сяр. 7 ст., пры першым запісе Карана (651 г.). (Каран (ад арабскага قرآن – чытаць) выдаецца часам пад назвай «Аль-Кітаб аль-Мукад-дас» (Свяшчэнная кніга) або «Калам Шарыф» (Высакароднае слова). У Каране 114 лагічна не звязаных глаў (сур). Суры складаюцца з аятаў (вершаў) і размяшчаюцца ў парадку змяншэння колькасці аятаў.)

Арабскія імёны вельмі падрабязна перадаюць генеалогію. Гіяс-ад-Дын Абу-л-Фатх Амар Хайям ібн-Ібрахім аль-Нішапуры, што абазначае Плячо Веры Бацька Заваёўніка Амар Ібрахімавіч Палатачнік з Нішапура стаў вядомы як Амар Хайям, дзе Амар – асабістае імя (алам), а Хайям – мянушка (лакаб). Адны з распаўсюджаных арабскіх імёнаў: Рафік (таварыш), Саід (спадар), Расул (прарок), Рахман (літасцівы), Рахім (міласэрны), Анвар (шмат святла), Вахід (першы), Валід (бацька), Алі (найвышэйшы), Хасан (прыгожы), Джабар (гігант), Джамаль (вярблюд), Джамааль (прыгажосць).

У сучасныя мовы ўвайшлі такія арабскія словы, як факір, сафары, альманах, алгебра, альдэгіды, алкаголь, азімут, зеніт, адмірал, часопіс, казна, магазін, тарыф, вахта, шэрыф.

Лічыцца, што арабскае пісьмо склалася на аснове набатэйскага пісьма (4 ст. да н.э. – 1 ст. н.э.), аднак не варта выключаць і багатую традыцыю сірыйскага пісьма, а таксама фармальную і стылістычную блізкасць літар авестыйскага пісьма.

Арабскае пісьмо перадае пераважна зычныя гукі (асаблівасці арабскай мовы гэта дапускаюць). 28 літар арабскага алфавіта называюцца хуруф (араб. حروف, адз.л. حرف харф). Акрамя іх, у арабскім пісьме выкарыстоўваецца яшчэ тры дадатковыя знакі, якія не з'яўляюцца самастойнымі літарамі алфавіта. Трыма знакамі – ا, ي, و – перадаюцца доўгія галосныя а, і, у. Кароткія галосныя абазначаюцца дадатковымі значкамі («другаснай дыякрытыкай», «агаласоўкамі»). Корань дзеяслова і аддзеяслоўных імёнаў складаецца з трох зычных, якія нясуць асноўнае значэнне (галосныя ўнутры кораня, роўна як прэфіксы і суфіксы, укладваюць сэнс). Парадак слоў такі, як у кельцкіх і філіпінскіх мовах, – VSO.

ة -тх, لا, لا, لا -ла, م -мх, ا -ах

Лигатуры

Ф. Фартунатаў называў арабскую мову флектыўна-аглюцінатыўнай, Э. Сэпір – сімволіка-фузіннай, Т. Мілеўскі – альтэрніруючай (па яго словах, «тут наступае сумяшчэнне ўсіх функцый, як семантычных, так і сінтаксічных, у межах слова, якое дзякуючы гэтаму ўтварае нераскладальнае цэлае, што складаецца часцей за ўсё з аднаго кораня»).

Адметныя рысы арабскага пісьма:

- левабаковасць – кірунак радкоў справа налева,
- багацце надрадковых і падрадковых кропак – дыякрытыкі, якая была ўведзена для распазнання слабаадрознівальных літар і для ўтварэння новых літар,
- курсійны характар пісьма, адсутнасць «устава» і вялікіх літар. Прычым курсіўнасць (злітнасць) арабскага пісьма не з'яўляецца паслядоўнай: некаторыя літары злучаюцца з іншымі альбо толькі злева, альбо толькі справа,
- алаграфія – відазмяненне літар у залежнасці ад іх становішча ў слове: у канцы, сярэдзіне, напачатку ці адасоблена.

1	2	3	4	5	6
ا	ا	ا		ا	ا
ب	ب	ب	ب	ب	ب
ح	ح	ح	ح	ح	ح
د	د	د	د	د	د
ر	ر	ر	ر	ر	ر
س	س	س	س	س	س
ص	ص	ص	ص	ص	ص
ط	ط	ط	ط	ط	ط
ع	ع	ع	ع	ع	ع
ف	ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك	ك
ل	ل	ل	ل	ل	ل
م	م	م	م	م	م
ن	ن	ن	ن	ن	ن
ه	ه	ه	ه	ه	ه
و	و	و	و	و	و
ي	ي	ي	ي	ي	ي

Магрибский почерк (дивани)

- 1 – класічны арабскі почырк (для параўнання);
- 2 – ізаляваныя формы магрыбскіх літар;
- 3 – канцавыя формы;
- 4 – сярэднія формы;
- 5 – пачатковыя формы;
- 6 – куфічны почырк (для параўнання).

У 632 г. было заснавана ваенна-тэакратычная дзяржава Арабскі Халіфат, і арабскае пісьмо набывае сусветнае значэнне, да нашага часу яно пераважае на Блізкім Усходзе. Цэнтрам арабскага мовазнаўства з'яўляўся Ірак (гарады Басра і Куфа). У 7 ст. басрыец Абуль-Асуад-ад-

Дуалі ўвёў у арабскае пісьмо дадатковыя знакі для абазначэння кароткіх галосных. У гэты ж час Наср ібн-Асым і Ях'я ібн-Ямара стварылі сістэму дыякрытычных знакаў для адрознівання шэрагу падобных па напісанні графем. У 8 ст. басрыец Аль-Халіль ібн-Ахмед удасканаліў абазначэнне кароткіх галосных. Яго сістэма захавалася да гэтай пары і ўжываецца ў асноўным пры запісе Карана, паэтычных і навучальных тэкстаў.

Прастата, дзіўная пластычнасць арабскага пісьма і яго здольнасць спараджаць усё новыя і новыя почыркы не раз захаплялі паэтаў і філосафаў.

У арабскім пісьме вельмі шмат арыгінальных почыркаў (ад араб. خط hatṭ «лінія»), найважнейшымі з якіх з'яўляюцца: насх (نسخ «капіраванне»), лічыцца класічным арабскім почыркам і выкарыстоўваецца ў друкарскім наборы; насталік асабліва распаўсюджаны ў Іране, дзе вызнаецца іслам шыіцкага кшталту; магрыбі (Марока, Алжыр, Маўрытанія, Лівія, Туніс); куфі (араб. کوفی, ад назвы горада Куфа) – лічыцца найстаражытным почыркам, яго лініі скупыя і манументальныя.

1	2	3	4	5
ا	آ	-	آآآآ	ا
ء	ءء	ءءء	-	ء
ث	ثث	ثثث	ث	ث
ج	جج	ججج	ج	ج
ذ	ذذ	ذذذ	ذ	ذ
ز	زز	ززز	ز	ز
س	سس	سسس	س	س
ص	صص	صصص	ص	ص
ظ	ظظ	ظظظ	ظ	ظ
ع	عع	ععع	ع	ع
ق	قق	ققق	ق	ق
ك	كك	ككك	ك	ك
گ	گگ	گگگ	گ	گ
ل	لل	للل	ل	ل
م	مم	ممم	م	م
ن	نن	ننن	ن	ن
و	وو	ووو	و	و
ی	یی	ییی	ی	ی

Насталік

- 1 – ізаляваныя формы;
- 2 – пачатковыя формы;
- 3 – сярэднія формы;
- 4 – канцавыя формы;
- 5 – класічны почырк насх (для параўнання).

На працягу многіх стагоддзяў фарміраваўся стэрэатып арабскага пісьма – імкненне літар сцягнуцца ў лінію, па абодвух баках якой нераўнамерна грувасцяцца кропкі. Здаецца, арабскае пісьмо папярэдзіла з'яўленне сучасных метапісьмен – стэнаграфію і коды.

Багацце почыркаў арабскага пісьма можна растлумачыць не толькі яго спецыфічнымі ўласцівасцямі. Так, у круглявасці магрыбскага почырку некаторыя даследчыкі адгадвалі бербера-лівійскі субстрат, у дыяганальнасці насталік – субстрат авестыйскага пісьма. Характэрна таксама, што ярка выяўленыя квадратныя абрысы арабскае пісьмо набывае ў асноўным у Сярэдняй Азіі, дзе, верагодна, былі знаёмыя як з кітайскім квадратным почыркам шанфан-дачжуань, так і з тыбецкім пісьмом пагба.

Агаласоўкі і дадатковыя знакі:

1. Хамза (هزة «сцісканне») ء не адносіцца да агаласовак і абазначае зычны гук (гартанную змычку), але яна звычайна пішацца як дыякрытычны знак; была ўведзена ва ўжытак адначасова з харакатам. Такім чынам, яна займае прамежкавае становішча паміж літарамі арабскага алфавіта і дапаможнымі знакамі арабскага пісьма. У прыватнасці, напісанне хамзы абавязкова нават у неагаласаваным тэксце.

2. Тая-марбута («завязаная тая») ة з'яўляецца формай літары тая. Яна пішацца толькі ў канцы слова і толькі пасля агаласоўкі фатха. Калі ў літары та-марбута няма агаласоўкі (напрыклад, у канцы фразы), яна чытаецца як літара ха. Звычайная форма літары тая называецца таа'-мафтууха (араб. م ف توحه تاء, «адкрытая тая»).

3. Аліф-максура («скарочаны аліф») ى з'яўляецца формай літары аліф. Яна пішацца толькі ў канцы слова і скарачаецца да кароткага гука 'a' перад аліф-васла наступнага слова (у прыватнасці, перад прыстаўкай аль-). Звычайная форма літары аліф называецца 'аліф-мамдууда (ممدودة ألف), «падоўжаны аліф»).

Харакат (араб. حركات «рух», адз.л. حركة х'арака) – сістэма надрадковых і падрадковых дыякрытычных знакаў, якія выкарыстоўваюцца ў арабскім пісьме для абазначэння кароткіх галосных гукаў і іншых асаблівасцяў вымаўлення слова, не адлюстраваных літарамі (харфамі). Агаласоўкі тэксту пры дапамозе гэтых знакаў называюць ташкіль (تشكيل).

Фатха (فتحة «расчыненне») – рыса над літарай, абазначае гук а. Адпаведная літара падаўжэння – ا.

Касра (كسرة «ламанне») – рыса пад літарай, абазначае гук і. Адпаведная літара падаўжэння – ي.

Дама (ضممة «злучэнне») – кручок над літарай, абазначае гук у.

Сукун – кружок над літарай (سكون «цішыня»), абазначае адсутнасць галоснай.

Танвін (tanwīn تانوين) – падваенне ў канцы слова адной з трох огласовок, якія абазначаюць галосныя гукі, утварае склонавы канчатак (إعراب), якое абазначае няпэўны стан гэтага слова і вымаўляецца an, in альбо un у залежнасці ад падвоена агаласоўкі.

Шада (شدة «узмацненне»), або ташдыд – w-падобны знак над літарай, абазначае падваенне літары.

Мада (مدة «падаўжэнне») – хвалістая лінія (тыльда) над літарай аліф, абазначае камбінацыю хамза-аліф альбо хамза-хамза, калі па правілах напісання хамза яна пішацца з падстаўкай аліф. Правілы арабскай арфаграфіі забараняюць ужыванне ў адным слове дзвюх літар аліф запар, таму ў выпадках, калі ўзнікае такая камбінацыя літар, яна замяняецца літарай аліф-мада. Па той жа прычыне ў камбінацыі аліф-хамза-аліф не пішацца аліф-мада – замест гэтага хамза пішацца без падстаўкі. Мада абавязковая да выкарыстання нават у неагаласаваных тэкстах – як і хамза, якую яна замяняе. Таму можна спрачацца, ці адносіцца яна да хараката, або, падобна хамза, з'яўляецца самастойным знакам арабскага пісьма.

Васла – знак, падобны на літару сад (أ), над аліфам у пачатку слова (وصلة «аб'яднанне»), абазначае, што гэты аліф не вымаўляецца, калі папярэдняе слова заканчвалася на галосны гук. Літара аліф-васла сустракаецца ў невялікай колькасці слоў, а таксама ў прыстаўцы аль-. Паколькі ў нерэдукаваным становішчы аліф-васла абазначае хамзу, то іншая назва гэтай літары – хамзату-ль-васл (араб. الواصل هزة, «хамза аб'яднання»).

Нарадковы аліф – знак у форме літары аліф над тэкстам (ألف خنجرية ألف) «аліф ханджарыйя, «кінжальны аліф»), абазначае доўгі гук 'a' ў словах, дзе звычайны аліф не пішацца па арфаграфічнай традыцыі. Сюды адносяцца ў асноўным імёны ўласныя (уключаючы імя Алаха), а таксама некалькі ўказальных займеннікаў. Гэта вельмі рэдкі знак, і акрамя як у Каране ён звычайна не ўжываецца.

У адрозненне ад нязлітнага пісьма, у якім для выраўноўвання шырыні радкоў ўжываецца разрадка слоў і міжслоўных прабелаў, арабская вязь дазваляе расцягваць радкі за кошт падаўжэння звязак паміж літарамі. Падоўжаная звязка называецца кашыда (перс. کشیده) або татвіль (араб. تطويل).

У малайскай арабіцы была пашырана колькасць агаласовак. Надрадковыя знакі: e - с ee - сс, o - ос аб - ٲ? і г.д. Гэтая сістэма агаласовак захавалася ў гібридным пісьме тана.

زبراته خدا جهاننی اول نعره سرمدی ک بر
دوغمش اوغبین بیری ک هر کیم آنکا ایشانا ملاک بولابا

سَلَّمَ لِي أَنَّهُ الْوَحِيدُ الْوَحِيدُ بِأَشْرَافِ بَنِيهِ
ثُمَّ كُلُّ مَنْ يَأْمَنُ بِهِ لَكِنَّ تَجِبُونَ لَهُ الْحَيَاةَ

زیرا خدا جهان را این قدم صحبت نموه که بم
یکانه خود را داد تا هر که بر او ایمان آورد:

کیونکہ جو کوئی خدا دی مرضی آتے شریعت
میتے پیرا آتے میثری بینز آتے کائنات و سہ جن

Некаторыя почыркавыя разнавіднасці арабскага пісьма (зверху ўніз — «дывані», «магрэб», «талік» і «насталік»).

Узор арабскага арнаментальнага пісьма.

Кожны турэцкі султан прыдумваў сваю ўласную мудрагелістую манаграму – тугру. Яе змяшчалі на дакументах, манетах і нават на будынках.

Лацінізацыя арабскага пісьма ўпершыню была ажыццёўлена ў Азербайджане пад кіраўніцтвам Н. Нарыманова ў 1922 г. Пытанне лацінізацыі азербайджанскай мовы ўздымалася яшчэ ў 1906г., а ажыццёўлена ў 1929 г. Турэцкая мова лацінізавана ў 1928 г., што стала сур'ёзным ударам і падарвала пазіцыі арабіцы. Яшчэ раней (у пач. 20 ст.) Ад арабскага алфавіта адмовіліся ў Інданэзіі (найбуйнейшай мусульманскай краіне). У суседніх Малайзіі і Сінгапуры на лацінку перайшлі значна пазней – пасля 1957 г. У СССР пісьменнасць на аснове арабскага алфавіта была забаронена ў 1929 г. пастановай ЦВК і Саўнаркама, а распрацоўшчыкі рэфармаванай арабікі рэпрэсіраваныя. Дарэчы сказаць, нідзе, акрамя Татарстана, замена арабскай графікі (аліфбы) лацінкай (яналіф) не выклікала сур'ёзнага супраціўлення. Да 1917 г. у Расійскай імперыі арабіца выкарыстоўвалася для 16 моў. У сяр. 1920-х гг. рэфармаваныя варыянты арабіцы былі распрацаваны для башкірскай, казахскай, кіргізскай, крымска-татарскай, курдскай, татарскай, туркменскай, уйгурскай, узбекскай, чачэнскай, інгушскай, адыгейскай, кабардзінскай, чаркескай, аварскай, даргінскай, кумыкскай, лезгінскай, лакскай, карачан-балкарскай, каракалпакскай моў.

Мусульмане свету аб'яднаны ў шэраг арганізацый, найважнейшыя з якіх: з 1945 г. – Ліга арабскіх дзяржаў (الجامعة العربية), пры якой дзейнічае Інстытут арабскай пісьменнасці; з

1969 г. Арганізацыя Ісламская канферэнцыя, якая аб'ядноўвае звыш 40 дзяржаў (у тым ліку Албанія, Сурынам, Гаяна, Мазамбік, Уганда, Габон; РФ, Боснія і Герцагавіна і Тайланд маюць статус назіральнікаў).

ПРЫКЛАДЫ

Тэкст на класічнай арабскай мове:

بعضاً عظيم ي عامل ان وع ل بهم وضميراً عقلاً وه بوا وقد .والا حقوق ال كرامة في م تساوين أحراراً ال ناس جم يع ي ولد الإخاء ب روح

Yūladu jamī'u n-nāsi aḥrāran mutasāwīna fī l-karāmati wa-l-ḥuqūq. Wa-qad wuhibū 'aqlan wa-ḍamīran wa-'alayhim an yu'āmila ba'ḍuhum ba'ḍan bi-rūḥi l-ikhā'.

ПЕРАКЛАД:

Усе людзі нараджаюцца свабоднымі і роўнымі ў сваёй годнасці і правах. Яны надзелены розумам і сумленнем і павінны ставіцца адзін да аднаго ў духу братэрства. (З «Дэкларацыі правоў чалавека»).

ВАКАЛІЗАВАНА-ГУКАВОЕ ПІСЬМО

Вакалізавана-гукавое пісьмо ўяўляе наступны этап у развіцці літарна-гукавога пісьма. Узнікненне яго адносіцца да пачатку I тысячагоддзя да н.э. і звязана з абазначэннем на пісьме як зычных, так і галосных гукаў (фанем).

Грэчаскае пісьмо. Першы крок у абазначэнні літарамі не толькі зычных, але і галосных гукаў быў зроблены старажытнымі грэкамі. Прычынай такога пераходу ад кансанантнага пісьма да вакалізаванага паслужыла тое, што ў грэчаскай мове карані слоў і афіксы складаліся як з зычных, так і з галосных гукаў.

Пытанне аб часе ўзнікнення грэчаскага вакалізавана-гукавога алфавіта вельмі складанае. На гэты конт выказваюцца самыя розныя здагадкі. «Паміж двума крайнімі перыядамі, якімі датуюць вынаходства грэчаскага алфавіта, гэта значыць паміж XV ст. да н.э. і VIII ці VII ст. да н.э., няма стагоддзя, якое не мела б сваіх прыхільнікаў» (Дурингер «Алфавіт»). Напрыклад, вядомы гісторык пісьма І. Гельб лічыць пачаткам фарміравання грэчаскага літарна-гукавога пісьма IX да н.э., а не менш аўтарытэтны спецыяліст у галіне гісторыі пісьма Д. Дзірынгер мяркуе, што яно існавала ўжо ў XI ст. да н.э.

Першапачаткова грэкамі (граікі) называлася ілірыйская (эпірская) народнасць, міфалагічны прабацька якога насіў імя Грэк (Гракос; у грэчаскай міфалогіі сын Пандоры, малодшай дачкі Дэўкаліёна). Гэтым імем рымляне называлі і ўласна элінаў (Ελληνες). На Усходзе грэкаў называюць іанійцамі ў мясцовым вымаўленні – іона на палі, явана на санскрыце, яванім на іўрыце.

Напачатку «элінамі» называлі насельніцтва Фесаліі, а «грэкамі» – адно з плямёнаў на поўначы Грэцыі (параўн. г. Грая ў Беотыі і на в. Эўбея).

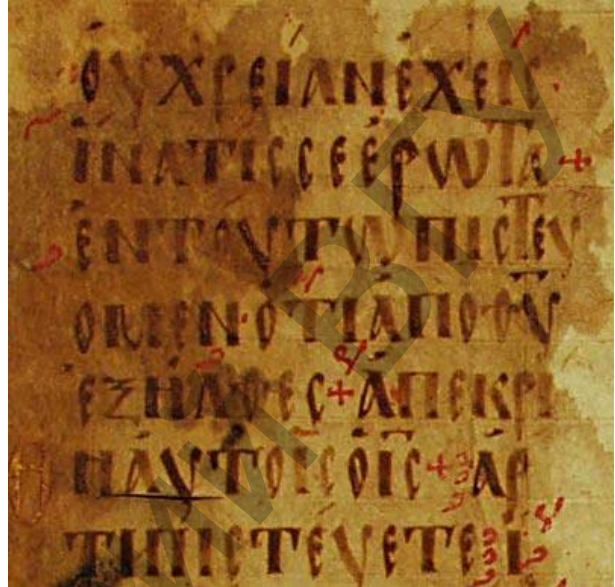
Грэчаскі алфавіт шырока выкарыстоўваецца ў навуковых дысцыплінах: у астраноміі для абазначэння найбольш яркіх зорак у сузор'ях, у матэматыцы для абазначэння пераменных, каэфіцыентаў, канстант, дзеянняў (напрыклад, сумаванне - Σ), у геаметрыі для абазначэння вуглоў, плоскасцяў, часам фігур, у фізіцы для абазначэння многіх фізічных велічынь, канстант і інш.; у хіміі часам грэчаскія літары ўжываюцца ў наменклатуры арганічных злучэнняў.

У перыяд позняй антычнасці вынаходнікам грэчаскага пісьма лічыўся бог гандлю Гермес. Навуковыя асновы вывучэння грэчаскага пісьма былі закладзеныя «бацькам палеаграфіі» Манфаконам («Грэчаская палеаграфія», 1708 г.). Па апошніх дадзеных, грэчаскае пісьмо ўзнікла прыблізна ў 9-8 стст. да н.э. Архаічнае грэчаскае пісьмо было левабаковым (сустракаўся і бустрафедон), але затым радкі сталі пісаць толькі злева направа. У адрозненне ад фінікійскага прататыпу, у грэчаскае пісьмо былі ўведзены знакі для галосных. Гэта з'явілася новым этапам у развіцці пісьма: кансанантнае пісьмо заходнесеміцкага тыпу было ператворана ў паўнаваартасны алфавіт.

ΟΥΛΗΨΕΤΑΙ+
 ΚΑΙ ΟΣ ΕΑΝ ΠΟ-
 ΤΙΣ Η ΕΝΑΤΩ
 ΜΙΚΡΩΝ ΤΩ
 ΤΩΝ ΠΟΤΗΡΙ
 ΟΝ ΨΥΧΡΟΝ

Греческое унциальное письмо IX в.

Ὁ μὲν γὰρ μάρτυς θεοδωρος ὁ
 φρασηματιστὴς κτλ. ὅτι λικιγγίδ
 τοῦ βασιλέως· τῶν μὲν οὖν κνησίων
 ἐν τοῖς ἀγαθοῖς διατριμῶν δὲ εἰς
 ἡράκλειαν τοῦ πόλεως ἀμύρατος
 καὶ ἀμορφος καὶ συγγῆτος τοῦ
 ὄσ καὶ βασιλέως ἀπηνέμισαι ἴδεν
 αὐτὸν· ἔμαθ' γὰρ ὅτι ὄρατότατος

Гречаскае пісьмо – літарнае пісьмо, якое генетычна ўзыходзіць да фінікійскага. Абслугоўвае грэчаскую мову (індаеўрапейскія мовы) – ελληνικά, або ελληνική γλώσσα. Афійцыйнае пісьмо Грэцыі (Ελλάδα) і Кіпра (Κύπρος; у асноўным на поўдні вострава). Да 1908 г. грэчаскае пісьмо з дыякрытычнымі знакамі ўжывалася для албанскай мовы ў Паўднёвай Албаніі, а да сяр. 19 ст. выкарыстоўвалася ў шэрагу македонскіх і балгарскіх тэкстаў.

Α, α',	1.	Ι, ι',	10.	Ρ, ρ',	100.
Β, β',	2.	Κ, κ',	20.	Σ, σ',	200.
Γ, γ',	3.	Λ, λ',	30.	Τ, τ',	300.
Δ, δ',	4.	Μ, μ',	40.	Υ, υ',	400.
Ε, ε',	5.	Ν, ν',	50.	Φ, φ',	500.
Ζ, ζ',	6.	Ξ, ξ',	60.	Χ, χ',	600.
Η, η',	7.	Ο, ο',	70.	Ψ, ψ',	700.
Θ, θ',	8.	Π, π',	80.	Ω, ω',	800.
	9.	Ϛ, ϛ',	90.	Ϟ, ϟ',	900.

Існуе гіпотэза аб некалькіх пластах грэчаскага алфавіта: 16 літар былі запазычаны з фінікійскага пісьма (легендарным Кадмам), Паламед у Траянскую вайну дадаў 4 новыя літары – Θ, Φ, Χ, Ξ, а паэт Сіманід – яшчэ 4 літары Η, Ψ, Ω, Ζ.

1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
A	α	Α	α, ϖ	1	α	альфа	Ξ	ξ	Ξ	ζ, ζ	60	κς	кси
B	β	Β	β, β	2	β	бита	Ο	ο	Ο	σ, σ	70	ο	омикрон
Γ	γ	Γ	γ	3	γ	гамма	Π	π	Π	ω	80	π	пи
Δ	δ	Δ	δ	4	δ	дельта	Φ	φ			90		коппа
E	ε	Ε	ε, ε	5	ε	эпсилон	Ρ	ρ	Ρ	ρ	100	ρ	ро
ς	ς			6		стигма	Σ	σ, -ς	Σ	б, -ς	200	ς	сигма
Z	ζ	Ζ	ζ, ζ, ζ	7	ζ	зита	Τ	τ	Τ	τ, τ	300	τ	таф
H	η	Η	η, η	8	η	ита	Υ	υ	Υ	υ	400	υ	ипсилон
Θ	θ, θ	Θ	θ	9	θ	тита	Φ	φ	Φ	φ, φ	500	φ	фи
I	ι	Ι	ι	10	ι	йота	Χ	χ	Χ	χ, χ	600	χ	хи
K	κ, κ	Κ	κ, κ	20	κ	каппа	Ψ	ψ	Ψ, Ψ	ψ, ψ	700	ψ	пси
Λ	λ	Λ	λ, λ, λ	30	λ	ламбда	Ω	ω	Ω	ω	800	ω	омега
M	μ	Μ	μ	40	μ	ми	Ϝ	ϝ			900		сампи
N	ν	Ν	ν	50	ν	ни	Ϟ						дигамма

Класічны грэчаскі алфавіт.

1 – вялікія літары грэчаскага алфавіта (літары ϕ, ς, ϗ з’яўляюцца т.зв. эпісемамі, г.зн. абазначаюць толькі лікі);

2 – малыя літары грэчаскага алфавіта (ς пішацца ў канцы слова, з’яўляючыся семітычным рудыментам, рэшткай сістэмы алаграфу);

3 – курсіўная вялікія літары грэчаскага алфавіта;

4 – курсіўныя малыя літары грэчаскага алфавіта;

5 – лікавыя значэнні літар;

6 – транскрыпцыя;

7 – графонімы (назвы літар).

Найстаражытныя пісьмовыя помнікі на старажытнагрэчаскай мове адносяцца да 14–12 стст. да н.э. і напісаны эгейскімі пісьмёнамі (крыцкае пісьмо, кіпрскі сілабарый). Грэчаская пісьменнасць выкарыстоўвалася ў некаторых мовах Блізкага Усходу, Прычарнамор’я і блізкіх абласцей, напрыклад, для запісу бактрыйскай мовы (цар Канішка ўвёў літару Β [š] шо; літара англасаксонскай і ісландскай пісьменнасці тхорн падобная на шо, але не ўзыходзіць да яе) у Кушанскім царстве. Ёсць сведчанні аб ужыванні грэчаскага пісьма да асецінскай (Зеленчукскі надпіс, 11–12 стст.) і адыгейскай моў.

У Асманскай імперыі сустракаліся запісы грэчаскай мовы турэцкай арабіцай і наадварот – турэцкай мовы грэчаскімі літарамі (karamanlidika). Грэчаскі алфавіт выкарыстоўвалі некаторыя цюркскія народы, якія, як правіла, вызнавалі праваслаўе: гагаузы (у асноўным для выдання праваслаўнай рэлігійнай літаратуры), гаджалы (балканскія гагаузы-мусульмане ў раёне гт. Бітола і Куманав, на макендонска-грэчаскай мяжы, а таксама ў г. Эдырне і ў паўночна-ўсходняй Балгарыі), караманлы каля г. Карман ў турэцкай Кападокіі (знік пасля 1923), урумы (цюрка-рамейцы паўночнага Прычарнамор’я, у асноўным ва Украіне; у 1920–30-я гг. ва ўрумскіх сёлах выкладалася крымскататарская мова, у цяперашні час выкарыстоўваецца кірылічная пісьменнасць, але афіцыйна яна не зацверджана і ў розных крыніцах выкарыстоўваюцца розныя варыянты алфавіта), насельніцтва, якое гаварыла на цюрка-грэчаскай мове Эпіра.

У грэчаскім алфавіце 24 літары, акрамя таго ў дакласічную эпоху ў некаторых дыялектах грэчаскай мовы ўжываліся перыферычныя літары: Ϟ, ϝ (дигамма), ϗ, ϛ (сампа, або дысігма), ςς (стыгма), Μ (сан), Ϙ, ϙ (копа) або ζ, ζ (Копа), Ϝ (хета). Як варыянты літар ужываліся: Υ, β, θ, φ, ω, κ, ϑ, ε, ς (круглая сігма), j (ёт).

У апошні час у інтэрнэт-перапісцы грэкі часта выкарыстоўваюць лацінку (Greeklish, або Λατινοελληνικά).

1	2	3
Α	α δ	Ϡ Δ
Β	υ β β	ρ β
Γ	γ [Γ γ γ]	κ λ
Δ	δ α Δ	λ
Ε	ε ε ε	ε Ϝ ζ
Ζ	ζ ζ	ι
Η	η η	θ ϝ
Θ, Ϙ	θ Ϙ	ο Ϙ
Ι	ι ι	ς Ϝ
Κ	κ η κ	κ
Λ	λ λ	λ 1
Μ	μ μ μ	μ Ϛ
Ν	ν υ ν ε	ν
Ο	ο	ο
Π	π α ω π	π Ϟ
Ρ	ρ ϑ ρ	ρ Ϟ
Σ	ς Ϛ ϛ ϛ ϛ	μ
Τ	τ τ τ	τ ↑ Ϙ
Υ, Ϛ	υ υ υ	
Φ	φ Ϙ	φ φ
Χ	χ χ	χ †
Ψ, †	ψ ψ	ψ
Ω, ω	ω ω	ω
Ϝ		

- 1 – візантыйскі ўнцыял;
 2 – мінускул;
 3 – архаічныя формы літар.

Гісторыю грэчаскага пісьма можна ўмоўна падзяліць на пяць перыядаў: старажытны (з 8–7 стст. да н.э.), рымскі (з 146 г. да н.э.), візантыйскі (з 395 г. і да захопу Канстанцінопаля туркамі), асманскі (з 1453 г.; грэкамоўныя мусульмане Фракіі часта пісалі па-грэчаску арабскімі літарамі; у той жа час атурчаныя хрысціяне Анатоліі пішуць па-турэцку грэчаскімі літарамі) і навагрэчаскі (з 1830 г.).

У старажытнасці грэчаскае пісьмо падзялялася на дзве галіны: усходнюю (іанійскую) і заходнюю (эалійскую). Першае паслужыла крыніцай для копкай (стылізаваныя пад грэчаскія знакі егіпецкай дэмотыкі **ϣ, Ϙ, η, ϑ, Ϛ, ϣ, ϛ, †**), нубійскай, гоцкай, кірылічнай (і глагалічнай), а таксама зольшага грузінскай, агванскай і армянскай пісьменнасцяў; другая лягла ў аснову этрускага і лацінскага алфавітаў.

Класічны грэчаскі алфавіт раней складаўся з 27 літар. Ён сфарміраваўся да 5–4 стст. да н.э. на аснове іанійскай (мілецкай) разнавіднасці грэчаскага пісьма. У гэты алфавіт ўваходзілі рэліктавыя літары (эпісемы): Ϝ – ν; Ϙ – Ϛ (q); ϛ – ϛ; ϛ – ϛ.

24 літары сучаснага грэчаскага алфавіта маюць: графонімы (большай часткай узыходзяць да назваў літар у заходнесеміцкіх пісьменнасцях); лікавыя значэнні; друкаваную і курсіўную, а таксама радковую і прапісную формы.

Мінускул (радковыя, ці малыя літары) усталяваўся з 13 ст. і паслужыў узорам для першых друкаваных шрыфтоў (15 ст.). Сучасныя друкаваныя літары зроблены ў 17 ст., а навагрэчаскі скорэпіс выпрацоўваецца пад уплывам лацінкі.

Навагрэчаская мова (а разам з ёй і пісьмо) зведала шэраг змен: страта супрацьпастаўлення галосных па даўжыні; ітацызм – пераход некаторых галосных у «і», што прывяло да ўзнікнення на пісьме амографіаў (некалькіх знакаў для абазначэння аднаго гукі): ο [o] – ω [ō] = «ο», η [ē] – ι [i] – υ [ü] = «ι».

Старажытнагрэчаская літара ζ [дз] стала чытацца як [з]. Былі страчаны прыдыханні, затое паявіліся міжзубныя гукі (δ > dh > ð; θ > th > θ), губна-зубны (β > v), фрыкатыўны (γ > γ), афрыкаты

«ц» (τσ) і «дз» τζ. Цікава, што ў астраўных дыялектах грэчаскія літары чытаюцца інакш – у кіпрскім: τζ [ж] (χότζας [хожас]), τσ [ч] (κορίτσα [карыча]), часам κ [ч] (напрыклад, у слове κοί [чэ]); у кіпрскім і крыцкім дыялектах χ [ш] (χέρσι [шчэры]).

Для транслітарацыі слоў усходнеславянскіх моў: з / ж - ζ, ц / г - τσ, ш / сс - σσ (σσάλκα шапка), шч/στσ (στσιότκα шчотка), ы - υ (σύν), ь - γι (σγιέστ), ь - '(σέμ' сем). Грэчаская γ – фрыкатывуная, як у беларускай мове (у запазычаннях звонкая 'г' перадаецца спалучэннем γκ). Перад [i] і [э] γ чытаецца як [й]: γέω [йэо].

Грэкамі СССР у 1920-30-я гг. выкарыстоўваўся скарачаны варыянт грэчаскага алфавіта. У ім адсутнічалі літары η, ξ, ζ, ψ, ω. На гэтым алфавіце выдаваліся газеты і кнігі.

Спалучэнні грэчаскіх літар. Падвоеныя зычныя чытаюцца як адзіночныя: γγ – нг, γχ – нх. Гук [i] (ι, η, υ) вымаўляецца без змякчэння, як [yi], пасля τ – бліжэй да [ы]. Гук λ больш мяккі, чым беларускі [ль], спалучэнне μα вымаўляецца з назальным адценнем – [мя]. На стыку слоў н + (κ, π, τ) насавы гук траціцца, а глухія зычныя азванчаюцца – τόν ξέρω [тогзэро], τήν ψυχή [тынбзі'хі]. Гукаспалучэнне π + й дае прыдыханне ποίος [пхёс]. Гук σ нагадвае шапялявае s у іспанскай (паміж галоснымі, у тым ліку перад сонарных чытаецца як z). Гук χ перад [i] і [э] вымаўляецца як [h], у астатніх выпадках – як рускае [x]. Дыфтонгі ει, οι ў ненаціскных пазіцыях чытаюцца як [й]: όμοιοι [омйі], λέει [лей].

αι	э	γ κ γι	йі	
ει	и	μ π	б γε	йэ
οι	μ π	мб σ μ	зм	
υι	ν τ	д τ ζ	дз	
αυ	ав (аф)	ν τ	нд ου	у
ευ	эв (эф)	τ σ	ц	

У навагрэчаскай мове таксама адбылася страта інтанацый (музычнага націску), якія раней маркіраваліся дыякрытыкай:

1. Аксія (акут) – востры націск, павышэнне голасу: **acute**;

2. Варыя (гравіс) – цяжкі націск, паніжэнне голасу: **grave**;

3. Перыспамена (цыркумфлекс) – аблегчаны націск, павышэнне голасу змяняецца паніжэннем: **circumflex**.

Існавала таксама іншая дыякрытыка:

4. Знак даўжыні галоснага: **long**;

5. Знак кароткасці галоснага (камора): **short**;

6. Апастроф – ставіўся заўсёды над першым галосным склада: **apostrophe**;

7. Трэма, або дыярэзіс – ставілася пры чытанні дыфтонгаў як асобных гукаў: **trema**;

8. Знак для прыдыхання: **breath mark**. Часам ставіўся над ρ: **rho**.

Політанічная сістэма дыякрытыкі існавала да 1982 г. У сучасным пісьме захаваліся толькі акут для абазначэння націскаў. У замежных словах часам ужываецца трэма: η Ταϊλανδη.

Што датычыць словападка і пунктуацыі, то старажытнае грэчаскае пісьмо не ведала ні таго, ні другога – у тэкстах, асабліва ў надпісах, не было прабелаў паміж словамі. Толькі ў рукапісным кніжным пісьме словы паступова сталі адмяжоўвацца адно ад другога, літары ў слове паступова збліжаліся, утвараючы адзінства, а паміж словамі ўзніклі праежкі. Кропкі і коскі да візантыйскай эпохі сустракаліся рэдка. Пазней у старажытнагрэчаскім пісьме сустракаюцца асаблівыя знакі, якія служаць для дзялення тэксту на часткі:

1. Караніда. Пазней развілася ў знак параграфа §;

2. Дыпла.

3. Абел. Выконваў функцыю, блізкую злучніку «і» ці косцы.

Кропка ў грэчаскім пісьме ставіцца зверху: τι. (“Што.”). Пытальнік мае форму кропкі з коскай – τι; (“Што?”).

Лічбы

Атычная нумарацыя

Лікавыя значэнні літар ўпершыню з'явіліся ў грэчаскім алфавіце (у яго семіцкім прататыпе яны адсутнічалі і з'явіліся ў яўрэйскім і сірыйскім пісьме пазней як запазычанне з грэчаскага). Спачатку ўжываць літары для лічэння, верагодна, сталі александрыйскія граматыкі для нумарацыі песень «Іліяды», якую яны ўмоўна разбілі на 24 часткі.

Абедзве разнавіднасці грэчаскай нумарацыі (атычная і іанійская) не былі пазіцыйнымі, і ў гэтым быў іх галоўны недахоп. Атычная нумарацыя (вельмі падобная на рымскую) была з часам выцеснена больш кампактнай іанійскай. У яе аснову былі пакладзены ўсе літары грэчаскага алфавіта, з дапамогай якіх можна было адлюстраваць лікі ад 1 да 999: $\alpha = 11$, $\rho\beta = 102$, $\phi\rho\varsigma = 596$. Каб адрозніць літары-словы ад літар-лікаў, над апошнімі ставілася рыса. Для абазначэння лікаў больш высокага парадку ўжываліся дадатковыя знакі: $\alpha = 1000$, $\gamma = 3000$; $\overset{\alpha}{M} = 10000$, $\overset{\beta}{M} = 20000$, $\overset{\chi\epsilon}{M} = 250000$. Запіс лікаў звыш 1000 можна разглядаць як пачатак пазіцыйнай сістэмы злічэння, канчатковы пераход да якой у Грэцыі так і не быў ажыццэўлены. (іанійская сістэма запісу лікаў да кан. 17 ст. панавала ў Расіі, а ў Эфіопіі ўжываецца і цяпер).

Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος. Ὁὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν. Ἐπάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν. ὃ γέγονεν ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων. Ἐκαὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν. Ἐγένετο ἄνθρωπος, ἀπεσταλμένος παρὰ θεοῦ, ὄνομα αὐτῷ Ἰωάννης· ὁὗτος ἦλθεν εἰς μαρτυρίαν ἵνα μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ φωτός, ἵνα πάντες πιστεύσωσιν δι' αὐτοῦ. Ὁὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς, ἀλλ' ἵνα μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ φωτός.

Древнегреческий текст.

Тэкст на сучаснай навагрэчаскай мове:

Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιούνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι στὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὰ δικαιώματα. Εἶναι προκισμένοι με λογικὴ καὶ συνείδηση, καὶ οφείλουν νὰ συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεῦμα ἀδελφοσύνης.

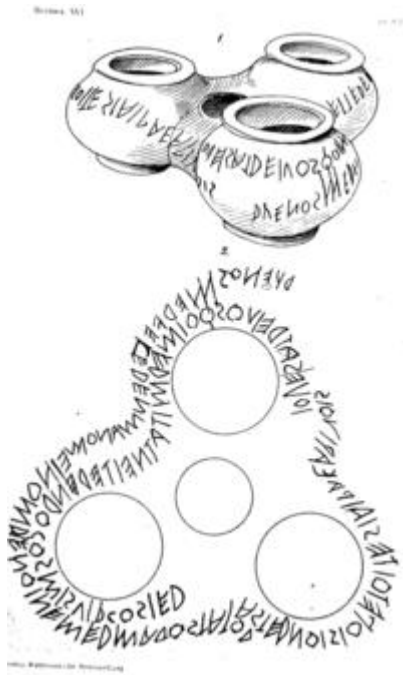
Ὅλι ἡ ἀνθρώπι ἐνιύнде ἐλέφθηρι κε ἴσι στὴν ἀξιοπρέπεια κε τὰ dhikeómata. Ἰνε prikizméni me loyiki κε sinídhisi, κε ofilun na simberiféronde metaksí tus me pnévma adhelfosínis.

Пераклад: Усе людзі нараджаюцца свабоднымі і роўнымі ў сваёй годнасці і правах. Яны надзелены розумам і сумленнем і павінны адносіцца адзін да аднаго ў духу братэрства. (З «Дэкларацыі правоў чалавека»).

Лацінскае пісьмо (лацінка) – літарнае пісьмо, якое генетычна ўзыходзіць да грэчаскага. Лацінскае пісьмо спачатку было толькі пісьмом маленькай вобласці Лацыум, у асаблівасці горада Рыма. Спачатку абслугоўвала лацінскую мову (індаеўрапейская сям'я моў). Вядома з 7 ст. да н.э. па найстаражытным надпісе на сярэбранай пасудзіне з Прэнесце і інш. З 4 ст. да н.э. напрамак пісьма толькі правабаковы.

Надпіс 113 г. на цокале калоны Траяна ў Рыме.

“Надпіс Дуэнаса” – адзін з найстаражытнейшых вядомых лацінскіх надпісаў.

Унцыяльны надпіс 3 ст. з г. Тымгад (Алжыр).

Якой бы важнай ні была роля лацінскага пісьма ў якасці сродку міжнароднага зносін на працягу стагоддзяў, з пункту гледжання гісторыі яно не зрабіла ні кроку наперад у параўнанні з тым, што было дасягнута грэкамі. На сённяшні дзень лацінскае пісьмо – афіцыйны алфавіт каталіцкай царквы. Яго ўжывае большасць народаў свету (уся Амерыка, Аўстралія, амаль уся Еўропа, палова Афрыкі пішуць лацінкай). Лацінка паспяхова выцясняе іншыя сістэмы пісьма (асабліва арабскае і кірыліцу) і па праве можа лічыцца міжнароднай і ўніверсальнай.

У наш час лацінка з’яўляецца дзень самым распаўсюджаным пісьмом (каля 40% насельніцтва зямнога шара). Распаўсюджана яна ў Амерыцы, Аўстраліі, Чорнай Афрыцы, Заходняй Еўропе, а таксама ў такіх буйных дзяржавах, як Турцыя, Азербайджан, Узбекістан, Туркменія, Інданезія, Малайзія, Філіпіны і В’етнам. Англійскай, іспанскай, інданэзійскай, партугальскай, нямецкай, французскай і італьянскай лацінкай карыстаюцца ад 420 да 70 млн. (1985 г.; у парадку змяншэння). Адзіная мова семіцкай групы, якая абслугоўваецца лацінскім алфавітам, – гэта мальтыйская (0,2 млн чал.). Лацінка ў хаўса называецца бока, у тагалаў – абакада, у татараў – яналіф.

Плошча дзяржаў, дзе пішуць лацінкай, складае амаль 60% усёй сушы. Адзіныя хрысціянскія краіны Азіі – Філіпіны, Усходні Тымор (Timor Loresae) і Кіпр (дзве першыя каталіцкія). Істотная доля хрысціян у Паўднёвай Карэі (44%) і Ліване (39%).

Бывае, што і лацінскае пісьмо выступае ў ролі «графічнай меншасці». У КНР гэты алфавіт узаконены ў Гуансі-Чжуанскім аўтаномным раёне (16 млн. чал.). Лацінка таксама рэкамендавана кітайскім таджыкам (дакладней: памірскім народам – шугнанам, ваханцам і сарыкольцам) у раёне Ташкоргана (Ташкорган) і некаторым іншым малым народам (мяо, насі, іцзу).

Аналагічная сітуацыя і ў Бірме (М’янме), дзе лацінскі абэцэдарый уведзены для моў нацыянальных абласцей гэтай саюзнай дзяржавы: Чын (0,9 млн. чал.), Качын (0,8), Кая (0,2). Лацінка таксама служыць народам паўночна-заходніх штатаў Індыі: Аруначал-Прадэш (0,9), Нагаленд (0,9), Мегхалая (0,8), а таксама нікабарцам (0,03) штата Андаманскія і Нікабарская выспы. Алфавіты на лацінскай аснове распрацаваны для некаторых нілоцкіх моў: найбуйнейшы – дзінка, або тонгджэнг стаў лінгва-франка Паўднёвага Судана (з 1956 г. па 2000 г. выцясняялася арабскім, нягледзячы на барацьбу нілотаў за аўтаномію).

1	2	3	4	1	2	3	4
A a	<i>Aa</i>	а	a	N n	<i>Nn</i>	эн	n
B b	<i>Bb</i>	бэ	b	O o	<i>Oo</i>	о	o
C c	<i>Cc</i>	цэ	ts*, k	P p	<i>Pp</i>	пэ	p
D d	<i>Dd</i>	дэ	d	Q q	<i>Qq</i>	ку	k, kw*
E e	<i>Ee</i>	э	e	R r	<i>Rr</i>	эр	r
F f	<i>Ff</i>	эф	f	S s	<i>Ss</i>	эс	s
G g	<i>Gg</i>	гэ	g	T t	<i>Tt</i>	тэ	t
H h	<i>Hh</i>	аш	h	U u	<i>Uu</i>	у	u
I i	<i>Ii</i>	и	i	V v	<i>Vv</i>	вэ	v
J j	<i>Jj</i>	йот	j	W w	<i>Ww</i>	дубль вэ	v, ü
K k	<i>Kk</i>	ка	k	X x	<i>Xx</i>	икс	ks
L l	<i>Ll</i>	эль	l	Y y	<i>Yy</i>	игрек	i, ü
M m	<i>Mm</i>	эм	m	Z z	<i>Zz</i>	зет	z

1 – друкаваныя літары (маюскул і мінускул);

2 – курсіў (загалоўныя і малыя літары);

3 – графонімы (назвы літар);

4 – транскрыпцыя;

зялёным адзначаны літары, якія ўвайшлі ў лацінскі алфавіт пазней за іншыя;

* чытаецца пасля e, i, u;

* пішацца толькі з u.

Курды Сірыі (0,7 млн. чал.) з 1931 г. пішуць лацінкай, а ў Іраку курдская лацінка (4) – афіцыйнае пісьмо разам з арабіцай; у 1970 г. там быў створаны аўтаномны раён. Берберскае племя кабілаў (4,5) на поўначы Алжыра (у раёне прыбярэжных гарадоў Бэджая і Сэціф) выкарыстоўвае з 1980 лацінскі алфавіт. У Югаславіі ў былым аўтаномным краі Косава (з 2000 дэ-факта незалежная дзяржава) лацінкай карыстаюцца албанцы (1,9 млн. чал.), а ў Ваяводзіне – венгры (0,4). Усё ідзе да таго, што лацінскае пісьмо ў албанцаў Македоніі (0,5) набудзе афіцыйны статус. Лацінка існуе і ў непрызнанай дзяржаве Турэцкая рэспубліка Паўночнага Кіпра (0,14). У канцы 80-х гадоў лацінскае пісьмо было распрацавана для карэльскай мовы (0,1 млн чал.), а таксама для вепсаў (0,009; Карэлія, Ленінградская і Валагодская вобласці) і іжорцаў (каля 300 чал.; Ленінградская вобл.) Расіі. Рыхтуюцца перавесці нацыянальную графіку на лацінку і татары (1,8) Татарстана. Некаторы час (1991–2000 гг.) лацінка падтрымлівалася сепаратысцкімі ўладамі Чачні (Ічкерыі). У Рэспубліцы Крым (Украіна) практычна афіцыйны статус лацінкі, створанай для крымска-татарскай мовы. Блізкароднасная Гагаўзская мова (0,2 млн чал.) у Малдавіі, дзе ў 1994 г. была створана аўтаномія Гагаўзія-Еры (Gagauz Yeri), з 1996 абслугоўваецца таксама цюркскай лацінкай.

Кірунак самых старажытных лацінскіх надпісаў V–V стст. да н. э. – справа налева або бустрафедон (бустрафедонам выкананы надпіс з Форума (каля 500 г. да н. э.) – самы старажытны лацінскі надпіс), затым яно змяняе кірунак – злева направа. Знакі большай часткай пішуцца ў форме капітальнага або манументальнага пісьма, часам упрыгожанага; яно ж

ўжывалася і ў кнігах. Адзін з відаў такога пісьма – русіца (V–V стст.). У V–X стст. пераважае ўнцыяльнае пісьмо як у рукапісах, так і ў надпісах, асабліва царкоўных. Для паўсядзённых мэтаў выпрацоўваецца вельмі беглае і нязручнае для прачытання пісьмо.

Па папірусах і хрысціянскай літаратуры V–V стст. вядомы так званы паўунцыял.

З распаўсюджваннем хрысціянскага вучэння гэта пісьмо трапіла ў Ірландыю, дзе на яго аснове ўтварыўся ірландскі тып пісьма, вядомы па ірландскіх рукапісах, які дзякуючы заснаваным ірландцамі манастырам стаў выкарыстоўвацца і на мацерыку. Маладая Ірландская рэспубліка зноў паспрабавала адрадіць гэты від пісьма ў якасці ірландскага нацыянальнага. Ад ірландскага ў Брытаніі ўтварыўся англасаксонскі варыянт.

Прыкладна з V ст. ў народаў, якія прынялі лацінскае пісьмо, выпрацоўваюцца свае характэрныя нацыянальныя тыпы – вельмі сціснутае іспанскае (няправільна названае Вестгоцкім, IX–X стст.), італьянскія тыпы ў папскай курыі, беневенцкі і так званы лангабардскі, франкскія – меравінгскі і каралінгскі – тыпы.

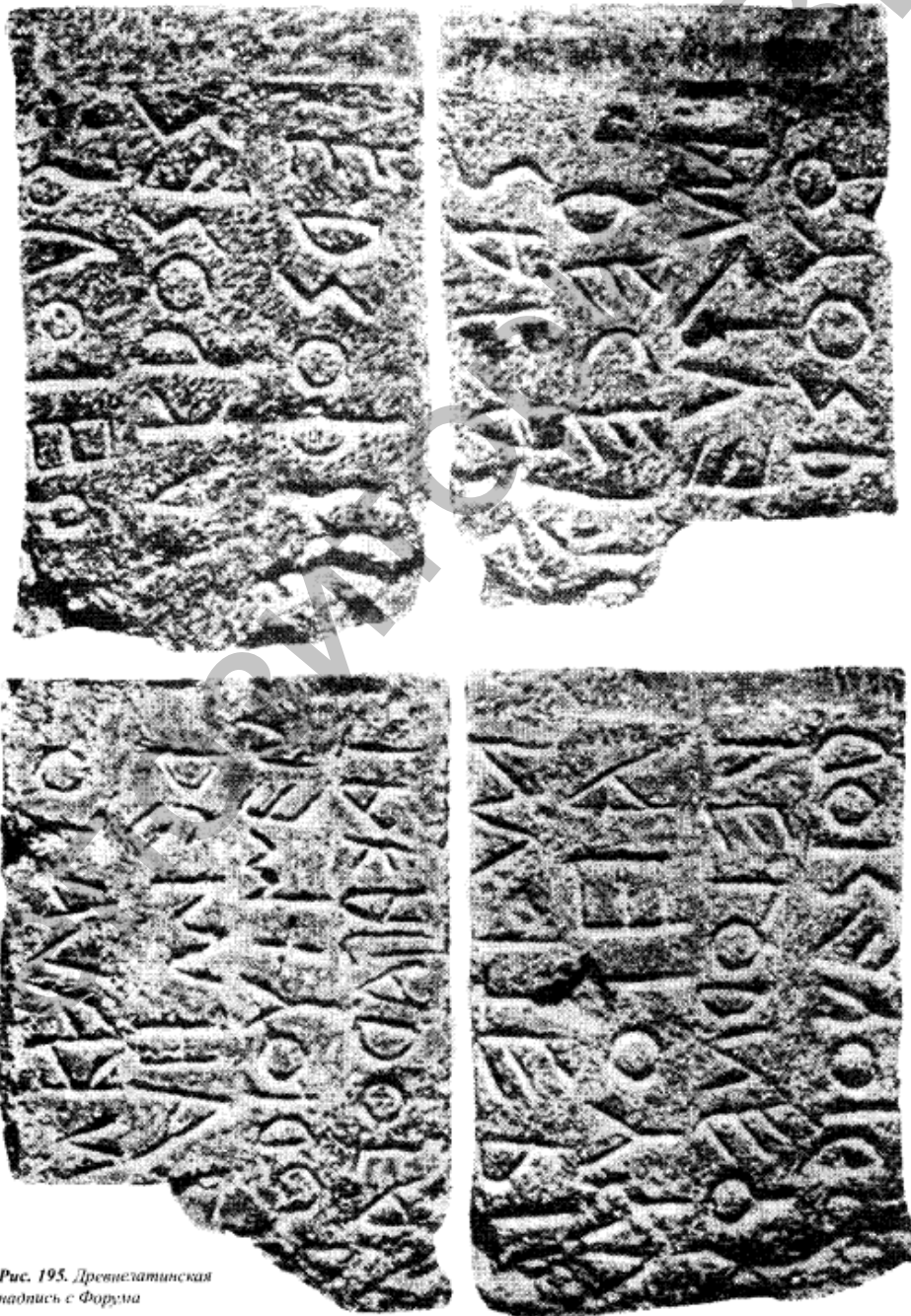

Рис. 195. Древнелатинская надпись с Форума

mediationi interuiatur;

Бенвентанское письмо (Италия, 1075):
...mediationi interuiatur...

Plurimū electorum sese in amore conditoris

Испанское письмо, 911:
...plerique electorum sese in amore conditoris

In nomine sanctae et indiuiduae

Французское письмо
...in nomine sanctae et indiuiduae...

Baldi de foro. census... dicte

Канцелярское письмо из Шампани

debitores es iniuncto nobis adeo

Новый папский куриал:
...debitores es iniuncto nobis adeo...

е(ст)аgere cui(us) е(ст) е(ss)е ау(те)м)е(ст)

Курсив Фомы Аквинского:
е(ст)аgere cui(us) е(ст) е(ss)е ау(те)м)е(ст)

SENATVSPOPVIVSOVEROMANVS

Капитальное квадратное письмо

MONTIBVS·ET·SILVIS·STVDIO·

Капитальное рустическое письмо

VERIM·ET·TUNC·UIDE·BISTAL

Унциал

Quin age, siquid habes

Гуманистический минускул

Барокко-антиква

Лічыцца, што лацінскае пісьмо склалася ў адрозную ад грэчаскай (дакладней заходнегрэчаскага пісьма) сістэму да 4–3 стст. да н.э. Аднак шляхі, па якіх пісьмовая культура трапіла ў Рым, да гэтага часу выклікаюць спрэчкі. Існуе гіпотэза аб этрускім пасрэдніцтве. Старажытнасць лацінскага пісьма часам адсоўваецца археолагамі ў 9–8 стст. да н.э. Грэчаскае пісьмо магло трансфармавацца ў лацінскае праз грэчаскую калонію Гамбіі, дзе паводле падання навучаліся грамаце заснавальнікі Рыма Ромул і Рэм.

Параўнанне ўплыву этрускага і грэчаскага пісьма на стварэнне лацінскага алфавіта паказвае наступнае. Ужыванне С для g і для k, а таксама першапачаткова прынятае ўжыванне К перад a, r і ў канцы слова, С перад e і i, а Q – перад u, у лацінскім пісьме такое самае, як у этрускім.

V, D, O, X, якія адсутнічаюць ва ўласна этрускім алфавіце, запазычаныя дадаткова, – як мяркуюць, або з грэчаскага алфавіта Паўднёвай Італіі, або з «протацірэнскага» пісьма. Гэта як быццам сведчыць аб тым, што запазычанне пісьма рымлянамі адбылося каля 700 г. да н.э. Цікавае ўжыванне старажытнага F (v) для лацінскага f (але ў старажытных надпісах яшчэ можна бачыць FH (vh)).

Паколькі ў лацінскай мове не было глухіх змычных прыдыхальных th, kh, ph, то адпаведныя знакі былі рымлянамі апушчаны. Літара Z стала лішняй пасля таго, як каля 350 г. да н. э. старажытнае z (звонкае s) ператварылася ў лацінскім ў г. Знак Z быў скасаваны, і грэчаская Z перадавалася лацінскім S да той пары, пакуль падчас Сулы знак Z не быў зноў запазычаны з грэчаскага разам з грэчаскім Y = u (u); абодва дадатковыя знакі былі пастаўлены ў канец алфавіта.

Абазначэнне гука k трыма літарамі C, K і Q было спрошчана такім чынам, што гук k стаў перадавацца літарай C, перад і ў строга вызначаных выпадках застаўся q, а K ужываўся толькі ў нешматлікіх словах перад a. Вялікую нязручнасць прычыняла падвойнае ўжыванне знака C (для абазначэння g і k), што заахвоціла вынайсці для g новы знак G (каля 230 г. да н.э.).

Рымляне не перанялі семіта-грэчаскіх назваў літар, за выключэннем позніх «ёт», «зэт» і «іпсілан». Няясна, як яны прыйшлі да назваў be, de, ef, el, ha і г.д., ужывальных і намі: вынайзены яны рымлянамі, магчыма, перанятых ў этрускаў (можа быць, з меркаванага некаторымі навукоўцамі першапачатковага этрускага складовага пісьма). Назвы літар былі скасаваны і ўяўлялі сабой склад, пазбаўлены ўсялякага сэнсу. З агульнага шэрагу вылучаліся толькі «аш, ёт, ікс, ігрэк, зэт», а таксама збольшага «эф, эль, ка, эм, эн, эр, ку». Некаторыя даследчыкі лічаць, што такі тып графаніміі мог быць запазычаны рымлянамі ў этрускаў. Аднак хутчэй за ўсё лацінскія назвы літар – гэта фінал аптымізацыі наогул, якой бы там ні было графаніміі (параўнайце падобныя тэндэнцыі ў арабскіх назвах літар). Нельга ў гэтай сувязі не сказаць аб англійскай графаніміі, дзе назвы літар уяўляюць моцна скажоныя лацінскія графонімы (эй, бі, сі, ды і г.д.). У адрозненне ад грэчаскага, лацінскае пісьмо больш круглявае. У лацінскім пісьме існавала тры варыянты літары для перадачы гука «к» (параўнайце аналагічную з'яву ў старажытнацюркскім рунічным пісьме). Кожны з гэтых трох варыянтаў мог выкарыстоўвацца толькі з пэўнымі галоснымі: QU, KA; CI, CE, CA. Літары K і C сталі выконваць падобныя функцыі. Адзін час K нават выйшла з ужывання і захоўвалася толькі ў слове Kalendae і імені Caeso (сучасныя ірландская і іспанская лацінкі таксама абыходзяцца без K). Літара C, якая раней абазначала гук “г”, была трансфармавана ў G. Каля 234 г. да н.э. Спурый Клаўдзій афіцыйна ўвёў гэтую літару ў лацінскі алфавіт. Літара F «дыгама» ў грэчаскім архаічным пісьме перадавала гук «в», V утварылася з грэчаскай літары «іпсілан» (Y). U адпаведна з V, а J з I толькі ў 16 ст.

Пасля падзення ў 5 ст. Рымскай імперыі было створана шмат рэгіянальных алфавітаў, заснаваных на лацінцы. Нямецкая, англійская і ірландская мовы абзавяліся лацінскім пісьмом у 7–8 стст., французская – у 9 ст., іспанская, партугальская, нарвежская – у 12 ст., італьянская, шведская, дацкая, венгерская, чэшская – у 13 ст. Лацінскія літары часам моцна абцяжарваліся дзяккрыткай (як, напрыклад у французскім, чэшскім, кашубскім і літоўскім алфавітах). Часам узнікаюць моцна перайначаныя дадатковыя літары (ß <sz “эс-цэм” у нямецкай; þ “тхорн”, ð у скандынаўскіх мовах і ç ў французскай).

Літара W створана раней, у 11 ст., з літары V. З 1 ст. літары X, Y, Z прымяняюцца ў словах грэчаскага паходжання. Z нейкі час (з 312 г.) была выключана з лацінскага алфавіта цэнзарам Апіем Клаўдзіем (у сувязі з пераходам інтэрвакальнага «z» у «g»). Імператар Клаўдзій (41–54 гг.) вынайшаў і ўвёў у лацінскае пісьмо шэраг новых літар: ѿ – ps / bs; – V; – Ū, аднак пасля яго смерці гэтыя знакі былі забытыя.

Літары Θ, Φ, Ψ часам выкарыстоўваліся ў якасці лічбаў для 100, 1000 і 50 адпаведна.

Ад класічнага перыяду лацінскай мовы (3–2 стст. да н.э.) захаваліся камедыі Плаўта і Тэрэнцыя. Найвышэйшага развіцця латынь дасягнула ў прамоўніцкіх прамовах Цыцэрона, у «Запісках пра Гальскую вайну» Цэзара, «Змове Каталіны» Салюстыя, «Энеідзе» Вергілія, «Одах» Гарацыя і «Метамарфозах» Авідзія.

1	2	3
a	A	e
b	B	o
c	C	e
d	D	s
e	E	f
f	F	f
g	G	u
h	H	o
i	I	r
k	K	e
l	L	n
m	M	e
n	N	p
o	O	o
p	P	r
q	Q	s
r	R	z
s	S	u
t	T	l
v	V	n
x	X	i

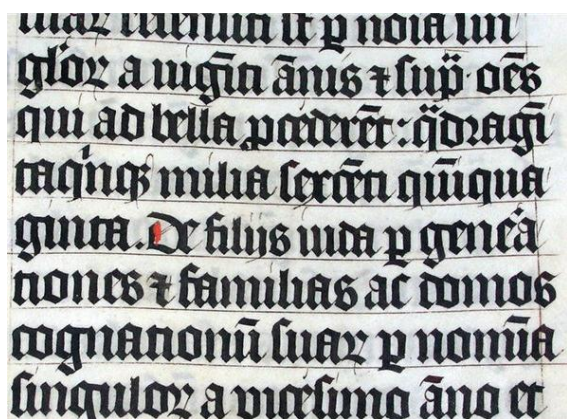
CVRAPENVMSTRV
EREETFLAMMISADO
LERECENTVMALIAE
TOTIDEMOVEPARES
AETATEQVIDAPIBVS
MENSASINERANT
Veritas Liberat

CAPIT
ALIS QUAD
RATA

- 1 – транскрыпцыя;
2 – архаічная латынь;
3 – новы рымскі курсіў.

Сучасныя літары лацінскага алфавіта маюць дзве формы: маюскул (прапісныя, або вялікія літары) і мінускул (малыя літары). Першы варыянт самы старажытны, у завершанай мастацка-графічнай якасці ён з'явіўся ў 1 ст. да н.э. Другі варыянт з'явіўся ў 8 ст. у імперыі Каралінгаў (Франскай дзяржаве). Маюскул паўтарае формы «капітальнага квадратнага пісьма», з якога пазней нарадзілася рустычнае пісьмо (г.зн. «грубае»), потым унцыял і готыка.

У X ст. пад уплывам гатычнага стылю ўзнікае так званае пераломленае пісьмо (фрактура або готыка). Сярод напісанняў такога тыпу адрозніваецца гатычны мінускул, «завостраны тып» (X ст.) і, нарэшце, гатычная тэкстура падвойнага пераламлення (XV ст.). У Італіі ўзнікаюць новыя віды: ратунда са змякчаным пераламленнем, бастарда з курсіўнымі элементамі і готыка-антыква, што пераходзіць затым у антыква Адраджэння, або сучасную лацінку.

Да кан. 11 ст. каралінгскі мінускул панаваў у заходнееўрапейскіх скрыпторых, за выключэннем ўскраінных краін (Ірландыі і Паўднёвай Італіі), дзе захоўваліся нацыянальныя тыпы пісьма аж да 12–13 стст.

Рэзкі пералом у развіцці лацінскага пісьма надыходзіць з вынаходствам кнігадрукавання. У кнігадрукаванні выкарыстоўваюцца спачатку рукапісныя тыпы. Новыя перспектывы адкрываюцца толькі з увядзеннем каля 1500 фрактурнага набору, у якім упершыню адрозніваюцца вялікія і малыя літары. У Італіі з адраджэннем класічнай адукацыі ізноў зацвердзіўся старажытны лацінскі тып, названы гуманістычнай антыквай.

У 15 ст., пасля засілля готыкі, у Італіі быў цалкам адноўлены каралінгскі мінускул. Памылкова мяркуючы, што гэты пісьмо антычных часоў, яго назвалі антыквай. Спачатку была распрацавана гатычная антыква, або «ліст Петраркі». Ранні гуманіст Франчэска Петрарка лічыў антыкву сімвалам свабоды і святой прастаты. Даследаванню і апрацоўцы антыквы надавалі вялікую ўвагу такія майстры эпохі Адраджэння, як Леанарда да Вінчы, А. Дзюрэр і К. Гарамон. Найбольш вядомыя шрыфты новай антыквы стварылі італьянец Джамбатыста Бадоні, француз Фірма́н Дзідо (ім распрацаваны і варыянты рускай антыквы) і немец Вальбаум.

У 15 ст. антыква ўкаранілася ў Італіі, пранікла ў Францыю, у Англію і паступова выцесніла фрактуру. У Нямеччыне фрактура не саступала пазіцый аж да 25 ст. і толькі паступова была выцесненая антыквай. Суперніцтва працягвалася аж да нашага часу, але і ў Германіі пытанне цяпер у асноўным вырашана на карысць антыквы. Што датычыцца почыркаў, мода на іх таксама змянялася амаль кожнае стагоддзе. Паколькі ў Нямеччыне сапернічалі фрактура і антыква, адпаведна «нямецкі» і «лацінскі» почыркі.

У сярэднія вякі лацінскае пісьмо мела шмат умоўных знакаў, якія паскаралі тэхніку пісьма. На іх паўплывалі т.зв. скарапісныя тыронавы ноты. Да знакаў такога роду адносяцца: асаблівыя знакі (асаблівыя знакі маглі скарачацца пры дапамозе надпісных літар), суспензіі, кантракцыі (сціснутыя) і nomina sacra (NS «святых імёны»).

NOMINA SACRA:

DS
deus (Бог)
SPS
spiritus
IHS XPC
IHC CHRIS
Ісус Хрыстос

DNS
dominus
SCC
sanctus
pr
pater
nr

noster
eps
episcopus
mr
mater

Скарачэнні, асобыя знакі, кантракцыі:

<table border="1"> <tr><td>o</td><td>erga</td></tr> <tr><td>o</td><td>ergo</td></tr> <tr><td>o</td><td>igitur</td></tr> <tr><td>n</td><td>nisi</td></tr> <tr><td>m</td><td>modo</td></tr> <tr><td>re</td><td>retro</td></tr> <tr><td>v</td><td>ut</td></tr> <tr><td>t</td><td>infra</td></tr> <tr><td>s</td><td>supra</td></tr> <tr><td>m</td><td>mihi</td></tr> <tr><td>u</td><td>ubi</td></tr> <tr><td>v</td><td>vero</td></tr> <tr><td>t</td><td>tria</td></tr> </table> <p>Сокращения</p>	o	erga	o	ergo	o	igitur	n	nisi	m	modo	re	retro	v	ut	t	infra	s	supra	m	mihi	u	ubi	v	vero	t	tria	<table border="1"> <tr><td>us</td><td>-us</td></tr> <tr><td>b:</td><td>bus</td></tr> <tr><td>idi</td><td>idi est</td></tr> <tr><td>h</td><td>haec</td></tr> <tr><td>e</td><td>est</td></tr> <tr><td>q;</td><td>que</td></tr> <tr><td>q^e</td><td>quam</td></tr> <tr><td>q²</td><td>quia</td></tr> <tr><td>∞</td><td>nota</td></tr> <tr><td>S</td><td>signum</td></tr> </table>	us	-us	b:	bus	idi	idi est	h	haec	e	est	q;	que	q ^e	quam	q ²	quia	∞	nota	S	signum	<table border="1"> <tr><td>rum</td><td>rum</td></tr> <tr><td>per</td><td>per (par)</td></tr> <tr><td>pro</td><td>pro</td></tr> <tr><td>h^o</td><td>hujus</td></tr> <tr><td>esse</td><td>esse</td></tr> <tr><td>quon</td><td>quon dam</td></tr> <tr><td>ser, sir</td><td>ser, sir</td></tr> <tr><td>rex</td><td>rex</td></tr> <tr><td>o</td><td>non</td></tr> </table>	rum	rum	per	per (par)	pro	pro	h ^o	hujus	esse	esse	quon	quon dam	ser, sir	ser, sir	rex	rex	o	non	<table border="1"> <tr><td>pre</td><td>pre</td></tr> <tr><td>post</td><td>post</td></tr> <tr><td>qui</td><td>qui</td></tr> <tr><td>nullus</td><td>nullus</td></tr> <tr><td>sunt</td><td>sunt</td></tr> <tr><td>tantum</td><td>tantum</td></tr> <tr><td>hoc</td><td>hoc</td></tr> <tr><td>hic</td><td>hic</td></tr> <tr><td>et</td><td>et</td></tr> </table>	pre	pre	post	post	qui	qui	nullus	nullus	sunt	sunt	tantum	tantum	hoc	hoc	hic	hic	et	et
o	erga																																																																																				
o	ergo																																																																																				
o	igitur																																																																																				
n	nisi																																																																																				
m	modo																																																																																				
re	retro																																																																																				
v	ut																																																																																				
t	infra																																																																																				
s	supra																																																																																				
m	mihi																																																																																				
u	ubi																																																																																				
v	vero																																																																																				
t	tria																																																																																				
us	-us																																																																																				
b:	bus																																																																																				
idi	idi est																																																																																				
h	haec																																																																																				
e	est																																																																																				
q;	que																																																																																				
q ^e	quam																																																																																				
q ²	quia																																																																																				
∞	nota																																																																																				
S	signum																																																																																				
rum	rum																																																																																				
per	per (par)																																																																																				
pro	pro																																																																																				
h ^o	hujus																																																																																				
esse	esse																																																																																				
quon	quon dam																																																																																				
ser, sir	ser, sir																																																																																				
rex	rex																																																																																				
o	non																																																																																				
pre	pre																																																																																				
post	post																																																																																				
qui	qui																																																																																				
nullus	nullus																																																																																				
sunt	sunt																																																																																				
tantum	tantum																																																																																				
hoc	hoc																																																																																				
hic	hic																																																																																				
et	et																																																																																				
Особые знаки (signa specialia)																																																																																					
<table border="1"> <tr><td>aliud</td><td>aliud</td></tr> <tr><td>angelus</td><td>angelus</td></tr> <tr><td>falsum</td><td>falsum</td></tr> <tr><td>omnis</td><td>omnis</td></tr> </table>	aliud	aliud	angelus	angelus	falsum	falsum	omnis	omnis	<table border="1"> <tr><td>benefico</td><td>benefico</td></tr> <tr><td>committeretui</td><td>committeretui</td></tr> <tr><td>gloria</td><td>gloria</td></tr> <tr><td>comprehensibile</td><td>comprehensibile</td></tr> </table>	benefico	benefico	committeretui	committeretui	gloria	gloria	comprehensibile	comprehensibile	Контракции ("сжатые")																																																																			
aliud	aliud																																																																																				
angelus	angelus																																																																																				
falsum	falsum																																																																																				
omnis	omnis																																																																																				
benefico	benefico																																																																																				
committeretui	committeretui																																																																																				
gloria	gloria																																																																																				
comprehensibile	comprehensibile																																																																																				

ПУНКТУАЦЫЯ

Сістэматызаваная і ўніфікаваная пунктуацыя склалася пасля вынаходства кнігадрукавання ў 15 ст. венецыянскімі братамі Мануцыямі.

·
; ;
;
· · ;
·
· ·

У лацінскім пісьме падзел слоў кропкамі або з дапамогай прабелаў рабіўся збольшага ўжо ў старажытнасці, але быў няўстойлівым, і ў сярэднія вякі тут захоўвалася вядомая непаслядоўнасць. Пунктуацыя ў сучасным сэнсе, уключаючы двукроп'е, пыталнік, двукоссе і г.д., усталявалася паўсюль толькі з вынаходствам кнігадрукавання.

Імкненне да магчыма больш дакладнага адлюстравання гукаў на пісьме можа прывесці ў фанетычнай транскрыпцыі да стварэння ўсё большай колькасці літар і дыякрытычны знакаў, якія ўскладняюць ўспрыманне тэксту, але дазваляюць пазначыць самыя мінімальныя гукавыя адрозненні. На працягу стагоддзяў лацінскае пісьмо падверглася і іншым зменам: былі размежаваны «i» і «j», «u» і «v», дадаваліся асобныя літары (розныя для розных моў).

АБРЭВІЯТУРЫ

г.зн. – s. (scilicet) і г.д. – etc. (etcetera)

ЛІЧБЫ												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	20	30
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XX	XXX
	50	100	500	1000								
	L	C	D	M								

СКЛАДАННЕ, АДНІМАННЕ

VI=5+1=6 IV=5-1=4 CX=100+10=110 XC=100-10=90 XL= 50-10=40

Так званыя рымскія лічбы ўтвараліся шляхам складання альбо аднімання. У Францыі выкарыстоўваўся яшчэ прынцып множання: IIII = 30; VM = 5000; IIIIX = 80. Звычайна лічбы вылучаліся кропкамі: .CCIII. = 203. Парадкавыя лікі пазначаліся так: C° = centesimo (дзясяты); V° = octavo (восьмы).

Летазлічэнне фіксавалася так: adm°ccc°quatro = 1304 г. да Ражства Хрыстова (ano domini).

Істотнае ўдасканаленне лацінскага пісьма – фанетычная транскрыпцыя, створаная ў XX ст. для больш дакладнага абазначэння гукаў.

Лацінка – пісьмо ўсіх кантынентаў. У ёй ёсць літары, якія сустракаюцца толькі ў адным або некалькіх нацыянальных пісьменнасцях, якія ўваходзяць у вялікую сям’ю аднастайных графічных сістэм лацінкі. Эндэмікі можна разглядаць як маркеры нацыянальнай (пры гэтым часам адмысловай) самабытнасці.

У саамскай лацінцы эндэмікамі з’яўляюцца Љ (ŋ) [нг], т [θ] (апошняя літара ў лацінцы брахуі перадае цэрэбральны гук), у эстонскай õ [ы], галандскай ū [трэці], лужыцкай ź [зь], шатландскай ȝ [з] (выкарыстоўваецца ў імёнах уласных: Manȝies) “йох”, нямецкай “эс-цет” ß, албанскай і кашубскай ǫ [ы], французскай, турэцкай, албанскай і партугальскай ç “сэдыль”, у румынскай ț [ц], î [ын], ă [э], шведскай, дацкай і нарвежскай å, дацкай æ, ø, ісландскай þ [θ] “торн”, ð, эсперанта ĉ, ŝ, літоўскай ė, į, латышскай ģ, ķ, ļ, ņ, ū (палатальныя зычныя), чэшскай ů, ě, ň, d’ харвацкай đ [дж], славацкай ř [pp], í [лл], венгерскай ő, ű (доўгія ўмлаўты), турэцкай ş [ш], ı [ы] (у адрозненне ад і [і]), азербайджанскай ə, у польскай ż [ж], ł [л] (у адрозненне ад л [ль]), у мальтыйскай ċ [ч], ġ [дж].

Эндэмічнымі могуць быць спалучэнні графем: у каталонскай лацінцы ll [лл] (у адрозненне ад ll [ль]), у брэтонскай c’h [х] (у адрозненне ад ch [ш]), албанскай xh [дж], в’етнамскай tr [ч], ch [ть], gi [зь], кітайскай zh [чж], шведскай sj [ш], kj [ч], tj [ш], венгерскай cs [ч], sz [с], zs [ж], рэтараманскай tsch [ч].

Можна казаць пра эндэмічным вымаўленні, калі распаўсюджаныя літары гучаць незвычайна: у валійскай лацінцы w [ў], у літоўскай e [я], у албанскай x [дз] і q [ч], ў в’етнамскай d [з], у кітайскай ü [юй], r [ж], у партугальскай x [ш], q [ч], у венгерскай s [ш], у турэцкай c [дж]. У афрыканскім мове коса q, x, c азначаюць гукі-шчаўчкі (кліксы). У сербскую кірыліцу (і яшчэжскі варыянт беларускага алфавіта) з лацінкі дададзена літара j [й].

Часам адметнай прыкметай становіцца адсутнасць адной або некалькіх літар, шырока распаўсюджаных у роднасных алфавітах. Напрыклад, у іспанскай лацінцы адсутнічае літара K, а ў ірландскай – K, Q, X, Y, Z.

Спецыфічныя гукі-шчаўчкі ў кайсанскіх алфавітах Афрыкі перадаюцца адмысловымі знакамі ≠! / /// φ ○. У індзейскіх мовах Канады выкарыстоўваецца λ, у хаўса – Ƶ, ʙ, d, fi. З 1710 г. было стылізавана пад лацінку рускае пісьмо, створанае на базе кірыліцы.

Да пачатку 1930-х гг. усе неславянскія мовы СССР (акрамя мардоўскай, марыйскай і ўдмурдскай) былі пераведзены на лацінку. Паводле задумы ўладаў у недалёкай будучыні перавагі лацінскай граматы (як найбольш распаўсюджанай у свеце) павінны былі спазнаць не толькі рускія, але таксама армяне, грузіны і нават яўрэі. У 1935-53 гг. «лацінскі праект» быў згорнуты.

Польскі варыянт лацінкі Абэцадла (abecadło «азбука») спрабавалі ўкараніць для ўкраінскага мовы ў Галіцыі ў 17–19 стст., аднак ён выкарыстоўваўся эпізодычна і ў асноўным для запісаў мясцовага фальклору і выдання кніг «для народа». У 1834 г. святар і этнограф Іосіф Лазінскі ў артыкуле «Ab wprowadzeniu abecadła polskiego do pismienictwa ruskiego» спрабаваў абгрунтаваць пераход на лацінку (абэцадла) як больш адпаведнай фанетычнаму ладу ўкраінскай мовы сістэму пісьма. Гэта прапанова выклікала рэзкую крытыку з боку «Рускай тройцы» (брашура М. Шашкевіча «Азбука і abecadło», 1836 г.).

Польскі варыянт лацінкі для беларускай мовы (з даданнем спецыфічных літар é - ць, ě - ч, ł - л, l - ль, ś - сь, ś - ш, й - ў, w - в, у - ы, ź - зь, ż - ж) ужываўся параўнальна доўга. Гэты алфавіт быў у хадзе з 16 ст. да 1917 г. (а ў Заходняй Беларусі прэса на беларускай лацінцы выдавалася да 1939 г., калі гэтая тэрыторыя была ўключана ў СССР).

У 2002 г. Дзярждума Расіі ўнесла папраўку ў федэральны закон «Аб мовах народаў РФ», якая ўстанавіла, што «графічнай асновай дзяржаўнай мовы РФ і ўсіх дзяржаўных моў рэспублік РФ з’яўляецца кірыліца». У 2004 г. Канстытуцыйны суд РФ прызнаў права органа федэральнай заканадаўчай улады ўсталёўваць графічную аснову дзяржаўных моў народаў РФ.

З гэтага моманту быў прыпынены працэс лацінізацыі татарскага алфавіта. Карэльская мова лацінізавана была значна раней, але ў свой час не была прызнана дзяржаўнай. Цяпер жа для атрымання гэтага статусу неабходна кірылізаваць карэльскую мову. З іншага боку, на карэльскую мову не распаўсюджваецца закон аб абавязковым выкарыстанні кірыліцы з-за таго, што яна не з’яўляецца дзяржаўнай. У 2007 г. прыняты адзіны алфавіт карэльскай мовы, усталяваны ўрадам рэспублікі. Алфавіт лівікоўскага дыялекту, зацверджаны ў 1989 г., выводзіцца з ужывання.

СТВАРЭННЕ СТАРАЖЫТНЫХ РУКАПСАЎ

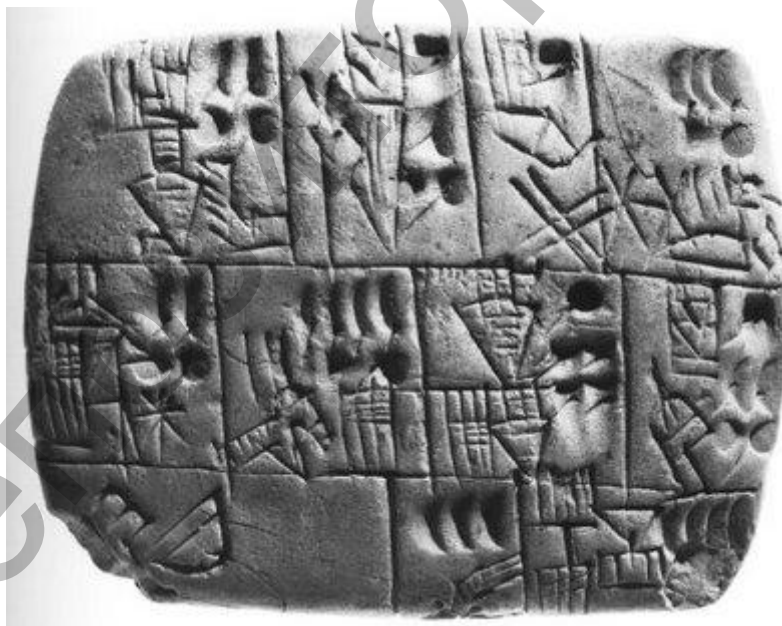
МАТЭРЫЯЛ ПІСЬМА.

ПРЫЛАДЫ ПІСЬМА СТАРАЖЫТНЫХ ПІСЦОЎ І ПЕРАПІСЧЫКАЎ

Пытанне аб матэрыяле пісьма адносіцца да ліку важных пытанняў палеаграфіі, бо яно цесна звязана з пытаннем аб эвалюцыі почыркі. Апошнія змяняліся ў залежнасці ад таго, наносіўся тэкст на цвёрдыя прадметы або на мяккі матэрыял, выразаўся ён, высякаўся, выціскаўся або пісаўся чарнілам, фарбамі і г. д. Матэрыял пісьма з'яўляецца першаасновай для вызначэння, хаця і ў самых шырокіх рамках, часу і месца стварэння рукапісу. З найстаражытных часоў, акрамя цвёрдых матэрыялаў (камень, жалеза і розныя прадметы, на якіх надпісы высякаліся, выразаліся, чаканіліся), выкарыстоўваўся мяккі матэрыял для пісьма, у асноўным той, які давала ім месца пражывання. Так, у Індыі пісалі на пальмавых лістах, славянскія плямёны выкарыстоўвалі бяроству, егіпцяне – папірус, народы Усходу – пергамін. З антычных часоў у розных краінах выкарыстоўвалі васковыя таблічкі – цэры.

Асноўным матэрыялам для пісьма ў народаў Пярэдняй Азіі першапачаткова з'яўлялася **гліна**, з якой вырабляліся злёгка выпуклыя пліткі. Пасля нанясення патрэбнай інфармацыі (у выглядзе клінапісу) вільготныя гліняныя пліткі высушваліся альбо абпальваліся, а затым змяшчаліся ў адмысловыя драўляныя або гліняныя скрыні ці ў своеасаблівыя гліняныя канверты.

Шмат было цікавых "гліняных" кніг у бібліятэках старажытнага Міжрэчча, але не было ні адной такой вялікай і багатай, як бібліятэка цара Ашурбаніпала ў яго Ніневейскім палацы. Гэты цар дзве з паловай тысячы гадоў назад сабраў у сваёй сталіцы Ніневіі вялікую бібліятэку. У ёй захоўваліся сотні гліняных кніг. Яны складаліся з шматлікіх "лістоў" – таблічак аднолькавага памеру. У цяперашні час у музеях свету, прыватных калекцыях захоўваецца не меней за 500 тыс. такіх гліняных таблічак, выяўленых пры раскопках старажытных гарадоў Асірыі, Вавілона, Шумера.

Магчымасць выкарыстання **бяросты** ў якасці матэрыялу для пісьма была вядомая шматлікім народам. Антычныя гісторыкі *Дыён Касій* і *Геродыян* згадвалі запісныя кніжкі, вырабленыя з бяросты. Амерыканскія індзейцы даліны ракі *Канектыкут*, якія займаліся нарыхтоўкай бяросты для сваіх мэт, звалі дрэвы, што раслі на іх зямлі, "папяровымі бярозамі". Лацінская назва гэтага віду бяроз – *Betula papyrifera* – уключае змененую лацінскую лексему "папера" (papyrus).

Аб берасцяных лістах індзейцаў Канады распавёў, засноўваючыся на фальклоры апісаных ім плямёнаў, амерыканскі пісьменнік *Джэймс Олівер Кэрвуд* (яго раман "Паляўнічыя

на ваўкоў” апублікаваны на рускай мове ў 1926 г.). На эстонскай зямлі ў XIV ст. існавалі берасцяныя граматы (і адна з іх 1570 г. з нямецкім тэкстам была выяўлена ў музейным сховішчы перад другой сусветнай вайной). Аб берасцяных граматах у Швецыі XV ст. пісаў аўтар, які жыве ў XVII ст.; вядома таксама аб іх ужыванні шведамі ў XVII–XVIII стст.

Бяроства ў якасці матэрыялу для пісьма шырока ўжывалася ў Старажытнай Русі. На бяросце напісаныя граматы XI ст. і пазнейшага часу, знойдзеныя А.У. Арціхоўскім падчас раскопак у Ноўгарадзе. Першае згадванне аб пісьме на бяросце ў Старажытнай Русі адносіцца да XV ст.: у “Пасланні” Іосіфа Валочкага гаворыцца, што заснавальнік Сёмуха-Сергіева манастыра Сергій Раданежскі пісаў на ёй па прычыне беднасці: пергамін бераглі для летапісаў.

Сучаснай навуцы шырока вядомы *берасцяныя граматы* – лісты, занатоўкі, дакументы XI–XV стст., напісаныя на ўнутраным баку адзеленага пласта бярозавай кары (бяросце). Берасцяныя граматы лепш за пергамінныя лісты захоўваюцца ў зямлі. Аднак аж да пачатку 1950г. расійскім археолагам не ўдавалася выявіць старажытнарускіх берасцяных грамат пры раскопках пластоў X–XV стст. Першай выпадковай знаходкай была золатаардынская берасцяная грамата XIV ст., выяўленая пры капанні сіласнай ямы пад Саратавам у 1930 г. Пасля гэтага археолагі спрабавалі знайсці берасцяныя лісты менавіта там, дзе да бяросты няма доступу вільгаці, як гэта было ў Паволжы. Аднак гэты шлях аказаўся тупіковым: у большасці выпадкаў бяроства ператваралася ў пацяруху, і выявіць сляды лістоў не атрымоўвалася. Толькі глыбокая перакананасць савецкага археолага А.У. Арціхоўскага ў тым, што берасцяныя лісты варта шукаць на паўночным захадзе Расіі, прымусіла арганізаваць адмысловыя раскопкі ў цэнтры Ноўгарада. Там глебы, у адрозненне ад Паволжа, вельмі вільготныя, але да пластоў глыбокага залягання няма доступу паветра, а таму ў іх добра захоўваюцца менавіта прадметы з драўніны. А. Арціхоўскі засноўваў свае гіпотэзы і на старажытнарускіх згадваннях у літаратурных тэкстах і на паведамленні арабскага пісьменніка *Ібн ан-Недыма*, у якім прыведзены словы “аднаго каўказскага князя” 987 года: “Мне распавядаў адзін, на праўдзівасць якога я спадзяюся, што адзін з цароў гары *Кабк* паслаў яго да цара *русаў*; ён сцвярджаў, што яны маюць пісьмёны, выразаныя на дрэве. Ён жа паказаў мне кавалак белага дрэва, на якім былі малюнкi...”. Вось гэты “кавалак белага дрэва” – бяроства – плюс інфармацыя аб распаўсюджанасці лістоў на бяросце сярод першабытнікаў Старога Свету і прымусалі яго шукаць берасцяныя лісты на паўночным захадзе Расіі.

Прадказанне А.Арціхоўскага аб непазбежнасці знаходак берасцяных грамат у рускай зямлі, упершыню выказанае ім у пачатку 1930-х гадоў, спраўдзілася 26 чэрвеня 1951 г. Першая наўгародская берасцяная грамата была выяўлена на *Нераўскім* раскопе Вялікага Ноўгарада. З тых часоў колькасць знойдзеных берасцяных грамат перавысіла тысячу, з іх звыш 950 знойдзена ў наўгародскай зямлі. Апроч Ноўгарада, за 50 гадоў раскопак знойдзена яшчэ каля 100 берасцяных грамат (паўтара дзесятка ў Пскове, па некалькі грамат у гарадах Смаленск, Цвер, Віцебск. Адна, згорнутая і закладзеная ў зачыненую пасудзіну, знойдзена ў 1994 г. у Маскве). Усяго вядома каля 10-ці гарадоў, дзе былі знойдзеныя берасцяныя граматы. Як мяркуюць вучоныя, многа грамат можна знайсці ў Пскове, дзе глебы падобныя з наўгародскімі; але культурны пласт там размешчаны ў забудаваным цэнтры горада, дзе раскопкі практычна немагчымыя.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены дзве берасцяныя граматы: у 1959 г. – у Віцебску (XIII–XIV стст.), у 1980 г. – у Мсціславе (пачатак XIII ст., фрагмент). Гэтыя граматы познія, але не выключана, што бытавалі яны на тэрыторыі Беларусі і раней. У Ноўгарадзе знойдзена берасцяная грамата XI ст., якая была напісана, калі меркаваць па такой з’яве, як “цоканне”, жыхаром Полацка, Смаленска або Віцебска (грамата № 246).

Берасцяныя скруткі былі распаўсюджаным бытавым прадметам. Адночы выкарыстаўшы, іх не захоўвалі; таму вялікая частка іх знойдзена паабпал драўляных маставых, у пластах, насычаных грунтовай вадой. Некаторыя тэксты, верагодна, выпадкова выпалі з наўгародскіх вотчынных архіваў.

Па самых сціплых падліках, у наўгародскай зямлі яшчэ можна адшукаць не меней 20000 “бяроств” (наўгародская назва такіх лістоў).

Як гістарычная крыніца перыяду ранняй пісьменнасці, берасцяныя граматы унікальныя па змесце інфармацыі аб Русі X–XV стст. Наяўныя ў іх даныя дазваляюць меркаваць пра памеры павіннасцяў, узаемаадносіны сялян з вотчыннай адміністрацыяй, “адмовы” сялян ад свайго ўладальніка, жыццё ўладальнікаў зямлі. Там жа можна знайсці звесткі аб продажы сялян

з зямлёй, іх пратэстах (калектыўныя чалабітныя), чаго нельга знайсці ў іншых крыніцах ранняга часу, паколькі летапісы пра гэта лічылі за лепшае не пісаць. Граматы характарызуюць тэхніку куплі-продажы зямельных участкаў і будынкаў, землекарыстанне, збор даніны ў гарадскую казну. Па змесце пераважаюць прыватныя лісты бытавога або гаспадарчага характару. Яны класіфікуюцца па характары інфармацыі на іх: пра зямлю і зямельных уласнікаў, пра даніну і феадальную рэнту; пра рамяство, гандаль і купецтва; пра вайсковыя падзеі і г. д.; прыватная перапіска (укключаючы азбукі, пропісы, малюнкі), літаратурныя і фальклорныя тэксты ва ўрыўках, календары і г.д.

Найбольш яскравыя сведчанні бытавога жыцця гараджан, захаваныя берасцянымі граматамі, – бытавая перапіска мужоў, жонак, дзяцей, іншых сваякоў, заказчыкаў тавараў і вытворцаў, уладальнікаў майстэрняў і залежных ад іх рамеснікаў. У іх можна знайсці запісы жартаў, абраз з выкарыстаннем лаянкавай лексікі (найноўшыя знаходкі 2005 г.). Ёсць і найстаражытны тэкст любоўнай занатоўкі: “Я пасылала да цябе тройчы на гэтым тыдні. Чаму ні разу не адклікаўся? Адчуваю, што табе не заўгодная. Калі б была заўгодная, ты, збегшы ад вачэй людскіх, прыбег бы да мяне стрымгалоў. Але калі ты нада мной насмяешся, то суддзёй табе будзе Бог і мая слабасць жаночая”.

Берасцяныя граматы даюць каштоўныя звесткі аб юрыдычнай практыцы таго часу, дзейнасці судовых органаў – княжым і вулічным судзе, аб парадку судаводства (рашэнні спрэчак на кулачным судовым паядынку. Некаторыя з грамат самі з’яўляюцца судовымі дакументамі, якія змяшчаюць змест рэальных спрэчак па справах спадчыны, апекі, крэдыту. Значнасць адкрыцця берасцяных грамат – у магчымасці прасачыць персаніфікацыю гістарычнага працэсу, ажыццяўленне прававых і заканадаўчых норм Рускай Праўды і іншых нарматыўных дакументаў крымінальнага і грамадзянскага права. Найстаражытны шлюбны старажытнарускі кантракт – XIII ст. – таксама берасцяны: “Пайдзі за мяне. Я цябе жадаю, а ты – мяне. А на то сведка Ігнат Майсееў”.

Выключнае значэнне маюць сведчанні канфесійных практык, якія знайшлі ў граматах, у тым ліку дахрысціянскіх. Некаторыя з іх звязаныя з “богам Вялесам” (паганскі бог-апякун жывёлагадоўлі), іншыя ўяўляюць сабою апакрыфічныя (некананічныя) малітвы Багародзіцы.

Па значнасці адкрыццё берасцяных грамат супастаўляльнае з расшыфроўкай егіпецкіх іерогліфаў, знаходкай апісанай Гамерам Троі, адкрыццём загадкавай культуры старажытных майя. Прачытанне берасцяных грамат аспрэчыла меркаванне аб тым, што ў Старажытнай Русі пісьменнымі былі толькі шляхетныя людзі і духавенства. Сярод аўтараў і адрасатаў лістоў ня-мала прадстаўнікоў ніжэйшых пластоў насельніцтва, у знойдзеных тэкстах ёсць сведчанні практыкі навучання пісьму – азбук (у тым ліку з паметамі ўладальніка; адна з іх, XIII ст., належыць хлопчыку Аніфіму), пропісаў, лікавых табліц, “праверкі пяра”. Невялікая колькасць грамат з урыўкамі літаратурных тэкстаў тлумачыцца тым, што для помнікаў літаратурнага характару ўжываўся пергамін, а з XIV ст. (зрэдку) – папера.

Мова большасці берасцяных грамат адрозніваецца ад літаратурнай мовы таго часу, ён, хутчэй, гутарковы, бытавы, утрымоўвае нарматыўную лексіку (што гаворыць аб тым, што забароны на яе выкарыстанне не было). Каля дзесятка грамат напісана па-царкоўнаславянску, некалькі – на латыні.

Гісторыкі мяркуюць, што непісьменныя гараджане і дзеці пісалі галоўным чынам на ваксаваных дошчачках; а тыя, хто асвоіў графіку і “набіў” руку, умелі выціскаць вострай касцяной або металічнай палачкай (“пісалам”) уласна лісты на бяросце. Падобныя палачкі ў маленькіх скураных чахольчыках археолагі знаходзілі і раней, але не маглі вызначыць іх прызначэння, мянучы то “шпількамі”, то “абломкамі ўпрыгожванняў”. Літары на бяросце выціскаліся звычайна на ўнутраным, мякчэйшым баку вымачанай, выпаранай, разгорнутай і такім чынам падрыхтаванай для пісьма. Напісаныя чарнілам або іншымі фарбамі граматы, па ўсёй верагоднасці, немагчыма знайсці: чарніла выцвіла і вымылася за стагоддзі. Пасланыя адрасату граматы на бяросце згортваліся ў трубку.

Літары наносіліся вострай касцяной або металічнай прыладай ці наогул якім-небудзь завостраным прадметам на ўнутраны гладкі бок бярозавай кары, якая згортвалася ў выглядзе скрутка. Відаць, бяраста, прызначаная для ліста, папярэдне апрацоўвалася. Захаваліся кавалкі бяросты з тэкстамі, абрэзаныя зверху, знізу або з бакоў. Наяўнасць на бяросце прыродных расколін, выгінаў, рысачак, кропак, а таксама вольных месцаў, якія атрымліваліся пры

выпадзенні кавалачкаў кары ў выніку ўціскання або выдрапвання літар, абцяжарвае чытанне. Усе гэтыя знакі лёгка прыняць за знакі пісьма.

Храналогія грамат на бяросце ўсталёўваецца рознымі спосабамі: *стратыграфічным* (па ярусах раскопак), *палеаграфічным* (па напісанні літар), лінгвістычным, гістарычным (у адпаведнасці з вядомым гістарычным фактам, паказаным у тэксце). Пры знаходцы і расшыфроўцы граматы, вынятыя з зямлі, прамывалі ў гарачай вадзе з содай, выпрамлялі, націралі грубым пэндзлем верхні цёмны пласт, заціскалі паміж шклом і змяшчалі ў гіпсавыя формы, дзе яны і высыхалі. Найстаражытнейшая з берасцяных грамат адносіцца да першай паловы XI ст., самая позняя – да другой паловы XV ст.

Выкарыстанне прыродных матэрыялаў для пісьма ва ўсходніх славян мела месца і ў пазнейшыя часы. Напрыклад, у аддаленых кутках Расіі нават у XVIII стагоддзі часам пісалі на бяросце. Так, у Сібіры ў XVIII ст. берасцяныя "кнігі" выкарыстоўвалі для запісу ясака (дзяржаўнага падатку). Стараверы ў XIX ст. захоўвалі берасцяныя набажэнскія кнігі "даніканаўскай пары" (гэта значыць да царкоўнай рэформы патрыярха Нікана сярэдзіны XVII ст.); яны напісаны чарнілам. У архівах Менска захоўваецца некалькі нумароў газеты "Партызанская праўда", надрукаванай на бяросце беларускімі партызанамі ў адной са сваіх лясных друкарняў у гады Вялікай Айчыннай вайны.

Аднак на тэрыторыі старажытнай Беларусі берасцяныя граматы не сталі масавым сродкам для пісьма. Тут іх замянялі васковыя таблічкі.

Васковыя таблічкі выкарыстоўваліся найперш для часовых запісаў – рахункаў, асабістай перапіскі, чарнавікоў літаратурных твораў, школьных практыкаванняў і г.д. З’яўленне таблічак адносіцца да часоў антычнасці. У старажытным Рыме яны называліся *cerae*, *ceraculi tabullae*, *tabelae cerace*. Вядомы два скарбы васковых таблічак. Адзін з іх паходзіць з Пампеяў і прадстаўлены ў асноўным квіткамі і рахункамі, якія датуюцца 15–27 гг. і 53–62 гг. Другі скарб выяўлены на залатых рудніках мястэчка Верашпатак (сучасная Румынія), на месцы былой рымскай калоніі (Alburnus Major) і складаецца з гандлёвых, арэндных дагавароў і інш. за 131–167 гг. У тарфяных балотах Ірландыі знойдзены таблічкі, якія датуюцца XIV ст. У Любеку выяўлены таблічкі XV ст. Васковыя таблічкі з запісамі рахункаў і квітанцый выкарыстоўваліся ў нямецкіх і французскіх гарадах да пачатку XIX ст. Справаздачнасць на рыбным рынку г. Руан (Францыя) вялася на васковых таблічках аж да 1860 г. Захаваліся рахункавыя запісы, якія былі зроблены на васковых таблічках у канцылярыі Людовіка IX (за 1256–1257), Філіпа III (за 1282), Філіпа IV Прыгожага (за 1302–1308). Гіпонскі (Паўночная Афрыка) біскуп Аўрэлій Аўгустын (354–430) прасіў прабачэння ў свайго сябра, што вымушаны пісаць на пергамене, паколькі пад рукой не аказалася васковых таблічак, якія ён адправіў лістом да

дзядзькі. У Еўропе было звычайнай практыкай для манахаў-кнігапісцаў пісаць на васковых таблічках, а затым пераносіць напісанае на пергамін. Статут ордэна св. Бенедыкта прадпісаў маладым манахам ніколі не расставіцца з таблічкай. Св. Х'юга на смяротным ложы ў 1200 г. прысніў, што вялікае грушавае дрэва ў яго садзе ўпала. Яго непакоіла страта драўніны, з якой можна было выразаць столькі дышціхаў, якіх было больш чым дастаткова для школьнага навучання ва ўсёй Англіі і Францыі. Па вызначэнні В.А. Дабіяш-Раждзественскай, васковая таблічка і стыль былі такім жа атрыбутам сярэднявечных школьнікаў, як у наш час – сшытак і аловак.

У *статуце ордэна картэзіянцаў у раздзеле аб рэчах і інструментах скрыпторыя* сказана, што для пісьма перапісчык павінен мець пяро, крэйд, дзве пемзы, дзве чарніліцы, адзін скальпель – для выскрабання памылак, просты нож (*novakula*) для падрыхтоўкі пергаміну і два нажы для скрабэння, адну «наколку» (*punktrium*), адно шыла (*subula*), свінцовы аловак, лінейку (*regula*), дошку і грыфель – для разліноўкі.

Лацінскае слова *cera* азначае «воск». Другое значэнне гэтага слова – «навошчаная для пісьма таблічка». У большасці еўрапейскіх моў васковыя таблічкі называюцца: *wax tablet* (англ.), *wachstafel* (ням.), *vaxtavtor* (швед.), *vokstavler* (нарвеж.) і г.д., што літаральна азначае «васковая таблічка».

Выраблялі таблічку наступным чынам. У дошчачцы з дрэва розных парод (бука, дуба, кедра і інш.), радзей слановай косці ці рога рабілася паглыбленне, куды заліваўся чорны ці іншага колеру воск, па якім і пісалі. Памер дошчачак вагаўся ад 8–9 да 20 см у вышыню, ад 5–6 да 10–15 см у шырыню і ад 0,5 да 1,5–2 см таўшчынёй. Звычайная вышыня іх 9 × 11 см; такія таблічкі было зручна насіць з сабой. Паверхня паглыблення часта пакрывалася насечкамі, каб воск пры разгладжванні не рухаўся. Слой воску часам быў вельмі тонкім, таму сляды пісьма захоўваліся на дошцы. Пры дапамозе скураных рамянёў ці іншага трывалага матэрыялу, які прасоўваўся праз адтуліны на борціках дошак, апошнія маглі злучацца. Дзве злучаныя дошчачкі ўтваралі дыпціх (*diptycha*), тры – трыпціх (*triptycha*), чатыры і больш – паліпціх (*roluptycha*) ці кодэкс (*codex*). Унутраныя дошчачкі трыпціхаў і паліпціхаў мелі паглыбленне з абодвух бакоў, а крайнія, якія служылі як бы вокладкамі, толькі з аднаго – унутранага – боку. Знешнія бакі крайніх дошчачак заставаліся гладкімі або ўпрыгожваліся геаметрычным ці раслінным арнамантам, рознымі выявамі. Часта іх абцягвалі скурай. У сярэднявеччы звычайным тыпам васковай таблічкі быў дыпціх.

На васковых таблічках пісалі стрыжнем з косці ці металу. Гэты стрыжань меў назву *стыль* (*stilus*), ці графій. З аднаго канца стыль завастраўся – гэтым канцом пісалі; з другога – расплюшчваўся і меў форму лапаткі; ім разгладжвалі воск і сціралі напісанае. Школьнікам раілі часцей паварочваць стыль (*Saepo stilum verte!*), г. зн. часцей выпраўляць памылкі ці форму выкладу (адсюль «стыль» і «стылістыка»).

Васковыя таблічкі былі недарагімі і служылі доўга. Імі карыстаўся кожны пісьменны чалавек. Часта іх насілі з сабой (за поясам) як запісную кніжку.

Васковыя таблічкі і стылі вядомыя на сумежнай з Беларуссю тэрыторыі – у Польшчы і Латвіі. У Торунскім дзяржаўным архіве захоўваецца 128 таблічак з запісамі дакументаў Торуня за 1350 г. – першую палову XVI ст. Тры таблічкі захоўваюцца ў Домскім саборы ў Рызе.

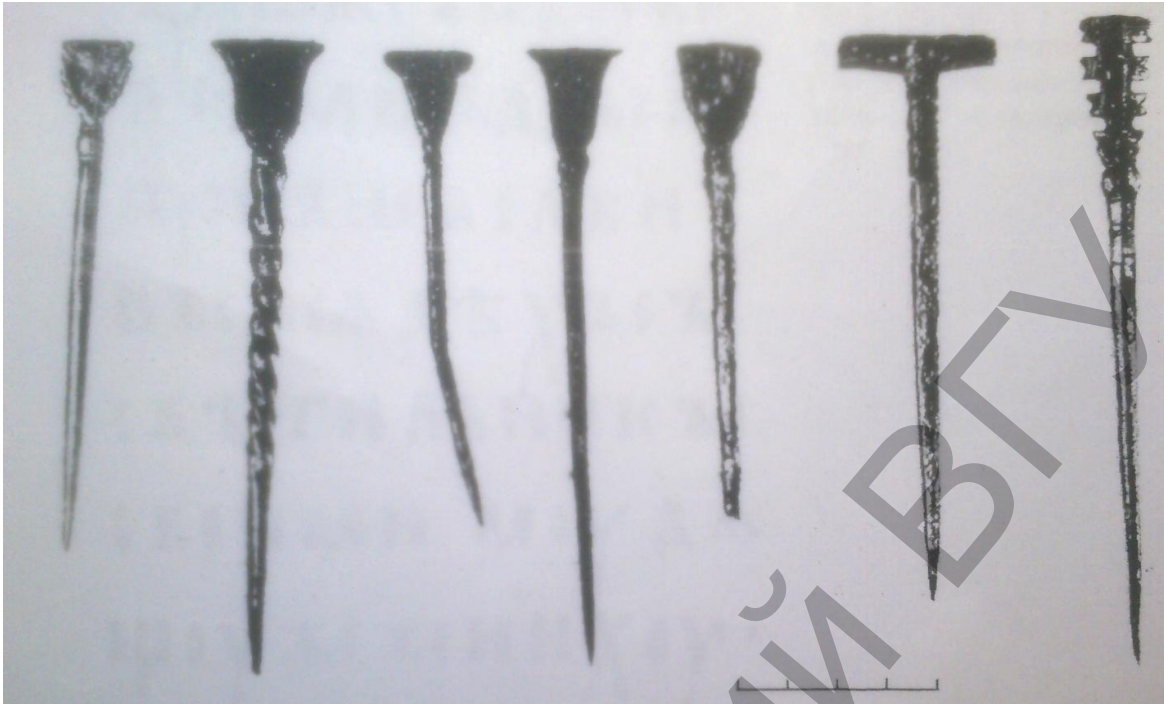
На тэрыторыі Старажытнай Русі васковыя таблічкі вядомыя пад назвай «дошкі». Цэлыя экзэмпляры і фрагменты іх выяўлены ў двух гарадах: Ноўгарадзе (11 цэлых экзэмпляраў і фрагментаў) і Брэсце (1 фрагмент). Усе яны датуюцца XI–XIV ст.

Наўгародскія таблічкі выраблены са шчыльнага дрэва (ядловец і інш.) і маюць разнастайную форму, памеры і афармленне; большасць з іх прамавугольныя, падквадратныя; тры таблічкі вылучаюцца выцягнутай у выглядзе трохвугольніка верхняй часткай. Адна знаходка з'яўляецца часткай паліпціха (складаецца з адной аднабаковай і дзвюх двухбаковых дошчачак). Усе таблічкі, якія захаваліся цалкам, апроча дзвюх адтулін на адным борціку, маюць таксама і адтуліну на супрацьлеглым борціку. На адной таблічцы выразаны кірылічны алфавіт.

Сенсацыяй стала знаходка ў Ноўгарадзе 13 ліпеня 2000г. трыпціха з тэкстам Псалтыра, які датуецца апошнімі гадамі X – першай чвэрцю XI ст.

У Брэсце ў пласце пачатку XIII ст. знойдзены фрагмент васковай таблічкі з дзвюма адтулінамі па вуглах, г. зн. частка васковай кнігі (дыпціха, трыпціха ці паліпціха).

Усе выяўленыя падчас раскопак усходнеславянскія «дошкі» аналагічныя па форме і памерах антычным васковым таблічкам.

Сферы выкарыстання ўсходнеславянскіх васковых таблічак былі тыя ж самыя, што і заходнееўрапейскіх, г.зн. шырэйшыя, чым навучанне. Пад назвай “дошкі” яны фігуруюць у Пскоўскай суднай грамаце XVст. На гэтых дошках афармляліся тэксты, як правіла, даўгавых абавязцельстваў на суму, якая не перавышала адзін рубель. Вялася на дошках і адміністрацыйная перапіска. У Ноўгарадзе ў сляях XII ст знойдзена васковая таблічка з надпісам па воску: “...кланяю... язъ тиунъ”. На ніжнім борціку аднаго з бакоў гэтай таблічкі чытаецца: “А язъ тиуне...” Некаторыя з наўгародскіх пісал захаваліся ў спецыяльна вырабленых скураных чахлах.

Найстаражытным мяккім матэрыялам для пісьма з’яўляўся **папірус**. Дзякуючы дзіўным уласцівасцям гэтай трапічнай травяністай расліны да нас дайшлі манускрыпты, якія апавядаюць аб дзеях фараонаў, перадаюць нам міфы і легенды Старажытнага Егіпта і сумежных краін, павучанні мудрацоў і прызнанні паэтаў, што жылі за тысячагоддзі да нас.

Егіпет трывала асацыіруецца з папірусам. Ніжні Егіпет, гэта значыць краіна, размешчаная ў дэльты Ніла, пазначаўся папірусам; папірус з’яўляецца знакам старажытнай краіны на Ніле ў той жа меры, што і яе піраміды. Яго роля ў фарміраванні егіпецкай цывілізацыі цяжка пераацаніць. Акрамя таго, з Егіпта папірус пранік у іншыя краіны Блізкага Усходу, у класічныя Грэцыю і Рым, дзе ён быў прыняты як асноўны матэрыял для пісьма пасля таго, як на Ніле ён праслужыў для гэтай мэты ўжо тысячы гадоў. Нават жыхарам Месапатаміі, якія аддавалі перавагу пісьму на гліняных таблічках, папірус зусім не быў невядомы. Але Егіпет не толькі паклаў пачатак выкарыстанню папірусу як матэрыялу для пісьма, ён, відаць, быў галоўным пастаўшчыком папіруснай “паперы” на працягу ўсёй старажытнай гісторыі.

У параўнанні з папірусам і пергамін, і наша сучасная папера выкарыстоўваліся зусім нядоўга, хоць на працягу вызначанага перыяду ўсе яны былі ва ўжыванні адначасова. Таму было так натуральна, што Егіпет стаў галоўным захавальнікам папірусных дакументаў, якія ў гэтай краіне сталі амаль гэтак жа даўгавечнымі, як каменныя манументы. Скруткі, якія не адрозніваюцца трываласцю, патрапіўшы ў вільгаць, хутка парохнеюць, а перасохнуўшы, становяцца ломкімі; як сказаў Яўсевій, адзін з бацькоў Царквы, “іх пажыралі моль і час”. Але, патрапіўшы ў спрыяльны клімат і пяскі Егіпта, яны здабылі нябачаную ўстойлівасць.

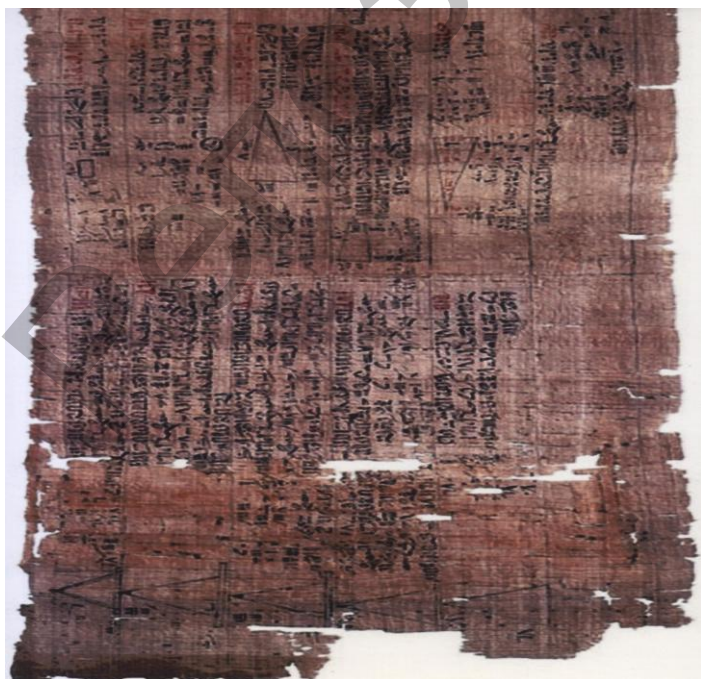
Папірус выкарыстоўваўся на працягу ўсёй доўгай гісторыі Егіпта і, верагодна, упершыню быў ужыты для пісьма яшчэ ў дадынастычны перыяд. Найстаражытнейшы папірус датуецца часам I дынастыі, г. зн. пачаткам III тысячагоддзя да н. э. Але ён нічым не запоўнены. У 1893 г. швейцарскі егіптолаг Эдуард Навіль набыў папірус, датаваны 2700 г. да н.э. Мяркуюць, што яшчэ некалькі фрагментаў папірусу з Берлінскага музея і іншых месцаў адносяцца прыкладна да гэтага жа перыяду.

Папірус – падобнае на трыснёг вадзяная расліна (*Cyperus papyrus*) сямейства чаротавых, радзімай якога з’яўляецца Афрыка. Ён дагэтуль расце па берагах рэк у трапічнай частцы Афрыкі. Аднак у старажытныя часы папірусныя гушчары цягнуліся ўздоўж усяго Ніла аж да дэльты. Ён некалькі адрозніваўся ад тых разнавіднасцей папірусу, якія зараз сустракаюцца ў Сірыі, Месапатаміі, на берагах Іардана і ў Сіцыліі, хоць яны вельмі нагадваюць той трыснёг Егіпта, з якога ў старажытнасці выраблялі “паперу”.

Старажытным егіпціянам папірус служыў універсальным матэрыялам для самых розных мэт, як бамбук у Азіі або агава ў Мексіцы: ён ішоў у ежу, служыў будаўнічым матэрыялам, з яго выраблялі вопратку, абутак, лекі і многае іншае. З папірусу можна было вырабляць лісты, якія потым скручвалі ў скруткі, “гатовыя, – як сказаў аб гэтым Эміль Людвіг, – захаваць на сабе мудрасць, каб затым несці яе па рацэ часу”. Вядомая бібліятэка старажытнасці была заснавана пры Александрыйскім мусейоне (храм або свяцілішча) – адным з галоўных навучальных і культурных цэнтраў антычнага свету. У Егіпце бібліятэкі ствараліся ў храмах, аб іх клапаціліся жрацы. Кнігі мелі форму рулонаў, зробленых з папірусу. Самая знакамітая бібліятэка старажытнага часу была сабрана ў г. Александрыі ў Егіпце. Яна створана ў 300 годзе да н.э. Гаспадары бібліятэкі Егіпецкія цары Пталемеі набывалі ўсе літаратурныя творы, якія толькі існавалі. Арыгінальныя рукапісы, клапатліва сабраныя і закупленыя на поўдні Еўропы, на міжземнаморскіх выспах, у Паўночнай Афрыцы і Заходняй Азіі.

Як вырабляюць з гэтай расліны матэрыял для пісьма, можна ўбачыць у горадзе Луксор, непадалёк ад знакамітага Луксорскага храма, – тут і зараз існуе майстэрня па вырабу папірусаў.

Тэхналогія няпростая: спачатку ў вадзе сем дзён вымочваюць сцёблы, затым майстры расшчапляюць іх нажом, раскатваюць качалкай і кладуць пад прэс – таксама на сем дзён. З аднаго сцябла атрымліваецца вузкая палоска. Гэтыя палоскі зноў намочваюць у вадзе і сплятаюць з іх ліст, прычым палоскі розных пластоў кладуць перпендыкулярна. Ліст прыціскаюць каменным прэсам, затым яны сушацца на сонцы – зноў жа сем дзён. У выніку атрымліваецца гладкі, бліскучы, плецены на прагляд ліст жаўтаватага колеру. Калі сушка доўжыцца больш, то атрымліваецца рэдкі чорны папірус. Пасля сушкі майстар наносіць малюнак. Зараз такія малюнак часцей за ўсё робяцца стандартныя, быццам штампаваныя, але сустракаюцца і ўнікальныя працы.

Аднак папірус не быў прыдатны для вырабу кніг у выглядзе кодэкса, таму што пры перагінанні папірус трэскаўся, як высушаны ліст гербарыя. Таму старажытныя кнігі маюць форму скруткі – менавіта скруткі як сімвал старажытнай пісьменнасці вы бачым на выявах старажытных прарокаў. Для вырабу такой кнігі лісты папіруса склейваліся тарцамі ў доўгую паласу, якая намотвалася на валік. Звычайна скруткі рабілі даўжынёй каля шасці метраў. Самы доўгі, які дайшоў да нас, – папірус Гарыса, – большы за 40 метраў. Скруткі з папірусу або іншых матэрыялаў сталі на доўгі час адной з самых распаўсюджаных форм кнігі не толькі ў Егіпце, але і ў іншых народаў. На скрутках запісаны егіпецкая “Кніга мёртвых”, бессмяротныя “Іліяда” і “Адысея” Гамера.

У Старажытнай Русі форма скруткі праіснавала да XVII стагоддзя і выкарыстоўвалася ў асноўным для афіцыйных дзяржаўных актаў. У Грэцыю папірус прывозілі з фінікійскага горада Бібла (Біблоса), з якім і звязана грэчаская назва кнігі. Збор святых тэкстаў хрысціян – Біблія – у літаральным перакладзе азначае “кніга”. Баларуская назва “папера” таксама мае карані ў назве матэрыялу (papirus), з якога ў Егіпце рабілі кнігі-скруткі.

У Старажытнай Русі папірус не быў вядомы. Найстаражытныя рускія рукапісы напісаны на **скуры**. Асноўным матэрыялам для пісьма быў пергамін – адмыслова апрацаваная скура жывёл. Скура стала служыць у гэтай якасці ўжо ў Старажытным Егіпце і на Бліжнім Усходзе. Самыя старажытныя пергамінныя рукапісы знойдзены ў Дура-Еўропас (Месапатамія). Сярод апошніх – грэчаскі дакумент, які датуецца 195 г. да н.э. (захоўваецца ў Каірскім музеі). Зрэшты, яшчэ ў канцы I ст. рукапісы з пергаміну былі адносна рэдкімі. З пачатку I тыс. да н.э. скура як матэрыял для пісьма, відавочна, стала выкарыстоўвацца ў Месапатаміі, а адтуль пашырылася на захад – у Фінікію і Малую Азію. Вядомы персідскія дакументы VIII ст. да н.э. на авечай скуры. Дыядор Сіцылійскі (каля 90–21 гг. да н.э.) пісаў, што персы на скурах вялі свае хронікі. На скурах напісаны свяшчэнныя кнігі персаў. Са скуры вырабляліся таксама і свяшчэнныя кнігі яўрэяў – Торы. Паводле інфармацыі Герадота, іанійцы са старажытных часоў, калі не хапала папірусу, выкарыстоўвалі для пісьма казіныя і бычыныя скуры.

Паяўленне **пергаміну** ў якасці пісчага матэрыялу на змену папірусу было звязана з пераходам ад рабаўладальніцкага ладу да феадальнага, пашырэннем і паглыбленнем значэння пісьмовай дакументацыі ў грамадскім жыцці. Павялічылася значэнне пісьмовай дакументацыі, якая датычыцца здзелак на зямлю, умоў, якія ўсталёўваюць адносіны феадальнай залежнасці непасрэдных вытворцаў ад землеўласнікаў і т.д. Па сваіх якасцях (трываласць, гладкасць) пергамін быў зручнейшым матэрыялам для пісьма, чым папірус. Ён лёгка згінаўся, мог быць разрэзаны, паддаваўся фальцаванню. У працэсе развіцця феадальных адносін узрасталі значэнне пісьменнасці ў розных абласцях грамадскага жыцця і ўскладняліся яе задачы. Гэтым і дыктаваўся пераход да новага, зручнейшага пісчага матэрыялу.

Грэкі першапачаткова называлі пергамін «дзіфцера» (ад персідскага «дафтар» – сшытак). У грэкаў і рымлян існаваў яшчэ адзін тэрмін для абзначэння пергаміну – «мембрана». Тэрмін *membrana pergamena* ці *charta pergamena* з’явіўся параўнальна позна. Першы бясспрэчны выпадак яго выкарыстання – эдзікт імператара Дыяклетыяна аб цэнах 301 г.

Ёсць меркаванні, што тэрмін «пергамін» быў утвораны ад назвы Пергам (Малая Азія), праз які нібыта грэкі і рымляне пазнаёміліся з вырабам пергаміну. Пліній запісаў наступную легенду, якая звязана з Пергамам. Цар Егіпта Пталемей V (II ст. да н.э.) забараніў вываз папірусу ў Пергам, дзе было задумана стварэнне вялікай бібліятэкі. Тады пергамцы ўдасканалілі тэхналогію апрацоўкі скуры, якая прызначалася для запісу на ёй тэкстаў. Цяжка сказаць, наколькі заслугоўвае даверу гэтая легенда. Аднак вядома, што знакаміты медык Гален, нараджэнец Пергама, які жыў у II ст., згадваў старыя рукапісы Гіпакрата: адны былі напісаны на папірусе, іншыя, як ён піша – на скуры «як нашы пергамскія». Праўда, ніводнага аркуша пергаміну, які б паходзіў з Пергама, да нашага часу не дайшло. Масавая вытворчасць пергаменту пачалася ў г. Пергам для патрэб Пергамскай бібліятэкі, ён быў даражэй папірусу і выкарыстоўваўся для даражэйшых выданняў. На ім можна было рабіць ілюстрацыі. Існуе думка, што пераход да пергаміну ў Візантыі быў выкліканы заваёвай Егіпта Арабскім халіфатам, у выніку чаго спыніўся ўвоз папірусу ў імперыю.

Пергамін стаў хутка распаўсюджвацца як у Візантыйскай імперыі, так і ў Заходняй Еўропе, выцясняючы сабою папірус. Яшчэ ў I стагоддзі н.э. папірус працягваў пераважаць як матэрыял для пісьма, але ў IV стагоддзі назіраюцца выпадкі перапіскі на пергаміне, хоць у

Візантыі папірус ужываўся яшчэ ў VIII ст. У Францыі ў XII–XIII стст. развіваецца вузкая спецыялізацыя па вырабе частак кнігі, у тым ліку цэхі пергамінтарыяў. Так, у Парыжы ў 1292 г. функцыянавала 19 майстэрняў па вырабе пергаміну. Што вытворчасць пергаміну на землях ВКЛ існавала, сумненняў няма. Праўда, цяжка сказаць, які маштаб яна набыла.

На тэрыторыі ВКЛ асабліва востра недахоп пергаміну адчуваўся ў другой палове XIII–XIV стст. Відавочна, гэта было звязана з заняпадам гарадской рамеснай вытворчасці. Археологі, у прыватнасці, з цяжкасцю ці наогул не прасочваюць культурны слой у гарадах і мястэчках Беларусі XIV ст. Зрэшты, праблема развіцця рамяства на тэрыторыі ВКЛ наогул і Беларусі ў прыватнасці яшчэ недастаткова вывучана.

Адзін з самых старажытных рэцэптаў вырабу пергаміну выяўлены ў коптскім рукапісе VI–VII ст.

У Еўропе пергамін вырабляўся са скуры баранаў, казлоў, цялят, валоў і інш. Асабліва тонкі і празрысты пергамін (для невялікіх па памеры кніг) атрымліваўся са скурак нованароджаных ці ненароджаных ягнят, якіх даставалі з лона маці (*charta virginea* – «дзявочая скура»). Тоўстую скуру маглі расшчапляць. Белы пергамін вырабляўся са скуры абясхроўленых цялят, коз і авечак. Пергамін са скуры неабясхроўленых жывёл меў жаўтаватае адценне. У XIV ст. на Брытанскіх астравах рабілі пергамін шэрага колеру.

Спосаб вырабу пергаміну быў устойлівым і аднастайным. Каб размякчыць скуру, яе спачатку апускалі на некалькі дзён у ваду з вапнай. Затым з яе саскрабалі шэрсць і мяса і зноў апускалі ў вапну. На наступным этапе скуру, якая расцягвалася на рамах, сушылі, з дапамогай серпападобнага ножыка (*rasorium*) ачышчалі ад рэштак шэрсты і мяса, пасыпалі крэйдаў для ўбірання тлушчу і выгладжвалі пемзай. Пасля канчатковай ачысткі скура зноў прасушвалася. Затым яе здымалі з рам і выстругвалі нажом, надаючы ёй роўную паверхню. Апошнім этапам апрацоўкі скуры была шліфоўка, якую рабілі пры дапамозе пемзы.

У класічным і познім сярэднявеччы адрознівалі два віды пергаміну: паўночны (*charta Theutonica*), які выраблялі з цялячай скуры (франц. *velin* ад *veau* – цяля) і ачышчалі з двух бакоў; паўднёвы (*charta Italica*), які выраблялі, як правіла, са скуры баранаў і коз, пры гэтым скуру якасна апрацоўвалі толькі з аднаго боку (Італія і Іспанія). Асабліваць апрацоўкі скуры з аднаго боку была, відавочна, вынікам уплыву вырабу папірусу (тэкст пісалі толькі на адным баку). Аднак у познім сярэднявеччы паўднёвы пергамін характарызаваўся асаблівай белізной і якаснай апрацоўкай з двух бакоў. На пергаміне шэрага колеру з Брытанскіх астравоў гэтыя бакі мала адрозніваліся.

Пры належным захаванні добра выраблены белы пергамін доўга не страчваў белізны і не жаўцеў. Выраблялі чорны, белы, ружовы пергамін. Часам на прагляд была бачная капілярная сетка. Трэба меркаваць, што менавіта для пергаміну быў знойдзены новы склад чарніла: з соку так званых чарнільных арэшкаў (нарастаў на месцах паражэння лісцяў дуба насякомымі-шкоднікамі). Гэта чарніла добра ўбіраецца пергамінам. Тэкст, які напісаны чарнілам з арэшкаў, можна прачытаць без асаблівых цяжкасцей нават калі гэтае чарніла выцвіла. Пергамін добра трымаў і розныя фарбы. Пергамін – трывалы матэрыял. Дзякуючы яго гладкасці, на ім можна было пісаць самыя дробныя літары. Побач з добрымі ўзорамі працы па рукапісах, якія захаваліся, можна знаёміцца і з няўдалымі асобнікамі. Яны адрозніваюцца шматлікімі “залізамі” (месцамі, на якія не клаліся чарнілы), круглымі або авальнымі дзіркамі і, нарэшце, разрэзамі, якія адбываюцца ад няўмелага карыстання нажом пры апрацоўцы скуры.

Нягледзячы на гэтыя якасці, пергамін заўсёды быў дарагім і дэфіцытным матэрыялам. Гэта вызначалася як дарагавізнай самой сыравіны, так і працаёмкасцю працэсу вытворчасці. Асабліва дэфіцытным у Еўропе пергамін быў пачынаючы з XI ст.

Дарагавізна і дэфіцыт пергаміну прыводзілі да таго, што адны і тыя ж аркушы пергаміну маглі выкарыстоўвацца некалькі разоў, пры гэтым стары тэкст выводзіўся, а па сцёртым пісаўся новы. Такія рукапісы называюцца *палімпсестамі*. Першапачатковы (“ніжні”) тэкст палімпсестаў скрэблі нажом, сціралі пемзай або, як гэта рабілі ў Англіі, распускалі мешанінай з малака, сыру і неабпаленай вапны. Характэрна, што першапачатковы тэкст найбольшай колькасці заходнеўрапейскіх палімпсестаў датуецца V–VI стст., а новы (“верхні”) – VII–IX стст., г. зн. першымі стагоддзямі пасля поўнага знікнення папірусу (які да III ст. быў асноўным матэрыялам для пісьма, а з IV ст. стаў выцясяцца пергамінам). Паходзяць названыя палімпсесты з буйных скрыпторыяў паўночнай Італіі, дзе патрэба ў матэрыяле для пісьма была

найбольшай. Сярод усходнеславянскіх рукапісаў палімпсестамі з'яўляюцца, напрыклад, асобныя аркушы Архангельскага евангелля XI ст.

У XIX ст. для праяўлення першаснага тэксту выкарыстоўвалі хімічныя рэактывы, што часта прыводзіла да псавання рукапісаў. У XX ст. быў вынайздзены больш бяспечны метада чытання палімпсестаў пры дапамозе колерааддзяляльнай фатаграфіі. Прачытаць палімпсест можна таксама ва ультрафіялетавых кароткіх промнях, выкарыстоўваючы люмінісцэнс-апарат. У апошнія гады адбылося значнае развіццё новых камп'ютэрных тэхналогій, якія далі магчымасць апрацоўкі фатаграфіі лічбавым метадам пасля здымак у розных помнях спектра (інфрачырвоных, ультрафіялетавых); былі распрацаваны новыя оптаэлектронныя метады, якія значна спрасцілі працэс чытання палімпсестаў і павысілі яго эфектыўнасць.

Ва ўсходніх славян пергамін вядомы пад назвай “харція” ці “харацця”, а таксама “мех”, “кожа”, “цяляціна”. На тэрыторыі ВКЛ у афіцыйных дакументах ён называецца “паргамен”. Ён быў асноўным матэрыялам для ўсходнеславянскіх пісьмовых помнікаў да XIV ст. Помнікі пісьма на пергаміне першапачаткова называліся “харацейнымі”, “харац’ямі”, “скурамі”, “мехам”, “цяляцінамі”. Апошняя назва паказвае на тое, што гэты пісчы матэрыял ствараўся пераважна з цялячай скуры.

Як адзначае даследчык старажытнарускіх рукапісных кніг І.І. Сразнеўскі, кнігі звычайна пісаліся на пергаміне высокай якасці. Маюцца “вельмі старажытныя ўзоры таго, што ўся або амаль уся кніга пісалася на адборным пергаміне, так, што ўсё або амаль усе лісты без залізаў і сшывак, а на старонках пакінутыя шырокія палі (“берагі”) ва ўсе бакі. Рукапісаў, напісаных на вельмі някасным пергаміне, параўнальна нямнога”. Гэтак жа Н.М. Карынскі, які вывучаў рукапісныя кнігі XI ст., адзначае, што яны напісаны на пергаміне вельмі добрай якасці: пергамінныя лісты ў кнігах былі тонкімі, так што літары прасвечваліся з адваротнага боку.

Ліст пергаміну складваўся на чатыры часткі, па лініі згібу лісты можна было сшыць. Чатыры лісты, якія атрымліваліся, называліся “тетрады”. Пры складванні ліста атрымлівалася, што адзін бок ліста, “валасяны”, складаўся з “мясным”, на адным баку ліста пры разліноўцы атрымлівалася канаўка, а на другім – выпукласць. Тэкст запісваўся ў сшыткі, розныя часткі тэксту маглі быць напісаны рознымі аўтарамі. Спачатку запісваўся асноўны тэкст, пасля выпісвалі ініцыялы і загаловкі – гэту работу выконваў мастак. Лісты сшывалі ў адзін блок, перапляталі, старонкі нумаравалі (літарамі).

Зрэшты, і пасля XIV ст., калі ў якасці матэрыялу пісьма пачала распаўсюджвацца папера, пергамін як матэрыял пісьма не знік. Пергамін захоўваў у сабе элемент урачыстасці. Па гэтай прычыне тыя дакументы, якім надавалі асаблівае значэнне, выраблялі з пергаміну. Магчыма, на першых парах панавала думка аб пергаміне як аб матэрыяле больш трывалым, а таму больш прыдатным для запісаў “навечнасць”. Так з пергаміну выраблялі міжнародныя дагаворы. Палачане, якія вялі дзелавую перапіску з Рыгай на паперы, дагаворы з ёй 1405, 1407 і 1478 гг. афармлялі на пергаміне. Наогул, існавала думка, што прывілей павен быць выраблены менавіта з пергаміну. Крыніцы часта проціпастаўляюць пергамін папяровым лістам. У адной з іх за першую палову XVI ст. вялікі князь заяўляў: “Нам ся не толка прывілеев, но і паперных лістов нашіх не годіться ломать”. У другой крыніцы таксама за першую палову XVI ст. сказана: “А ты всі лісты вышпелісанны тых всіх бояр пріреченых сут лісты папіровыі с печатью прібітымі, окромя одного прівілея детей Оленского – тот есть на пергаміне с печатью прівесістой”. Зрэшты, часта выдаваліся і папяровыя прывілеі. На пергаміне выконвалі тэксты і прыватнаправыя акты, напрыклад, дзельчыя, мяноўныя, прадажныя. Як матэрыял для пісьма, пергамін выкарыстоўваўся да канца існавання ВКЛ. Па-ранейшаму ён знаходзіў выкарыстанне ў царкоўнай сферы, з яго маглі вырабляць богаслужэбныя кнігі. Зараз у нацыянальнай бібліятэцы захоўваецца муляж 2 старонак Астрамірава евангелля.

Рост попыту на пісьмовую прадукцыю, павелічэнне яе аб’ёму прывялі да выкарыстання новага, больш таннага і даступнага матэрыялу для пісьма – **паперы**. У паўночнай правінцыі Кітая Шэньсі ёсць пяхора Баоцяо. У 1957 годзе ў ёй выявілі магільню, дзе былі знойдзены абрыўкі лістоў паперы. Паперу даследавалі і ўстанавілі, што яна была выраблена ў II стагоддзі да нашай эры. Гэта адкрыццё праліло святло на гісторыю ўзнікнення паперы. Лічылася, што папера з’явілася ў Кітаі ў 105 годзе новага летазлічэння. Баоцянская знаходка адсоўвае гэту дату на два стагоддзі назад. Можна, такім чынам, выказаць здагадку, што папера з’явілася больш за 2 тыс. гадоў назад.

Кітайская папера захоўвалася вельмі доўга. З даўніх часоў у Кітаі існаваў спосаб размнажэння тэкстаў з дапамогай пячатак. Першапачаткова водціскі рабілі на гліняных і бамбукавых дошчачках, пазней для гэтых мэт сталі выкарыстаць паперу. Папера дазволіла пашырыць капіраванне рукапісаў святых кніг. З паперы рабілі разнастайныя ўпрыгожванні, парасоны, вееры, у яе заварочвалі прадукты, яна ўстаўлялася ў вокны. У пачатку IX ст. у Кітаі з'явіліся “лятаючыя манеты” – папяровыя грошы. На працягу шматлікіх стагоддзяў кітайцы аднаасобна валодалі сакрэтамі вырабу паперы, дбайна засцерагаючы таямніцы рамяства. Сыравінай для паперы ў Кітаі служылі шаўковыя абрэзкі, адыходы коканаў шаўкапрада, абрыўкі старых сетак, да якіх дабаўлялі расліннае валокно. Іх размочвалі і ўручную расціралі паміж камянямі. Атрыманую такім спосабам кашыцу налівалі на якую-небудзь гладкую паверхню і прыціскалі іншым адшліфаваным каменем. Кашыца вылежвалася і сохла.

На мяжы II і III стст. новай эры папера, вырабленая з раслінных валокнаў, не лічылася ў Кітаі рэдкім матэрыялам. У III ст. яна цалкам выцесніла з ужывання драўляныя таблічкі, якія выкарыстоўваліся для пісьма.

У VIII ст. арабы захапілі Самарканд і вывезлі адтуль сакрэт яе вытворчасці. Самая старажытная арабская папярова кніга, так званая *Codex Warner*, датуецца 866 г. Каля 900 г. вытворчасць паперы была наладжана ў Егіпце. У X ст. майстэрні па вытворчасці паперы з'явіліся ў Дамаску, Цівэрыядзе, Хамаце, Трыпалі і, магчыма, Багдадзе. У X ст. папера арабамі была завезена ў Іспанію. У XI ст. яна стала вядома ў Сіцыліі. Праз Іспанію і Сіцылію папера пранікла ў Італію. З Італіі гатовую паперу вывозілі ў паўднёвую Францыю, Германію і далей у Чэхію, з Іспаніі – на поўнач Францыі, Англію і краіны Скандынавіі. У далейшым у названых краінах была наладжана ўласная вытворчасць паперы. Першыя майстэрні па вырабе паперы з'явіліся ў Іспаніі ў XI ст., у Італіі – у XIII ст., Францыі, Германіі, Англіі, Галандыі, Нарвегіі і Даніі – у XIV ст. З сярэдзіны XV ст. Францыя і Галандыя сталі экспарцёрамі паперы.

У Еўропе паперу выраблялі амаль гэтаксама, як у старажытным Кітаі. З XIV ст. сыравінай служыла ў асноўным ільняное рыззё. Чым больш старым было гэта рыззё, тым больш якаснай атрымлівалася папера. Рыззё сарціравалі, рвалі і кідалі ў катлы. Гэта сыравіна размочвалася, варылася з попелам ці вапнай, каб выдаліць фарбы, тлушч і грязь. Потым вільготнае рыззё падвяргалася браджэнню да той пары, пакуль яно не пачынала расслывацца на валокны. Валокністая маса ачышчалася ад прымесяў, затым яе праз пэўны прамежак часу таўклі да аднароднай масы, якую вылівалі ў драўляныя чаны. З чана масу чэрпалі спецыяльнай формай, якая ўяўляла сабой прамавугольную рамку (*дэкель*), на дне каторай была нацягнута сетка. Доўгія драцяныя ніткі (*вержэры*) нацягваліся блізка адна да адной, а кароткія (*панцюзы*) далей. Праз сетку сцякала вада, а цвёрдая маса затрымлівалася і высыхала. Затым гэты тонкі пласт выкладвалі на суконныя пракладкі і прапускалі праз вінтавы прэс, каб адціснуць рэшткі вады. Лісты аддзялялі ад пракладак і развешвалі на прасушку, затым прапітвалі жэлацінавым клеём (папярэдне замочаным у моцнай гарачай шчолачы з мыльнай рошчынай) для большай

трываласці і для таго, каб чарніла не расцякалася па лісце. Затым лісты выгладжвалі і лашчылі. Першапачаткова паперу глянцавалі шліфавальным каменем, з XVII ст. – цяжкім жалезным молатам. Паперу выраблялі вызначанага фармату, колеру, вагі, насычалі адмысловымі рэчывамі, якія адпуджвалі шкодных казурак.

Паперу, якая прызначалася для пісьма, шматразова праклейвалі. Рабілі гэта для трываласці і для таго, каб не расцякалася чарніла. Уся папера для пісьма, якая ішла на продаж, выпускалася толькі праклееная. Папера для пісьма падзялялася на канцелярскую і канцэптную.

Канцелярская папера выраблялася з лепшага льнянога рыззя, канцэптная, якая прызначалася для чарнавікоў і копій, з горшага.

Для адбелвання паперы хімікаты не выкарыстоўваліся, таму яе колер ніколі не быў аднолькавы. Папера лепшага гатунку была крыху жаўтаватага, сярэдняга гатунку – кафейнага, а невысокага гатунку – цёмна-шэрага колеру. Розніца ў колеры залежала больш за ўсё ад чысціні вады: вытворцам паперы было цяжка ачысціць ваду, асабліва зімой.

Нягледзячы на тое, што сыравіна і выраб паперы былі намнога таннейшыя, чым скуры жывёл і выраб з іх пергаміну, яна не адразу заваявала рынкі. Панавала думка, што папера – матэрыял менш трывалы і не можа доўга захоўвацца. Імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрых II у 1231 г. забараніў выкарыстоўваць паперу для афіцыйных дакументаў. У канцелярыях Італіі і Францыі першапачаткова выкарыстоўвалі паперу толькі для чарнавікоў і кніг – рэгістраў.

Уся папера для пісьма, якая ішла на продаж, выпускалася толькі праклееная. Яна падзялялася на канцелярскую і канцэптную. Канцелярская папера выраблялася з лепшага льнянога рыззя, канцэптная, якая прызначалася для чарнавікоў і копій, з горшага.

Для адбелвання паперы хімікаты не выкарыстоўваліся, таму яе колер ніколі не быў аднолькавы. Папера лепшага гатунку была крыху жаўтаватага, сярэдняга гатунку – кафейнага, а невысокага гатунку – цёмна-шэрага колеру. Розніца ў колеры залежала не столькі ад якасці сыравіны, колькі ад чысціні вады. Вытворцам паперы было цяжка ачысціць ваду, асабліва зімой.

Усходнюю паперу называлі *бамбіцынай* (ад грэчаскага *bambax* – бавоўна ці ад назвы сірыйскага горада *Bambuse* – па-арабску *Мамбідш*, дзе знаходзілася паперня. Уласна пад бамбіцынай разумеецца найбольш ранняя папера, якая выраблялася з бавоўны – тоўстая, грубая, шурпатая ці, наадварот, вельмі глянцавая ад моцнай праклейкі, жаўтаватага колеру, валакністая ў разрыве, з нераўнамернымі сляямі. Падоўжаныя і папярочныя лініі гэтай паперы ледзь прыкметныя. Асноўнай асаблівасцю бамбіцыны з’яўляецца адсутнасць на ёй вадзяных знакаў.

Паяўленне паперы на Русі фіксуецца ў XII–XIII стст., але распаўсюджанне атрымлівае толькі ў сярэдзіне XIV ст. Першыя папяровыя млыны з’явіліся ў XVII ст. Тэхнічны пераварот у папяровай вытворчасці Расіі зрабіла папераробная машына, якая пачала працаваць з 1816 г. у Пецярбурзе. У 1916 г. у Расіі ўжо дзейнічала 55 цэлюлозна-папяровых прадпрыемстваў. Сярэдняя шырыня папераробных машын не дасягала і 2 м, а іх хуткасць не перавышала 100 м/мін.

У сумежнай з ВКЛ Польшчай папера пачала выкарыстоўвацца ўжо ў першым дзесяцігоддзі XIV ст. Вядомы папяровы дакумент, які выйшаў з польскай каралеўскай канцелярыі ў 1337 г. Уласная папера стала выпускацца ў Польшчы ў другой палове XV ст. У 1437 г. дзейнічала паперня ў Гданьску, каля 1477 г. – у Вроцлаве. У ВКЛ першапачаткова ўласнай вытворчасці паперы не існавала. Сродкам для пісьма была замежная папера. У канцелярыі Вітаўта спачатку пісалі на бамбіцыне (грубая, жаўтлявая папера). З 1409 г. з’яўляецца папера лепшага гатунку: італьянская, французская і нямецкая. Італьянская і французская папера ў канцы XIV ст. пранікла ў ВКЛ, відавочна, праз Рыгу, а ў пачатку XV ст. – праз Гданьск і землі Ордэна.

Першы папяровы млын на тэрыторыі ВКЛ быў уведзены ў эксплуатацыю ў 1524 г. Ініцыятыва яго заснавання першапачаткова зыходзіла ад вялікакняжацкай улады і была, відавочна, звязана з будучым выданнем Статута ВКЛ. Некаторыя вучоныя лічаць, што пабудова млына мела непасрэдную сувязь з выдавецкай дзейнасцю Ф. Скарыны. На гісторыю гэтай падзеі праліваюць святло два запісы і адзін дакумент Метрыкі ВКЛ. Першы запіс змяшчае загад, які быў адрасаваны да віленскага ваяводы і канцлера А.М. Гаштольда, каб віленскі гараднічы Ульрых Гоз у сувязі з прыездам са Швейцарыі “Савернарта” (так у крыніцы) з мэтай “папер бити”, за свае сродкі (з умовай кампенсацыі выдаткаў) пабудаваць паперню, а таксама дом для жылля. Згодна са зместам другога запісу, да Ульрыхы Гоца быў

дасланы асобы дакумент, у якім загадвалася пабудаваць дом і млын для швейцарца. Дакумент датуецца 16 лістапада 1524 г. З тэксту вынікае, што ўлады змянілі планы адносна заснавання паперні, таму швейцарцу давалося пабудаваць млын за свае сродкі. Прадукцыя паперні прызначалася, у тым ліку, для задавальнення патрэб нясвіжскай друкарні (заснавана ў 1562 г.). Сымон Будны ў прадмове да Бібліі (выдадзена ў 1572 г.) пісаў, што “збудоваў” паперню нясвіжскі стараста Мацей Кавячынскі. Пасля закрыцця друкарні Мікалаем Радзівілам Сіроткам М. Кавячынскі ў 1570 г. заснаваў другую ў Беларусі паперню – у маёнтку Узда. Па даных крыніц, у другой палове XVI–XVII стст. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала каля 15 папяровых млыноў (у Бакштах, Відзах, Гальшанах, Дзівце, Дуброўне, Лыскаве, Смаргоні, Волме, Менску і інш.).

Нягледзячы на тое, што сыравіна і выраб паперы былі намнога таннейшыя, чым скуры жывёл і выраб з іх пергаміну, яна не адразу заваявала рынкі. Панавала думка, што папера – матэрыял менш трывалы і не можа доўга захоўвацца. Імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрых II у 1231 г. забараніў выкарыстоўваць паперу для афіцыйных дакументаў. У канцылярыях Італіі і Францыі першапачаткова выкарыстоўвалі паперу толькі для чарнавікоў і кніг – рэгістраў.

Папера пачала выкарыстоўвацца, відавочна, у першую чаргу ў дзелавой сферы. Найстаражытнейшым усходнеславянскім актам, які напісаны на паперы, з’яўляецца, на думку вучоных, пацвярдзальная дагаворная грамата смаленскага князя Івана Аляксандравіча першай паловы XIV ст. Адным са старажытнейшых папяровых актаў з’яўляюцца дагавор аб міры вялікага князя літоўскага Альгерда, князя Кейстута і вялікага князя Святаслава Іванавіча, з аднаго боку, і вялікіх князёў Дзмітрыя Іванавіча і Уладзіміра Андрэевіча – з другога, які адносіцца да пачатку 70-х гадоў XIV ст.; грамата полацкай княгіні Андрэевай і яе дзяцей Сямёна і Івана ў рыжскую гарадскую раду, якая датуецца вясной 1387 г. – восенню 1389 г. У канцы XIV ст. – пачатку XV ст. папера стала служыць матэрыялам для пісьма ў канцылярыі Вітаўта.

Паступова пачынаюць выкарыстоўваць паперу пісцы чытальных і царкоўных кніг. Адна з найбольш ранніх папяровых кніг – Пролаг за сакавік- жнівень 1406 г., які быў напісаны на заказ бельскага намесніка Солтана Солтанавіча.

Першапачаткова ўласнай вытворчасці паперы ў ВКЛ не існавала. Сродкам для пісьма была замежная папера. У канцылярыі Вітаўта спачатку пісалі на бамбіцыне (грубая, жаўтаватая папера). З 1409 г. з’яўляецца папера лепшага гатунку: італьянская, французская і нямецкая. Італьянская і французская папера ў канцы XIV ст. пранікла ў ВКЛ, відавочна, праз Рыгу, а ў пачатку XV ст. – праз Гданьск і землі Ордэна.

Пашырэнне паперы абумовіла знікненне васковых таблічак. Магчыма, яны выкарыстоўваліся яшчэ ў XVI ст., аднак пераважна ў школьнай справе.

Такім чынам, набыўшы распаўсюджаным матэрыялам пісьма на тэрыторыі Беларусі былі васковыя таблічкі, бяроза, пергамін і папера. Найбольш распрацаваны метады палеаграфічнага аналізу пергаміну; метады даціроўкі васковых таблічак і берасцяных грамат знаходзяцца на стадыі распрацоўкі. Аналіз аўтэнтычнасці, вызначэнне месца і часу стварэння папяровых дакументаў ідзе побач з аналізам іншых вонкавых прыкмет рукапісаў – чарніла, тыпу пісьма, упрыгожанняў, наяўнасці філіграней і іх асаблівасцей.

Трэба памятаць, што ў пэўнай меры пра старажытнасць усякага прадмета можна меркаваць па ступені яго захаванасці: скура і матэрыял пераплёту паступова сціраюцца; лісты паперы і пергаміну паступова жаўцеюць і бурэюць; асабліва сціраюцца металічныя ўпрыгожанні пераплёту, паступова становячыся вельмі гладкімі на дотык. Усё гэта ў сукупнасці з’яўляецца тым колам праблем, з якімі сутыкаецца даследчык пры палеаграфічнай даціроўцы рукапісаў.

Знаёмства з **прыладамі** для пісьма неабходна ўжо таму, што яны падвяргаліся зменам і такім чынам змяшчаюць у сабе дадзеныя адносна часу і месца напісання помнікаў. Працэс і прылады пісьма адлюстроўваюцца ў саміх помніках старой пісьменнасці, больш за ўсё – у Евангеллях, з чатырма мініяцюрамі пішучых евангелістаў. На сталах знаходзім адлюстраванне чарніліц розных відаў, сасуды для фарбаў, нож, губкі, пясочніцы з уваткнутым пер’ем, пэндзаль. У Грэцыі выкарыстоўвалі палачкі, вырабленыя з трыснягу, – калям.

Мноства прылад знаходзім толькі ў візантыйскіх і старажытнарускіх мініяцюрах, пазней адлюстроўваецца толькі чарніліца і пяро. На адной з мініячюр Астрамірава евангелля заўважана не птушынае пяро, а трысняговае. На астатніх рускіх мініяцюрах заўсёды адлюстроўваецца толькі птушынае пяро.

Шырокае выкарыстанне птушынага пяра пачалося з XI ст. Аднак, адзін з даследчыкаў у галіне палеаграфіі І.А. Шляпкін выказаў меркаванне, што ўстаўныя тэксты напісаны якраз трысняговым пяром з тупым расшырэннем. У ім маюцца знакамітыя патаўшчэнні і больш тонкія рыскі, якія, на думку І. Шляпкіна, не магчыма зрабіць звычайным пяром. І. Шляпкін адзначае, што трысняговае пяро дае адразу верхняе патаўшчэнне, а звычайнае пяро трэба яшчэ павярнуць, і патаўшчэнне будзе завострана з абодвух бакоў. Аднак думка І. Шляпкіна не была прынята астатнімі даследчыкамі.

У XI – першых дзвюх трэцях XIV ст. пісалі пёрамі ястраба, вароны, качкі, цецерука. У якасці раскошы выкарыстоўваліся пёры лебедзя і нават павы. Але ж самымі папулярнымі былі гусіныя пёры. Перад выкарыстаннем пяра ў якасці інструмента для пісьма яно падвяргалася пэўнай апрацоўцы. Спачатку яго ўтыкалі на кароткі час у пясок ці попел, каб з яго потым лягчэй можна было зняць перапонкі. Пяру неабходна было надаць пругкасць, з гэтай мэтай, шляхам награвання, з яго выдалялі тлушч.

Заточванне пяра праводзілася наступным чынам. Яго ніжнюю частку са знешняга боку зразалі з двух бакоў наўскос. Унутраны бок таксама зразаўся, аднак толькі на палову таўшчынні пяра. Пяро расшчаплялі, каб чарніла лепей ўтрымлівалася і раўнамерна даходзіла да канца пяра. Рабіць расшчэп рэкамендавалася ў буйных пёрах напалову, адносна бакавых са знешняга боку зрэзаў, у невялікіх пёрах – маленькі. Перад тым, як расшчапіць пяро, на яго канцы рабіўся зрэз. Заточванне пяра рабілася пры дапамозе спецыяльнага нажа (адсюль назва “перочинный нож”). Лічылася, што пёры з левага крыла больш зручныя для пісьма правай рукой. Рэкамендавалася браць трэцяе ці чацвёртае пяро з крыла.

У апошняй трэці XIV – першай палове XVI ст. па-ранейшаму пісалі пёрамі. Існавалі спецыяльныя настаўленні пісцам па спосабе вырабу пёраў. У адным са зборнікаў XV – першай паловы XVI ст. маецца артыкул “О перо”. У ім гаворыцца, што ў залежнасці ад характару пісьма (устава, паўустава, скарапісу) выкарыстоўваюцца розныя пёры: “Достоит же перо чинити к писму книжну пространно и телно, к мелку ж мало, и знаменну по знамени, и к скорописну пространно ж”.

Зрэз у пёрах для кніжнага пісьма павінен быць даўжэйшым, чым у пёрах, прызначаных для скарапісу. Пёры для кніжнага пісьма скошваліся на канцы ўправа, “знаменныя” – улева, скарапісныя рабіліся з прамым канцом.

У другім артыкуле “О перо ж” пісцу давалася парада перад тым, як пачынаць пісьмо, палічыць колькасць радкоў на старонцы, падрыхтаваць пяро і напоўніць яго чарнілам даверху. “И потом верхний конец наложит перстом вторым правые руки и пишет страницу всю, и как последнее слово на последней странице напишет, и в перо чернило изоидет все, и не останется ничто ж”.

Было падлічана, што ў XVIII ст. у краіне расходвалася ад 20 да 30 мільёнаў гусіных пёраў у год. Гэта прывяло да з’яўлення сталёвага пяра, якое стала шырока выкарыстоўвацца. Сталёвыя пёры паявіліся ў XVIII стагоддзі у Англіі, але толькі ў 20–30-х гг. XIX ст. наладзілася

іх фабрычная вытворчасць з лістоў сталі. Тады сталёвыя пёры сталі больш таннымі і надзейнымі, пачалі выпяняць традыцыйныя гусіныя.

У 1822 годзе ўзнікае пёравая аўтаручка. Гэта была драўляная цыліндрычная чарніліца з поршнем, які рухаўся туга і нярэдка выкатваў на паперу ўсю порцыю чарніла. У сярэдзіне XIX ст. аўтаручку ўдасканалілі, і яна пачала карыстацца вялікай папулярнасцю. Аўтаручкі праіснавалі да сярэдзіны нашага стагоддзя. Пасля шырока распаўсюдзілася шарыкавая ручка, у якой пяро было заменена шарыкам. Першы ўзор шарыкавай ручкі быў зроблены ў 1938 годзе.

Аловак (карандаш) у якасці пісьма паявіўся ў XVI ст. У асабістых рэчах Пятра I захавалася некалькі відаў графітных карандашоў. Пётр выпісваў карандашы з-за мяжы. Так, у 1709 годзе ён пісаў англійскаму купцу Андрэю Стрэгісу: “Пришли самых добрых английских карандашей, сколько возможно, и пришли сюда с ним посланным и отпиши в Английскую землю, чтоб оттоль добрых карандашей впредь присылали по вся годы дюжины по три...” У XVIII ст. узніклі заводы па вырабу фарбаў для карандашоў. Паметы карандашом (простым і чырвоным) маюцца на многіх рукапісах М.В. Ламаносава, А.Н. Радзішчава і інш.

Як вядома, для часовых запісаў – рахункаў, асабістай перапіскі і г.д. – выкарыстоўваліся васковыя таблічкі. На васковых таблічках пісалі стрыжнем з косці ці металу. Гэты стрыжань меў назву стыль, ці графій. З аднаго канца стыль завастраўся – гэтым канцом пісалі; з другога – расплюшчваўся і меў форму лапаткі; ім разгладжвалі воск і сціралі напісанае. Такая прылада была недарагой і служыла доўга; ёй карыстаўся кожны пісьменны чалавек.

Васковыя таблічкі і стылі вядомыя на сумежнай з Беларуссю тэрыторыі – у Польшчы і Латвіі. Нельга пагадзіцца з думкай, што ва ўсходніх славян у адрозненне ад Заходняй Еўропы васковыя таблічкі практычна не выкарыстоўваліся, паколькі тут актыўна служыла бяроза. Гэтаму супярэчыць, у прыватнасці, шматлікія знаходкі стыляў ці, як яны называліся ва ўсходніх славян пісалы. Расплюшчаны канец пісал сведчыць аб тым, што прызначаліся яны для пісьма на воску (для пісьма на бяросце ён быў непатрэбны). Пісалы вядомыя з археалагічных раскопак у Кіеве, Ноўгарадзе, Чарнігаве, Смаленску, Галічы, Пскове, Звянігардзе і іншых месцах. У Ноўгарадзе, паводле звестак на 2001 год, выяўлена каля 250 пісал. Найбольш старажытныя з іх адносяцца да 50–70-х гг. X ст. (знойдзены ў Ноўгарадзе). На тэрыторыі Беларусі колькасць пісал на сённяшні дзень перавышае 50. Яны паходзяць з Навагрудку(14), Ваўкавыска(12), Мінска(7), Брэста(5), Полацка(2), Браслава(2), Слуцка(2), Слоніма(1), Турава(1), Пінска(1), Копысі(1), Друцка(1), Гомеля(1), Рацёнкаў(1).

Пісалы выраблялі з косці, але часцей за ўсё з металу: жалеза, бронзы і іншых сплаваў; яны мелі даўжыню 8-13 см. Жалезныя пісалы пакрываліся цынкам ці меддзю. Форма лапаткі была ўстойлівай для пэўных гістарычных перыядаў і, такім чынам, можа служыць пры датаванні.

У XI – першай палове XII ст. пісалы вырабляліся з лапаткай у форме паўкруга, трапецыі, шырокага кубка. У XII – першай палове XIII ст. часцей за ўсё сустракаюцца пісалы з лапаткай, якая мела форму кубачка з адцягнутымі краямі. У XII–XIII стст. бытавалі пісалы з лапаткай у форме келіхаў з прамымі бакамі і трохвугольнікаў з зубчыкамі па баках. У канцы XII – сярэдзіне XIV ст. былі пашыраны пісалы з лапаткай у выглядзе перавернутага трохвугольніка, бакі якога плаўна пераходзяць у стрыжань, і г.д.

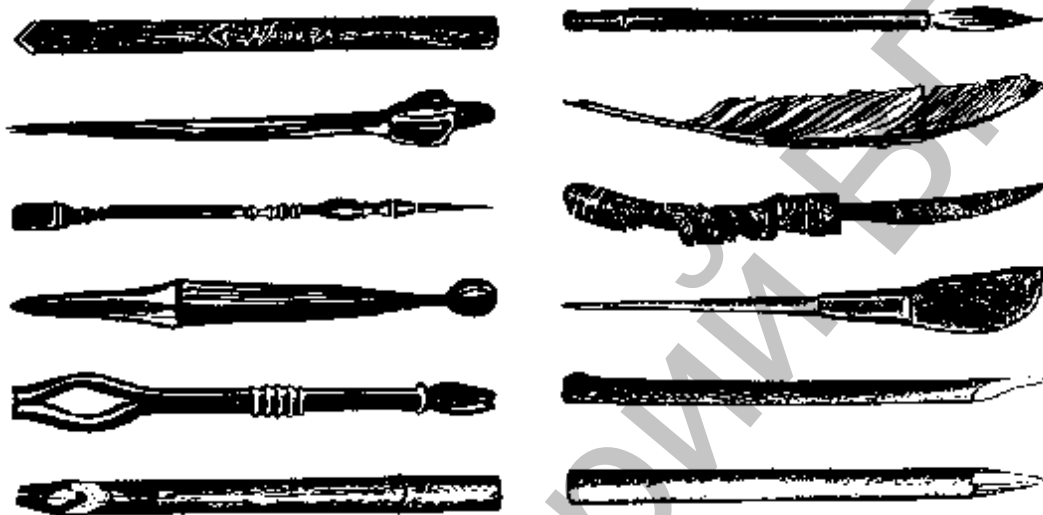
Пісалы амаль заўсёды ўпрыгожваліся. У аснове лапаткі стрыжань меў яблык ці шэраг валікаў, лапатка часам інкруставалася серабрыстай палудай, залачнай бронзай ці ўпрыгожвалася фігурнай разьбой, проразямі і г.д. У Ваўкавыску выяўлена пісала, якое мае поўную аналогію з двума пісаламі з Віцічава і Звянігарада Львоўскай вобласці Украіны (маюць фігурную лапатку з крыжападобнай проразю і дзесяццю рознымі па шырыні валікамі каля асновы). Відавочна, як мяркуюць даследчыкі, усе яны былі выліты ў адной і той жа форме. Знаходкі ідэнтычных пісал у розных рэгіёнах старажытнай Русі сведчаць аб існаванні асобных цэнтраў па іх вытворчасці. Не выклікае сумнення, што менавіта васковыя таблічкі фігуруюць пад назвай “дошкі”. Такім чынам, сферы выкарыстання ўсходнеславянскіх васковых таблічак былі тая ж самыя, што і заходнееўрапейскіх, гэта значыць шырэйшыя, чым навучанне.

Пры гэтым варта адзначыць, што пісалы выяўлены пераважна ў гарадскіх, гэта значыць адміністрацыйных, гандлёвых і культурных цэнтрах, прычым, калі гаварыць, напрыклад, аб Ноўгарадзе, то найбольшая іх колькасць паходзіць з сядзіб, якія належалі найбагацейшым баярскім сем’ям.

Пісалы датуюць другой паловай XI – пачаткам XIV ст. Такім чынам, яны знікаюць тады, калі пашыраецца папера. Аднак, відавочна, пісаламі і восковымі таблічкамі маглі карыстацца яшчэ ў другой палове XVI ст., праўда, у першую чаргу пры навучанні пісьму.

Перш чым пісаць на пергамене ці на паперы, рабілі разліноўку. Выраблялася спецыяльная рамка (яна называлася карамса), на якой былі нацягнуты гарызантальныя ніткі з дроту. Атрымліваўся трафарэт, на які потым прыціскаўся ліст паперы, і атрымліваліся гарызантальныя адбіткі. Часам лінаванне праводзілі з дапамогай шыльца. Зручна было лінеіць лісты не па адным, а пачкам.

Для напісанне сурыкам, золатам ці серабром выкарыстоўваліся пэндзлікі.

Асноўным фарбавальным рэчывам для напісання тэкстаў на пергамене і паперы было чарніла. Вядомы хімік-тэхнолаг В.А. Шчавінскі, які спецыяльна займаўся тэхналогіяй фарбаў у Старажытнай Русі, паказвае, што ў залежнасці ад складу чарніла, прысутнасці ў ім тых ці іншых фарбавальных рэчаў, жалезістых солей, ад часу, на працягу якога вытрымлівалася чарніла, і г.д. яно давала рознае адценне колеру на паперы, па-рознаму клалася на яе паверхню. “...Рассматривая внимательно древние наши рукописи, – піша ён, – мы убеждаемся в том, что преобладающий буроватый тон чернил бывает совершенно различных оттенков, от почти совсем нейтрально-седого до красновато-рыжего и до грязновато-желтого; мы замечаем, что чернила обладали большей или меньшей кроющей способностью, что ложились они или везде одинаково, или же, вследствие неравномерности, давали письмо довольно пестрого вида; что высыхали они, часто сохраняя заметный рельеф, иногда же без всякого рельефа, что написанное кажется иногда матовым, иногда же лоснится жирным блеском, проходит через бумагу и отпечатывается на поверхности смежных листов”. Даследчык паказвае, што “внимательное изучение чернил, хотя бы при помощи лупы и раз навсегда установленной цветной школы, несомненно, окажется весьма полезным для палеографии”. Але толькі “глазомерных признаков” для вывучэння чарніла недастаткова. Неабходна прымяненне мікраскопа і мікрахімічны аналіз, якія папоўняць “точными и категорично-определенными” дадзенымі.

Побач з жалезным чарнілам часта (асабліва шырока з XVII ст.) выкарыстоўвалася сажавая (з дабаўленнем сажы), але яно было менш трывалае, чым жалезністае. Амаль ва ўсіх мовах чарніла атрымала назву па сваім чорным колеры. На тэрыторыі ўсходніх славян чарніла мела тую назву, што і цяпер у беларускай мове. Існавалі два асноўныя гатункі чарніла:

1. На аснове прадуктаў абвуглівання ці чорнай сажы (сажавыя).
2. З соку чарнільных арэшкаў.

І ў першым, і другім выпадку аснову змешвалі з камеддзю – клейкім рэчывам розных раслін. Чарніла з соку чарнільных арэшкаў выраблялася шляхам награвання; яно называлася: у грэкаў *evkavtav*, у лацінян – *encaustum*. Упершыню гэта чарніла згадана ў V ст. Яно было трывалым, яго нельга было змыць губкай, а можна было толькі саскрэбці нажом.

Пісцы рыхтавалі чарніла самі (варылі ў печы накшталт ежы), набываючы на рынку неабходныя кампаненты. Украінскі шляхціц Васіль Загароўскі ў сваім тэстаменце (1577) распараджаўся набываць царкоўнаму дзяку штогадова для перапіскі кніг, апрача паперы і кінавары, таксама “арэшкі”, купарвас і “гумь”. Ва ўсходнеславянскіх крыніцах XVI ст. захаваліся наступныя рэцэпты чарніла. Вось адзін з іх: “Первое, устрогав зелены корки олховые, без моху, молодые, и в четвертый день положить кору в горшек и налить воды или квасу добрава, или суслу ямного, а коры наклади полон горшек, и варити в пеше, гораздо бы и положи в горшек железины немного, и поставити горшек со всем, где бы место не студно, ни тепло, и на третий день разлити чернило”. Далей сказана: “Приготовити сосуд, кувшин и в нем железа обломков старых мечи довольно, или от кузницы трески, завязав в плате, впусти в горшек, и сусло чернильное процедити, и налити кувшин полон, и сосуд заткнув, проставити в сохранный место на 12 дней. То есть скорописное книжное чернило”.

З другой паловы XVI ст. чарніла ўсё часцей называюць “інкауст”, “атрамент” і “чарнільныя арэшкі” – “галяс”.

У мінулы час чарніла часцей за ўсё выраблялася дамашнім спосабам па рэцэптах, якія пераходзілі з пакалення ў пакаленне. Нярэдка з камерцыйнай мэтай рэцэпт вырабу якога-небудзь чарніла, якое асабліва добра ўдавалася, трымаўся ў строгім сакрэце, а часам рэцэптура элементаў, якія ў яго ўваходзілі, наўмысна блыталася. Зборнікі гаспадарчых парада XVIII–XIX ст. нязменна змяшчаюць шматлікія рэцэпты чарніла.

Для вырабу жалезістага чарніла бралі кавалкі жалеза, часам “нарочито ржавого”, “замки, ключи, пробои, цепи, блесты” і дубільныя рэчывы. У якасці апошніх ужываліся звычайна чарнільныя арэшкі, асаблівыя нарасты на месцах паражэння лісця дуба насякомымі-шкоднікамі; іх апускалі ў пасудзіну ў раствор з кары і іншых элементаў з дабаўленнем кіслот: капусты, медзі, квасу, воцату і інш. Кавалкі жалеза, якія ішлі на выраб чарніла (“чернильное гнездо”), трымалі на дне пасудзін працяглы час і палівалі іх усё новым адварам (“прилим”).

У XVII ст. ёсць рэцэпты чарніла, якія замест кавалкоў жалеза прадугледжвалі выкарыстанне жалезнага купарвасу, пры гэтым працэс вырабу чарніла паскараўся. “Мещав же гнездо, жидкаго чернило процедить, наполнить пищей сосуд и положить в него камеди довольно, да орешков зеленых пять или шесть, по сосуду смотря, да квасцы, да купоросу жженого, ужевши купоросу обвертев в бумагу, и положи в печурку на день или на два, а буде скоро надобно, то положи в печь метеную, и, как высохнет, то жженым купоросом чернило крепко и светло и чисто; аще проедает, убавь орешков и положи довольно камеди. Кладут в чернило имбирь и гвоздику; а чернила с пера не пойдут, класти гвоздику тертою...”

Вось, напрыклад, “Чернил немецких пропорция”, якая прапанавана ў адным з рукапісаў: “Три золотника орешков, три золотника купоросу, все сие стереть на мелко и положить в сосуд стеклянный, да взять воды горячей по пропорции, влить во все, дать устоять на сутки, и действовать”.

Чарніла з арэшкаў мела розныя адценні: ад светла-карычневага да цёмна-карычневага, амаль чорнага. Яно глыбока пранікала ў пергамін, засыхала на яго павярхні даволі густым слоём і адрознівалася трываласцю; пісьмо ім да нашага часу выглядае даволі выразна і дакладна, калі, безумоўна, рукапіс не псаваўся ад вільгаці і інш.

Самым папулярным лічылася чарніла, якое было прыгатавана з разбаўленай вадой сумесі вішнёвага клею з сажай.

У адным са зборнікаў XVI–XVII стст. змешчаны артыкул “О черниле копченом ко иконному и книжному писму”. Перш за ўсё гаворыцца аб тым, як загатоўваць сажу. Трэба паставіць на цэглу пяць-шэсць гаршкоў з прабітым дном “и заднюю сторону затвердить, чтоб копоть дымная вверх шла, а с переднюю сторону под горшки подкладывать береста со огнем и копотить с протяжением исподволь, осматриваясь, и опахивать, чтобы огнем сажа не загорелась. А егда от жару загорится, то все згорит и труд без пользы. А когда благополучно почаше сажу осматривая опахиваешь, и труд совершышь благополучне”. Далей сажа размешваецца са сліною і віном, разбаўляецца вадою, змешваецца з камеддзю (вішнёвым клеём). Рэкамендуецца таксама разбавіць гэту сумесь адварам з альховай кары, кваснага сусла, чарнільных арэшкаў або жалеза. Сумесь павінна была працяглы час прастаяць у цяпле: “...смесив купно, вложить в кукшинец не малый, обвязать плотно, поставити в тепло с продолжением, чтоб закисло, а потом верх снять, сиречь плисень, лучше сего не бывает прилива...”.

У XVIII ст. атрымала распаўсюджанне чарніла з купарвасу. Купарвас дазволіў спрасціць і паскорыць працэс гатунку чарніла. У адным з пісем Пятра I ёсць рэцэпт чарніла, у склад якога ўваходзіць вапна.

Для прасушкі чарніла на паперы ўжываўся мелкі таўчоны кварцавы пясок (“хруст”). Ім пасыпалі ліст з пясочніцы, якая мела накрыву з дзіркамі для раўнамернай пасыпкі.

Некаторае чарніла пры напісанні спачатку блякла, а з часам напісанае выступала і становілася выразным і дакладным, але часцей было наадварот: выразнае спачатку, яно неўзабаве выцвітала і цьмянела.

Адсутнасць раўнамернай светатрываласці лічылася сур’езным недахопам. Чарніла не павінна ні разбураць паперу, ні выклікаць хуткую карозію пяра. Ва ўвесь перыяд карыстання дадзенай порцыяй чарніла не павінна ні плеснявець, ні загусцяваць; чарніла, якія “дурно ідуць пера”, безумоўна, бракаваліся.

Тэхналогія вырабу трывалага, выразна бачнага чарніла, якое не занадта хутка псаваліся, была асвоена даўраў і ведае да нашых дзён вялікае мноства рэцэптаў з удзелам самых разнастайных і часам нечаканых інгрэдыентаў (сажа, камедзь, гліцэрын, жалезны купарвас, танін, бура, шэлак, проса, сулема, бузіна, воцат, жэлацін, крэйда, квасцы, кеппешавае дрэва, вада, саяная і карбонавая кіслоты, іржавыя цвікі, лісце бярозы, дубовая, альховая, яблыневая і ясеневая кара, паленае сена, квас, кіслая капуста, шчаўе, патака, цукар, кіслы і прэсны мёд, чарнільныя арэшкі, вішнёвы клей, лімонны сок і г.д.).

Пошукі ўстойлівага чарніла прывялі ў 1885 г. да вынаходніцтва так званага алізарынавага (а потым і антрацэнавага) чарніла. Алізарын – адна з найпрыгажэйшых і ўстойлівых фарбаў, якая атрымлівалі з краппа – прадукту апрацоўкі карэння марэны. У хуткім часе яго сталі вырабляць сінтэтычна. Алізарынавае чарніла не давала асадкаў нават пры працяглым захоўванні, і гэта спрыяла яго папулярнасці. Да адмоўных бакоў трэба аднесці спецыфічны пах.

Не вытрымала выпрабавання часам і так званае анілінавае хімічнае чарніла. Кемпешэвае чарніла ў адзін час было папулярным, але дзеля дзелавых патрэб амаль не выкарыстоўвалася.

Захоўвалі чарніла ў чарніліцах. Чарніліцы былі разнастайнымі па форме і вырабляліся з дрэва, гліны, металу. Металічныя чарніліцы ўяўлялі сабой невялікія плоскія бутэлечкі з шырокім дном і вузкім горлышкам. Бакі іх пакрываліся ўзорамі. У загадах пісалі з гліняных і медных чарніліц. Аб гэтым сведчыць, напрыклад, вялікая іх колькасць, знойдзеная ў канцы XIX ст. пры раскопках у Крамлі, на тым месцы, дзе былі будынкі маскоўскіх загадаў. Выкарыстоўваліся алавыя чарніліцы, зрэдку сустракаліся чарніліцы з высакародных металаў. Цікава, што ў Заходняй Еўропе замацаваліся наступныя назвы чарніліц: *atramentarium*, *incausterium*, якія ўтвораны ад назвы “чарніла”.

Чарніліцы былі настольныя і паясныя. Падчас археалагічных раскопак у Віцебску і Мінску ў пластах XVII ст. выяўлены чарніліцы з роўнымі формамі, якія зроблены з чырвонай гліны і пакрыты зялёнай глазурыю. Адтуліны для шнуркоў сведчаць, што знойдзеныя чарніліцы былі перанаснымі.

Чарніліцы ў стараабрадцаў былі медныя, шкляныя (“греновитыя”) і гліняныя. Вадкае чарніла налівалі ў лыжачку са зрэзаным донцам (“чывьем”). Ужывалі чарніла фабрычнага вырабу, але ў яго дабаўлялі таўчоную жалезную іржу, сажу і камедзь. На паперы атрымлівалася карычневае адценне, якое нагадвала колер фабрычнага вырабу (першая палова XIX ст.).

Акрамя чарніла, для пісьма выкарыстоўваліся таксама і каляровыя фарбы, сярод якіх найбольш папулярнай і дарагой была чырвоная. Яе выраблялі з чырвонага сандалавага дрэва, якое было апрацавана кіслатай; такой фарбай малявалі, напрыклад, ініцыяльныя, г.зн. загалоўныя, аздобленыя літары. Адсюль назвы “рубрыка” (лац. “чырвоны”), чырвоны радок.

У Візантыі для імператарскай канцылярыі вырабляліся пурпуровыя фарбы. Іх гатавалі з соку малюскаў. У звычайных візантыйскіх рукапісах выкарыстоўвалася малінавая фарба расліннага складу – так званая “драконава кроў”.

Пазней пачалі выкарыстоўваць больш танную фарбу на аснове чырвонай ртуці – кінавар, якая распаўсюдзілася і ва ўсходніх славян. Кінавар натуральнага паходжання растваралі на камедзі (вішнёвым клеі) з квасцамі ці яблычным сокам. У адным з рукапісаў XVI ст. маецца наступны “указ, како киноварь творити”: “Возьми мал сосудец и всыпий киноварь и положи маленько воды и мешай пером прежь густо, и потом приливай воды, дондеже

сотворится по чину и не будет сухово, и постави тот сосуд на мал час, дондеже устроится, и слей с киновари воду в иной сосуд и разтвори на камеди и положи тут же немного квасцов, и того ж часу, в пищеи сосуд, а квасцы класти по сосуду смотря, понеже велика польза киноварю от квасцов ставится. Киноварь красен вельми. Аще ли будет черн и не бежен с пера, и ты возьми яблоко кислое и измени его горазно и выжми из него сок в киноварь – дело будет добро и полезнее квасцов и гнезду, и румянец будет киноварю, и красен вельми”. Нельга сцвярджаць, што пісьмо кінавар’ю з’яўлялася выключна царскай прэрагатывай, але вядома, што Іван Грозны ў 1555 годзе напісаў уласную грамату казанскаму архіепіскапу Гурью, у якой усё пісьмо было зроблена кінавар’ю. Іншых выпадкаў напісання царамі дакументаў кінавар’ю невядома.

У Заходняй Еўропе ў якасці чырвонай фарбы выкарыстоўваўся сурык, які быў адносна таннай фарбай, меў ружова-аранжавы колер і вырабляўся шляхам перапальвання свінцовага бяліла. Ва ўсходніх славян сурык стаў шырока ўжывацца з другой паловы XVI ст.

Старажытнарускія пісцы, як паказаў В.Шчавінскі на прыкладзе Астрамірава евангелля, выкарыстоўвалі наступныя фарбы:

- кінавар (аранжава-чырвоная колера),
- сурык (ружовага колера з аранжавым адценнем),
- вохра (жалезістую, зямлістую),
- чорную вугляродзістую.

Фарбы замешваліся на яечным бялку ці камедзі.

Палеаграфічнае даследаванне Астрамірава евангелля, зробленае Н.М. Карынскім, прывяло яго да вываду, што над пісьмом і ўпрыгожваннем рукапісу працавалі не менш за тры, а можа і чатыры чалавекі.

У XVII ст. у параўнанні з больш раннім часам кола фарбаў, якія ўжываліся старажытнымі пісцамі для ўпрыгожвання рукапісаў, пашыраецца. З апошняй чвэрці XVII ст. вядомы сургуч. Так, у князя В.В. Галіцына было знойдзена “25 мест красного сургуча”.

У пачатку XVIII ст. уваходзяць ва ўжытак фарбы рускага паходжання. Ужо ў канцы XVII ст. у Расіі выраблялася ярмядзянка. У XVIII ст. у Расіі ўзніклі заводы, на якіх вырабляліся сурык, вохра, бяліла, берлінскі лазур, кармін. У той жа час многа фарбаў у XVIII ст. прывозілася з-за мяжы. Адтуль паступалі “вохра нямецкая”, “бяліла англійскае і нямецкае” і інш.

Падчас археалагічных раскопак у Ноўгародзе была адкрыта майстэрня канца XI–XIII стст., якая належала наўгародскаму мастаку і пісцу Алісею Грачыне (святару, які, дарэчы, двойчы з’яўляўся прэтэндэнтам на пасаду наўгародскага епіскапа). У майстэрні выяўлены ўзоры гатовых фарбаў і розных мінеральных пігментаў. У ліку знаходак аказаліся прывазныя мінералы, напрыклад рэальгар, які выкарыстоўваўся для атрымання пігментаў з аранжава-чырвонымі адценнямі, а таксама вінавіт, які даваў сінія фарбы, і інш.

Пры стварэнні шыкоўных рукапісаў для напісання загаловаў выкарыстоўвалася золата. Ужо ў ранні перыяд развіцця славянскай пісьменнасці (XI–XIII стст.) вядомы такія цудоўныя помнікі, як Астрамірава евангелле 1056–1057 гг. ці Мсціславава евангелле пачатку XII ст., багата ўпрыгожаныя золатам.

Для пісьма выкарыстоўвалася ў гэты перыяд два віды золата:

– ліставое – тоненькія пласцінкі, якія накладаліся на ўжо напісаныя клейкім рэчывам знакі,

– “тваронае”, у выглядзе фарбы, пацёртае ў парашок і змешанае з клейкім рэчывам.

Золата і серабро растваралі на рыбным клеі і камедзі і дадавалі солі. Ва “Указе злато творити” XVII ст. змяшчаецца наступны загад: “Возьми сосудец и раствори клею осетрового или какой ни есть, чтобы чист был, и возьми злато или серебро листа три или четыре и прибавь соли мало и три до времени, дондеже будет яно вохра белило, потом вымой водою чистою и приложив камеди, пили по чему хотели”. “Тваронае” золата асабліва шырока пачало выкарыстоўвацца ў пісьменстве ў канцы XVI – пачатку XVII ст. Трэба адзначыць, што серабро ў славянскай пісьменнасці сустракалася рэдка.

ПЕРАПЛЁТ СТАРАЖЫТНАЙ КНІГІ

Першае ўяўленне пра кнігу, таксама як і першае ўражанне ад кнігі, дае яе пераплёт – тэя элементы канструкцыі, якія служаць для злучэння аркушаў (сшыткаў) кніжнага блока і аховы іх ад забруджвання і пашкоджанняў. Гэта звычайна верхняя і ніжняя крышкі, форзац, карашковы матэрыял (папера, каптал і іншае), ніцьяное змацаванне. У асноўнай сваёй масе пераплёт найперш атрымалі пергамінныя кнігі, якія мелі форму кодэксу (збрашураваных паміж сабою сшыткаў), абавязкова рабіліся зашпількі (завязкі), якія не давалі пергаміну карабаціцца. Тэхніка пераплёту старых кніг амаль да драбніц супадае з той, якая прымяняецца і цяпер пры ручным пераплёце: перапісаныя сшыткі (сэкстэрны) майстар падбірае ў блок, потым акуратна выраўноўвае і, заціснуўшы ў прэс (струбцыну), робіць уждоўж іх тарцовага боку некалькі (2–6) надрэзаў. Праз надрэзы прапускае вяроўку – яна змацоўвае сшыткі паміж сабой і з крышкамі пераплёту. Запіска аб памылцы пераплётчыка (інтралігатора) захавалася ў актавай кнізе гарадзенскага земскага суда за 1578–1579 гады: «Помылкою интролигатора жида тут тая секстерна вставлена которая мела быть ниже на роки о Трёх Королях». Працэс працы пераплётчыка ў дэталях не аднойчы паказаны на заходнееўрапейскіх гравюрах XVI–XVIII стст.

Пераплёт у яго сучасным разуменні з’явіўся ў II стагоддзі н.э. Даказана, што ўжо самыя раннія формы кодэкса, якія складаюцца з аднаго сшытка, мелі пераплёт. Ён вырабляўся з картону – матэрыялу, склеенага з некалькіх пластоў папірусу, які абцягваўся скурай. Са з’яўленнем у IV стагоддзі шматсшыткавага кодэкса ўзнікла праблема змацавання сшыткаў. Першым спосабам змацавання шматсшыткавых выданняў стала сшыванне “ланцужком”. Пры гэтым кожны наступны сшытак змацоўваўся з папярэднім пяцельным сцяжком з адначасовым прашываннем карэньчыка пераплёту, на якім ствараўся ўзор, які нагадваў ланцужок; гэта служыла таксама і дэкаратыўным мэтам. Такая тэхніка прымянялася яшчэ ў копецкіх кнігах. У эпоху позняга Сярэднявечча, у асаблівасці для кніг у мяккім пераплёце, стаў ужывацца падоўжаны сцяжок. Гэтым сцяжком кніга таксама прашывалася ўздоўж карэньчыка.

З часоў Каралінгаў вядомы спосаб змацавання кніг шнурамі, які ўжываецца і зараз пры вырабе пераплёту ўручную. Пры гэтым спосабе сшыткі злучаліся і прымацоўваліся да пераплёту некалькімі шнурамі ці стужкамі, якія праходзілі ўпоперак карэньчыка. Паколькі ў розны час шнуры вырабляліся з розных матэрыялаў – скуры, пергаміна, пянькі і інш., па іх можна датаваць кнігу.

Спачатку нітка, якая ўжывалася для змацавання, праходзіла па ўсёй даўжыні карэньчыка і выводзілася вонкі зверху і знізу для прымацавання аднаго сшытка да другога. Каб яна не ўразалася ў край сшытка, пад яе клалі і прашывалі ёю палоску скуры ці пергаміна. Так з’явіўся каптал, які пазней, калі нітку не даводзілі да кромкі карэньчыка, сталі прымацоўваць асобна. У сучасных кнігах каптал прыклеіваецца. Пасля змацавання кнігі яе вонкавыя разгорнутыя краі абразаюць, каб зрабіць блок роўным, а абрэзы робяць гладкімі. Сучасныя бібліяфілы з эстэтычных меркаванняў нярэдка аддаюць перавагу няроўнаму абрэзу. Пры гэтым лісты захоўваюць сваю першапачатковую кромку.

Часам абрэз афарбоўваўся. У XIV–XV стст. яго зафарбоўвалі жоўтай ці зялёнай фарбай, а пазней – чырвонай. Тады было прынята ставіць кнігу на паліцу абрэзам вонкі і пісаць па ім назву чарнілам. У эпоху Адраджэння абрэзы сталі пазалочваць, упрыгожваць шматфарбным арнамантам і адлюстраваннямі фігур, а таксама апрацоўваць пунсонамі. У XIX стагоддзі для ўпрыгожвання абрэзаў сталі ўжываць аздобу пад мармур.

Часткі сярэднявяковых пераплётных крышак выраблялі з дрэва. Выкарыстоўвалі таксама пергамінныя, скураныя ці пераплёты з тканіны. Картон пачалі ўжываць у якасці пераплётнага матэрыялу ў эпоху Адраджэння. Паколькі картонныя старонкі вырабляліся склейваннем некалькіх пластоў старой спісанай паперы, у цяперашні час яны ўяўляюць вялікую цікавасць для даследчыкаў.

Драўляныя старонкі сярэднявяковых пераплётаў абцягвалі скурай ці тканінай; для аздобы раскошных царкоўных кніг прымянялі слановую косць, эмаль, чаканку на высакародных металах, інкрустацыю. Пергамін у якасці пераплётнага матэрыялу пачалі выкарыстоўваць толькі ў XVI стагоддзі.

Для вырабу скуранага пераплёту мокрую скуру нацягвалі на драўляную дошку і апрацоўвалі з дапамогай штампай. Выраблены гравёрам металічны штамп награвалі і, як пры блінтавым цісненні, прыціскаўся да скуры. Для ўпрыгожвання і засцярогі пераплёту служылі

металічныя накладкі, якія замацоўваліся на вуглах і ў сярэдзіне крышкі. Накладкам часта прыдавалася выпуклая форма. Для таго каб кніга адвольна не разгортвалася, яе замацоўвалі металічнымі зашпількамі. Часта замест іх выкарыстоўвалі простыя скураныя стужкі ці шнуры, на якія насаджваліся спражкі. Да ўнутраных бакоў абцягнутага скурай пераплёту прыклеіваўся форзац. Першапачаткова ён вырабляўся з пергаміну, затым – з паперы, часам – з тканіны ці скуры. Матэрыял форзаца і спосаб яго прымацавання нясуць дадатковую інфармацыю аб часе і месы стварэння кнігі.

У Сярэдня вякі і ў эпоху Адраджэння існавалі асобыя разнавіднасці пераплёту, якія служылі для засцярогі кнігі ці аблягчэння яе транспарціроўкі. Да іх адносяцца кнігі-мяшкі для падарожжаў, састаўная кніга або кніга-сумка, а таксама пераплёт з напускам, які мае клапаны, у якія можна было заварочваць кнігу.

У XVII стагоддзі для пераплёту рукапіснай кнігі пачынаюць ужываць картон, зроблены з паперы самай нізкай якасці (*harta bibula*). Узорам такога пераплёту з'яўляецца аправа трактатаў сакратара Літоўскай правінцыі Базыльян Максімільяна Нагорскага і пінскага біскупа Гедэона Гарбацкага, выкананы ў 1752 годзе. Цікавая тэхналогія пераплёту Давыдкаўскага ірмалоя: ціснёная скура, усярэдзіне – некалькі слаёў палатна.

У XVIII–XIX стст. шмат якія рукапісныя кнігі набылі бібліяфільскія, або “фірменныя”, пераплёты вялікіх бібліятэк – Імператарскай Акадэміі навук, Публічнай у Пецярбурзе, маскоўскага гісторыка Пагодзіна, графаў Шарамецьева, Галіцыных і іншыя. Старыя пераплёты, як правіла, пры гэтым не захоўваліся, было страчана мноства каштоўных запісаў на крышках, бібліятэчных памет папярэдніх гаспадароў, нарэшце, узораў пераплётнага мастацтва.

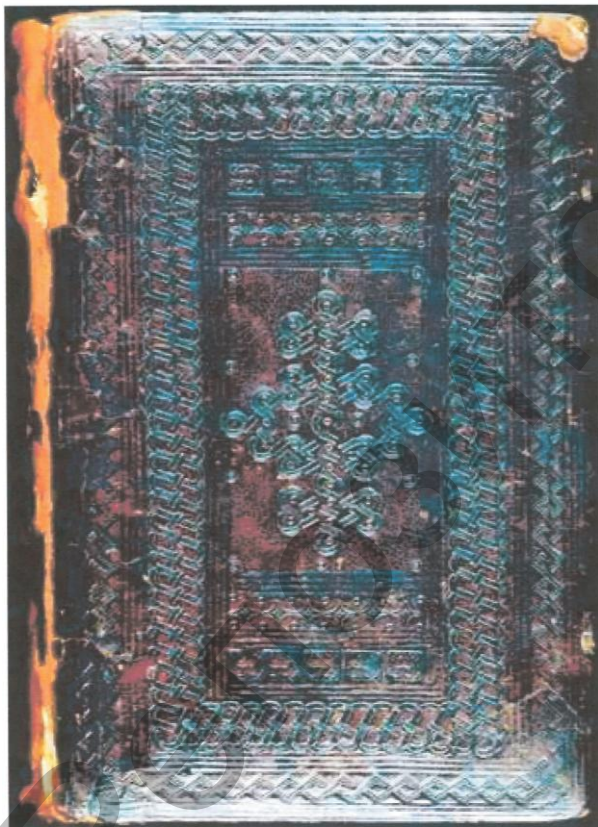
У эпоху рамантызму ў мастацтве пераплёту з'явіліся арнаменты з гатычнымі архітэктурнымі матывамі. Гэты стыль афармлення пераплёту атрымаў назву саборнага (“а ля катэдраль”). Аздаба пераплёту выконвалася з дапамогай тэхнікі блінтавага ціснення. Вядучым майстрам саборнага стылю быў Тувенен. У падобнай тэхніцы працавалі некалькі майстроў у Францыі, якія стваралі цудоўныя па тэхніцы вырабу пераплёты, якія адрозніваліся эклектычна-рэтраспектыўным стылем мастацкага афармлення.

У другой палове XVIII ст. на Русі атрымалі распаўсюджанне новыя тыпы і віды пераплётаў. Паўскураны, або пераплёт у карэньчык, меў абцягнутыя скурай вуглы, у той час як

крышкі выклеіваліся стракатай паперай ручнога вырабу. Выдавецкі карданаж, або пераплёт у папку, – цэльнакартонны пераплёт, які абклеіваўся аднакаляровай паперай з друкаваным тэкстам загаловак кнігі і выхаднымі з’яўдзеньнямі. З’яўленне новых відаў пераплёту было выклікана пашырэннем сацыяльнага кола спажывцоў кнігі і паступовай дэмакратызацыяй кніжнай культуры.

На працягу XIX–XX стст. пераплётная праца набыла сучасныя рысы, сфарміраваліся тыпы і віды кніжных пераплётаў, якія выкарыстоўваюцца і зараз. У першыя гады савецкай улады колькасць кніг, якія выпускаліся ў выдавецкіх пераплётах, не пераважала 10%. Вокладкі і пераплёты тых гадоў не маюць адзінага стыля афармлення, а адлюстроўваюць барацьбу розных мастацкіх накіраванняў: канструктывісцкага, футурыстычнага, рэалістычнага – і вырашаюцца рознымі сродкамі: з дапамогай фотамантажу, рэалістычнай ілюстрацыі, абагульненага малюнка, які носіць дынамічны, плакатны характар, шрыфта, наборных тыпаграфічных упрыгожванняў. Такія вокладкі ў асноўным выкананы ў тэхніцы літаграфіі і ксілаграфіі.

З пункту гледжання мастацтва кнігі пад пераплётам мы разумеем толькі пераплётныя крышкі альбо цвёрдую вокладку, якія разглядаюцца як адзін з элементаў мастацкай аздобы кнігі. У розны час канструкцыі пераплётаў адрозніваліся рознымі матэрыяламі, арнаментамі ўпрыгожванняў, відамі і расэннем абкладаў. У тым, што пераплёты існавалі на беларускіх землях ад пачатку кнігавытворчасці (менавіта ад X ст.), няма сумненняў – да XV ст. кнігі былі толькі пергамінныя, і тэхналагічна пераплёт быў цалкам неабходны – ён не даваў дэфармавацца старонкам.

Сведкамі бытавання пераплеценых кніг з’яўляюцца знойдзеныя пры раскопках старажытных Наваградка, Ваўкавыска і Турава кніжныя зашпількі. Дошкі пераплётаў часам абкоўваліся металічнымі абкладкамі. Так, напрыклад, у Іпацьеўскім летапісе пад 1288 годам гаворыцца: “Князь Уладзімір Васількавіч заснаваў Камянец і ўклаў у царкву Дабравешчання евангелле апракас акаванае срэбрам”. Некаторыя кнігі, напрыклад Евангелле і Апостал, у час службы некалькі разоў выносіліся з алтара на сярэдзіну царквы. І эстэтычнае пачуццё вернікаў, якім быў прасякнуты той час, якое вымагала таго, каб упрыгожваць царкву цудоўнымі абразамі і фрэскавымі роспісамі, а яе служак апранала ў багатыя шаты, патрабавала, каб і кніга, якую выносяць на сярэдзіну святыні, сваім знешнім выглядам упісвалася ў агульны ансамбль, каб

яна таксама была аздобаю і дэкарацыяй прастола, як і крыжы, келіхі (паціры) і іншыя культавыя металічныя рэчы, якія там знаходзяцца.

Вельмі нязначная колькасць абкладаў рабілася з цэльных металічных дошак. Пераважная большасць складалася з некалькіх асобных частак: срэдніка і чатырох навугольнікаў верхняй крышкі, срэдніка і чатырох “пукляў”, ці “жукоў”, ніжняй крышкі, акрамя гэтага, дзвюх зашпілек, у XVIII ст. часам дадаваліся арнаментальныя зоркі або галоўкі анёлаў (херувімаў) і г.д. Усе гэтыя часткі ювелір манціраваў на абцягнутых аксамітам дошках драўлянай аправы. Найбольш пышна аформленай кнігай было звычайна напрасольнае Евангелле, якое само было прадметам культу. Аздоба напрасольных Евангелляў пачыналася з дошак пераплёту, якія часта “акоўваліся” залатымі і срэбнымі абкладамі, упрыгожваліся каштоўнымі камянямі. Такая кніга становілася спакусаю для рабаўнікоў і была прычынай знікнення шматлікіх яе асобнікаў, якія пасля “абадрання” (паводле сведчання шматлікіх летапісаў) абкладаў рассыпаліся на аркушы і сшыткі. Так, напрыклад, у 1594 годзе віленскі радца Якуб Іванавіч уклаў у саборную царкву Багародзіцы Евангелле “...аксамітам чырвона-вішнёвым крытае і срэбрам пазлацістым з абодвух бакоў, а на вяццах з каменем і з перламі апраўнае...”, а цяпер гэта кніга “абадраная”, гэта значыць пазбаўленая пераплёту, захоўваецца ў фондзе былога Свяшчэннага Сіноду і пра багацце яе пераплёту мы даведваемся толькі з прыпіскі.

У XV ст. на беларускіх землях пашырыўся гатычны тып пераплёту. Канструкцыяй сваёй ён уяўляў дашчаныя крышкі, абцягнутыя скурай, абрэзаныя на ўзроўні з блокам кнігі. Зашпількі выконваліся ў выглядзе металічных колцаў на скураных раменьчыках, якія накідваліся на медзяныя цвікі, увагнаныя ў абрэз верхняй крышкі. Перапісаныя на паперы «Беседы святаго Григорія» з Наваградка з’яўляюцца выключэннем: пераплёт гэтага рукапісу быў без зашпілек. Скура пераплёту часам меў цэнненне, на вуглах верхняй крышкі – навугольнікі няправільнай рамбічнай формы, у цэнтры часта змяшчаўся ромбападобны срэднік, на ніжняй крышцы пераплёту – металічныя паўсферычныя “гузы” (“пуклі”, “жукі”). У канцы XV ст. у канструкцыі пераплёту з’яўляюцца тыя прыкметы, якія стануць дамінантнымі ў XVI ст. Абрэз выконваўся не на ўзроўні з блокам кнігі, а выступаў на 2–3 мм за блок, край яго пачалі зрэзаць на вугал. Змяняецца канструкцыя зашпілек. Цяпер іх робяць у выглядзе пары металічных сашчэпак. Адна мацуецца на правым баку верхняй дошкі пераплёту ў выглядзе накладкі, а другая – да раменьчыка і ніжняй дошкі. Прыклад такога пераплёту – аправа рукапісу канца XV стагоддзя з фондаў віленскага Беларускага музея імя Івана Луцкевіча: чорная ціснёная скура, навугольнікі і срэднік, найбольш верагодна – віленскай работы.

Характэрным прыкладам першых рэнесансных пераплётаў канца XV ст. з’яўляюцца два пераплёты месячных Міней, якія выкананы, верагодна, у Слуцку ў 80–90-я гады XV стагоддзя. Добра вырабленая, ціснёная рознымі арнаментамі, скура гэтых пераплётаў займае дзве плошчы дошкі, карашок прымацаваны да тоўстай шэрай скуры, якая “ўсутык” злучана з ціснёнай. Аналагі такой наборнай канструкцыі можна знайсці сярод нямецкіх і польскіх пераплётаў таго часу. Цудоўнага мастацкага эфекту дасягнулі пераплётчыкі, робячы замест металічных навугольнікаў і срэдніка цісненне гэтых элементаў на скуры; на вонкавым баку кнігі пераважала залатое цісненне, а на адваротным – срэбнае. Для такой працы выкарыстоўвалі штампы, якія выконвалі прафесійныя ювеліры. Металічныя элементы пераплёту (зашпількі, навугольнікі з чаканкай або гравіроўкай) таксама заказвалі ювелірам. Сярод тых, хто займаўся вырабам пераплётных штампаў, быў галоўны мюнцмайстар віленскага манетнага двара Ганс Трыльнер, а таксама іншыя вядомыя майстры.

Часам ювеліры наносілі на зашпількі лацінскія літары і манаграмы. Яны ёсць на зашпільках Пролага, пераплеценага ў Любчы, на пераплёце кнігі з Пяцікніжкам Маісеевым, Тлумачальнага псалтыра і іншых. На пераплётах кніг Маскоўскай Русі даследчыкі гэтых зашпілек не знаходзяць, таму іх можна разглядаць як адну з лакалізуючых прыкмет.

Зношаныя пераплёты аддавалі на рэстаўрацыю. Так, у студзені 1687 года слуцкі вайтовіч Іван Лапіцкі “і іншыя” для ўсіх Міней (відаць, да гадавога камплекта) сваёй прыходскай царквы заказалі новыя пераплёты. У адным выпадку праца зроблена вельмі акуратна, у другім – больш груба. Вопіс бібліятэкі Супрасльскага манастыра 1557 года захаваная запіс пра перанясенне абкладу з адной кнігі на другую: “Требник в десть новый, оксамитомъ чорнымъ покрытъ, пукли из полудесного Требника серебряные на него уложены, а посредине бляшка и зъ образом Іоанна Богослова”.

Не заўсёды дошкі пераплёту абцягвалі скурай, “бедныя” пераплёты мелі скураны або палатняны карэньчык і дашчаныя крышкі, зашпількай быў скураны раменьчык, які накідваўся на драўляны калочак на верхняй крышцы. Пры ўсёй сваёй адноснай беднасці такі пераплёт выглядае вельмі эстэтычна (як прыклад можна прывесці Евангелле XVII стагоддзя з Глыбокага). Асаблівасці тэхналогіі пераплёту сярэдзіны XVI–XVII стагоддзяў можна разгледзець на асобніках, якія маюць вытворчыя дэфекты ці пазнейшыя пашкоджанні. Так, верхняя крышка пераплёту Патэрыка Скіцкага сярэдзіны XVI стагоддзя ў час вырабу была пашкоджана: на месцы верхняй зашпількі аказаўся сучок. Прыбываючы зашпільку, майстар моцным ударам малатка выбіў сучок, але пашкодзіў пры гэтым блок кнігі і скуру пераплёту. Дэфект не сталі выпраўляць, кніга і цяпер мае толькі адну, ніжнюю зашпільку. Другі пераплёт, выкананы таксама ў XVI ст., мае крышку, якую нараслілі ўжо ў працэсе працы (да асноўных дошак крышкі драўлянымі цвікамі прыбіты па краях рэчкі). Такая канструкцыя магла служыць як для выпраўлення памеру крышкі, так і для паляпшэння яе якасці (каб не “павяло” пры высыханні скуры абкладу).

Адзін з самых старажытных беларускіх абкладаў замацаваны на пераплёце Лаўрышаўскага евангелля. Аснова яго зроблена з дошак, абцягнутых малінавым аксамітам. На верхняй дошцы – чатыры навугольнікі, замацаваныя кожны двума цвікамі, у цэнтры – вялікая пяціканцовая планкетка ў выглядзе каплічкі з востраканцовым дахам, з выразаным пасярэдзіне абразом святога ў плашчы, які трымае шчыт і дзіду. Верагодна, што гэта святы Дзмітрый Салунскі. Можна адзначыць, што такая трактоўка воіна са шчытом і дзідаю ў часы Кіеўскай Русі прымянялася мастакамі для адлюстравання вобраза князя. На навугольніках і планкетцы замацаваны чатырнаццаць каштоўных камянёў (біруза, смарагды, рубіны). На ніжняй дошцы пераплёту цвічкамі прыбіты чатырохканцовы срэбны крыж, на якім выгравіравана сцэна ўкрыжавання. Ісус Хрыстос паказаны з німба, на крыжы сяміканцовай формы, побач – прылады катавання – губка і трысціна (справа) і дзіда (злева), уверсе ў выглядзе птушкі, якая спускаецца, паказаны Святы Дух. Усе малюнкi, уключаючы губку, трысціну і дзіду, надпісаны почыркам, бліжэй па палеаграфіі да беларускага скорпісу XV – пачатку XVI ст. В. Ластоўскі гаворыць пра меркаванне лічыць воіна, паказанага на планкетцы верхняй дошкі пераплёту Лаўрышаўскага евангелля, Лаўрышам-Войшалкам, сынам Міндоўга, які заснаваў у XIII ст. Лаўрышаўскі манастыр, манахам скончыў жыццё і пасля смерці быў залічаны да сонму святых. Сучасныя даследчыкі не адхіляюць гэтую гіпотэзу, у прыватнасці, прафесар Д. Агіцкі адзначае, спасылкаючыся на Альбрэхта Каяловіча, што ў 1514 годзе пры мітрапаліце Іосіфе Солтане быў кананізаваны Елісей – архімандрыт Лаўрышаўскага манастыра, які жыў у XIII стагоддзі. Калі мець на ўвазе датаванне абклада Лаўрышаўскага евангелля пачаткам XVI стагоддзя, а такая дата ўяўляецца найбольш верагоднай, то можна дапусціць, што раскошны абклад быў зроблены з нагоды кананізацыі Войшалка-Елісея.

Другі багаты абклад сярэдзіны XVI ст. да другой сусветнай вайны перахоўваўся ў Кіева-Пячэрскай лаўры. У падрабязным укладным запісе, датаваным 1541 годам, ёсць яго апісанне: “...евангеліе... чорным гладким оксамитом покрытое и оправное серебром с четырьмя евангелистами и застежками везеными серебряными всепозлотистое... на котором серебра полшесты гривны и тринадцать золотников”. Евангелле было ўкладам земскага падскарбія Івана Яўстаф’евіча Гарнастая, у будучым наваградскага ваяводы; абклад гэтай кнігі рабілі лепшыя ювеліры. На выпуклых простакутных навугольніках выгравіраваны малюнкi, у якіх адчуваюцца традыцыі ікананічных пропісяў. На простакутным сярэдніку – Укрыжаванне з двума Прадстаячымі. Фігуры выліты са срэбра. Сярэднік знаходзіцца ў рамцы з праразных ажурных гатычных крыжацветаў, навугольнікі ў гатычным арнаменце з больш простым малюнкам. Крыжацветы гэтага абкладу маюць бліzkую аналогію ў ажурным поясе крыжацветаў на келіху першай паловы XVI ст. з Наваградка, што дае падставы звязаць дзве гэтыя рэчы з бліжэй да двара мітрапаліта майстрам-ювелірам Іванам Івонічам. Аднак, акрамя асноўных элементаў гатычнага стылю, на абкладзе Евангелля Гарнастая паміж навугольнікамі былі замацаваны чатыры срэбныя пазалочаныя палоскі з праразным рэнесансавым кветкавым арнаментам. На кожнай паласе – два круглыя медальёны з гравіраванымі паяснымі выявамі васьмі апосталаў (выявы яшчэ чатырох – на навугольніках). Даніла Шчэрбакіўскі адзначае, што ў гэтым абкладзе механічна спалучаюцца два розныя стылі – готыка і Рэнесанс (тое самае

можна назіраць і ў наваградскім паціры – гатычны подус і стаян спалучаны з цюльпанападобнай рэнесансавай формы чашай).

Да пачатку XVII ст. на беларускіх землях пашырыўся своеасаблівы від абкладаў: адмысловасць яго была ў выпуклых праствакутных або квадратных навугольніках з гравіраванымі выявамі евангелістаў ці іх сімвалаў (арла, льва, анёла і быка). Яны спалучаліся з цэнтральнай планкеткай з адлюстраваннем Укрыжавання, таксама прыўзнятай над дошкай пераплёту. Часам планкетка мела накладную пластыку. Прыкладам можа быць абклад Евангелля канца XVI ст. Дошкі пераплёту тут абцягнуты зялёным аксамітам, а паверх яго замацаваны накладныя ўпрыгожанні: пазалочаная цэнтральная планкетка і чатыры срэбныя навугольнікі з выявамі евангалістаў і іх сімвалаў. Памер цэнтральнай планкеткі 7,7 × 6,5 см. На ёй адлюстравана сцэна Укрыжавання з двума Прадстаячымі: Марыяй і Іаанам. Фігуры Хрыста і Прадстаячых вылітыя, аб’ёмныя, на плоскасці планкеткі выгравіраваны сілуэт сяміканцовага крыжа і абрысы Галгофы. Сяміканцовая форма крыжа была характэрна для Беларусі – у Маскоўскай Русі яна знікла пасля Стаглавага сабора 1551 года. У прыкладным мастацтве Беларусі першай паловы XVII ст. накладной пластыкай карысталіся даволі часта: адлітае Укрыжаванне мы сустракаем на напастольным крыжы 1624 года з Наваградка. Вядомаму беларускаму пісьменніку-палемісту Афанасію Філіповічу належала кніга, пераплёт якой быў “справлен коштам” брэсцкіх гараджан і меў на верхняй крышцы срэбнае пазалочанае Укрыжаванне з Прадстаячымі, а на ніжняй крышцы вылітыя са срэбра пазалочаныя выявы Увасаблення Госпада, шэсць херувімаў, а таксама постаці Васілія Вялікага, Грыгорыя Багаслова і Іаана Златавуста.

Іншы тып прадстаўлены добра захаваным пераплётам з гравіраванымі накладкамі – Евангелле, якое было ўкладам у царкву Спаса ў Кобрыне. Першапачаткова дошкі гэтага пераплёту былі абцягнуты палатном, затым пакрыты зялёным аксамітам і замацаваны навугольнікамі і планкеткай. Сцэна, прадстаўленая на цэнтральнай васьміканцовай планкетцы, традыцыйная: Укрыжаванне з двума Прадстаячымі. Вельмі цікавы фон, на якім прадстаўлены евангельскі сюжэт: гэта гарадскі краявід. Абрысы будынкаў, крытых дахоўкай, з флюгерамі, купалы цэркваў, з вокнаў дамоў выглядаюць людзі – усё яскрава перадае атмасферу горада XVII ст. Бліжэйшую аналогію гэтаму сюжэту можна сустрэць на напастольным крыжы з Давыд-Гарадка, дзе Укрыжаванне таксама выгравіравана на фоне гарадскога краявіду, праўда, выканана яно менш старанна. Цяжка растлумачыць прычыну, аднак пры пераплёце і замацаванні абкладу была зроблена відавочная і лёгка заўважная памылка: усе накладкі замацаваны “дагары нагамі”.

Кампазіцыя абкладу, якая складалася з чатырох навугольнікаў з выявамі евангелістаў і цэнтральнай планкеткі са сцэнай Укрыжавання, захавалася і ў XVIII ст. Да такіх помнікаў можна

аднесці абклад Мсціжскага евангелля; гэты пергамінны рукапіс XIV ст. быў нанова пераплецены ў другой палове XVIII ст., пра што сведчаць як канструкцыя пераплёту, так і вадзяныя знакі паперы форзаца. На абкладзе Мсціжскага евангелля паказаны, напрыклад, не чатыры евангелісты, а толькі два – Матфей і Іаан, на планкетцы Евангелля Укрыжаванне выканана ў каталіцкай іканаграфічнай традыцыі – ногі Хрыста прыбіты не двума цвікамі, а адным. У той самы час выявы евангелістаў на навугольніках абкладу выкананы настолькі рэалістычна, што ўзнікае меркаванне пра іх партрэтнае падабенства з гравёрам і яго сучаснікамі.

На адвароце верхняй крышкі пераплёту Лемяшэвіцкага евангелля ёсць запіс скорапісам XVIII ст.: “Року тысяча семсот семдесятого оправилем на име Базилеи Павловичь Лемешевский на церковь Лемешевицкую Рождества Пресвятой Богородици Богу на честь на хвалу мисяца мая семнадцатого дня”. Ніжэй алоўкам скорапісам XIX ст. зроблена прыпіска: “Взята из церкви Лемешевицкой Пинского повета в 1837 году». Пераплёт – дошкі, абцягнутыя чырвоным сукном. На верхняй крышцы замацавана накладная пласціна: чатыры навугольнікі з выявамі евангелістаў і ў цэнтры планкетка з накладным пяціканцовым “лапчатым” крыжам. Крыж – без Укрыжавання, на верхняй яго перакладзіне лацінская абрэвіатура INRI (Ісус Назаранін Цар Іудзеяў), у падножка – сімвал Адама (чэрап са скрыжаванымі касцямі). Пераплёт гэты з’яўляецца адным з лепшых узораў беларускага “уніяцкага класіцызму” ў ювелірным мастацтве XVIII ст. Аднак, на вялікі жаль, пры пераплёце Лемяшэвіцкага евангелля парушыліся прапорцыі рукапіснай кнігі XVI ст. і страцілася частка цудоўнай расліннай арнаментыкі, не кажучы ўжо пра немагчымасць узнавіць першапачатковыя памеры блока гэтай кнігі.

Трэба адзначыць, што многія рукапісы дайшлі не ў першапачатковым пераплёце, а ў падноўленым. Такім чынам, дата пераплёту можа не супадаць з датай утварэння рукапісу. Грапляюцца выпадкі, што пад адным пераплётам знаходзіцца некалькі самастойных частак рукапісу, прычым розныя часткі могуць адрознівацца па часе стварэння. Такія рукапісы называюць *канвалюта*.

АСАБЛІВАСЦІ СТАРАЖЫТНАГА ПІСЬМА

Найбольш часта распаўсюджаным элементам упрыгожвання рукапісаў з’яўляюцца **арнамент, ініцыялы і застаўкі**. Яны выконваліся кінавар’ю або фарбамі.

Арнамент (лац.) – узор з рытмічна ўпарадкаваных элементаў для аздаблення твораў выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Застаўка – гэта ўпрыгожванне ў выглядзе арнаменту, якое было памерам на ўсю шырыню старонкі і размяшчалася перад пачаткам тэксту. Застаўка служыла своеасаблівай рамкай, куды запісваўся тэкст. Многія старажытныя рукапісы мелі мініяцюры і называліся “ліцавымі”.

Першыя два стагоддзі (XI–XII стст.), калі існавала пісьменнасць, у рукапісах быў распаўсюджаны старавізантыйскі стыль арнаменту.

Асноўнай прыкметай ініцыяла старавізантыйскага стылю з’яўляцца паўтаральнасць пэўнага матыву (геаметрычнага, расліннага). Часта такія ініцыялы меў кінаварны контур. Старавізантыйскі стыль ва ўсходніх славян дапаўняўся зааморфнымі матывамі. Такія ініцыялы мае Астрамірава евангелле (1056–1057).

З XIII ст. ва ўсходніх славян паступова пашыраліся застаўкі і ініцыялы тэраталагічнага стылю, які дасягае росквіту ў XIV ст. Для гэтага стылю характэрна фантастычнае пераплеценне жывёл і раслін у адным ініцыяле. Часта сілуэт жывёлы дэфармаваўся і аказваўся сплеченым нейкім узорам. Застаўка тэраталагічнага стылю ўтварала сабой люстраное аб’яднанне двух арнаментаў, пабудаваных па ўзоры ініцыялаў. Сам арнамент быў акаймаваны рамкай, у якой былі плеченыя вуглы і сярэднія часткі.

У XIV ст. у старажытнарускіх рукапісах застаўкі выконваліся на блакітным колеры. З XV ст. на ўсходнеславянскую пісьменнасць моцны ўплыў аказала пісьменнасць паўднёvasлавянская. Тэраталагічны стыль паступова выцясняецца новавізантыйскім і балканскім. Новавізантыйскі арнамент складаецца са стылізаваных раслін, якія намалюваны на залатым фоне ў геаметрычнай рамцы. У XVI ст. новавізантыйскі стыль выкарыстоўваўся ў драгіх кнігах, якія прызначаліся для найвышэйшых пластоў грамадства.

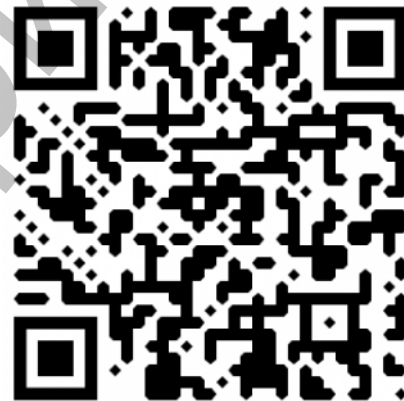
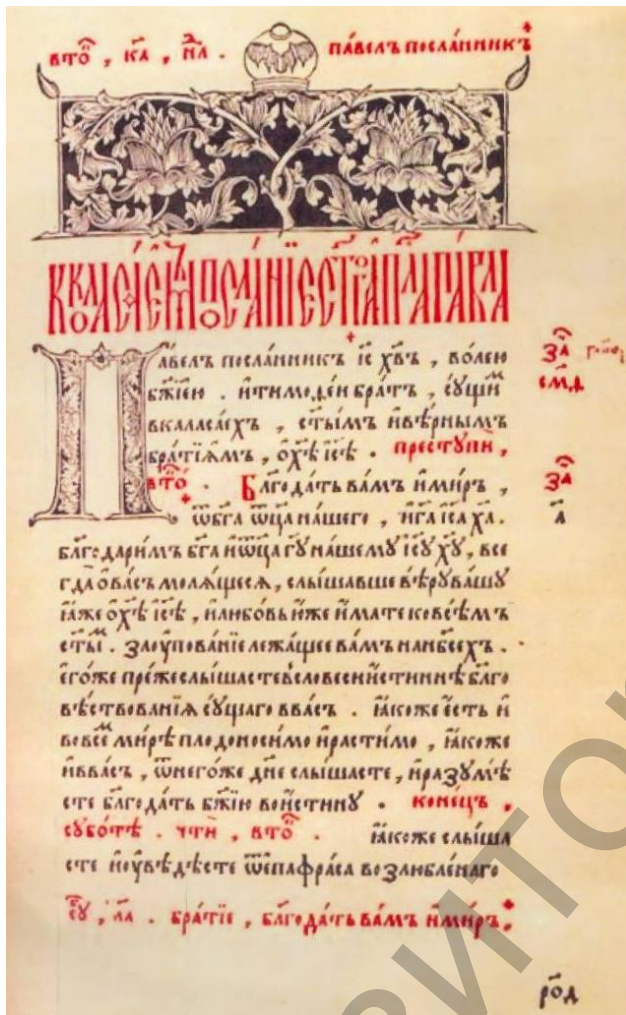
У простых рукаписах сустракаюцца ўпрыгожванні балканскага стылю. Яго матывы: пераплецення ў прамую клетку жгуты, ленты, кругі, васьмёркі. Узор можа быць контурны, а можа быць напісаны фарбамі, розным колерам.

У XVI ст. новавізантыйскі стыль дапаўняецца элементамі старадрукаванага стылю. Яго матывы – гэта буйныя травы; трава дапаўняецца пладамі дрэў або кветкамі. Выконваюць арнамент чорнай фарбай па белым фоне. Тут назіраецца ўплыў заходнееўрапейскіх гравюр, якія выкарыстоўваліся ў друкаваных кнігах. Чорна-белыя застаўкі і ініцыялы, выкананыя ў старадрукаваным стылі, былі падфарбаваны залатымі ці канаварнымі лініямі. З распаўсюджання кнігадрукавання з XVII ст. старадрукаваны стыль пачынае панавать у рукаписах.

Самым старажытным помнікам кніжнай культуры, які дайшоў да нас, з'яўляецца Астрамірава евангелле, напісанае ў Кіеве ў 1056–1057 гг. дыяканам Рыгорам па загаду наўгародскага пасадніка Астраміра, сваяка вялікага князя кіеўскага Ізяслава Яраславіча. У кнізе захаваліся тры з чатырох мініячур з малюнкамі евангелістаў Іаана, Лукі і Марка, маляўнічыя застаўкі і ініцыялы. Гэта раскошны асобнік, мастацкае афармленне якога шмат у чым ідзе ад візантыйскіх традыцый. Мініячурныя напісаны на пергамінных лістах шчыльнымі сакавітымі фарбамі і як бы накладзеныя на непразрысты залаты фон. Мініячурныя з малюнкамі Лукі і Марка часта параўноўваюць з папулярнай у той перыяд перагародчатой эмаллю. Мініячюра евангеліста Іаана з Прохарам выкананая іншым мастаком. Тут, у адрозненне ад двух першых мініячур, у наяўнасці пошукі глыбіні выяўленчай прасторы. Персанажы ўпісаны ў чатырохкутную разетку, якая выконвае адначасова дзве функцыі – вертыкальна пастаўленай дэкаратыўнай рамы і гарызантальнай падставы. Ніжні пялётак высланы мазаічным полам – на ім Іаан, злева, вышэй ад яго, – Прохар, справа – падстаўка для кніг. Маляўнічыя прыёмы мініячурнага бачныя ў адважна накладзеных прабелах і зацяненнях, якія пазначаюць драпіроўку вопраткі і абмалеўваючых формы чалавечых фігур.

Візантыйскі ўплыў выразна адбіваецца ў мініяцюрах і застаўках рукапісу, але ў ініцыялах ён практычна адсутнічае. Хутчэй тут можна ўбачыць сувязь з заходнееўрапейскім ініцыялам. Разнастайнасць у іх выкананні гаворыць аб творчай самастойнасці і прафесіяналізме кіеўскіх мастакоў.

Вязю называецца кірылічнае дэкаратыўнае пісьмо, якое мае мэтай звязаць радок у непрырыўны і раўнамерны арнамент. Гэтая мэта дасягаецца рознага рода скарачэннямі і ўпрыгожваннямі. Вязь сустракаецца ў рукапісах, на фрэсках, на абразях, званых, на металічных і пашытых рэчах, на надмагільных помніках. Змест вязі складаюць малітва, выслоўе, памятны надпіс, назва старажытнага помніка; апошняе – у рукапісах звычайны выпадак. Вязь можна было сустрэць не толькі ў рукапісах, але і на фрэсках, іконах, званых, надмагільных камянях. Дзе б ні з'яўлялася вязь, месца для яе загадзя адмерана дэкаратыўнымі рамкамі, а памеры надпісу вызначаны яе складам. Задача, такім чынам, заўсёды заключаецца ў тым, каб вызначаны лік літар прыгожа памясціць у пэўнай прасторы. Калі лік літар значны, а прастора малая, каліграф прыбягае да скарачэння, у адваротным выпадку ён маскіруе пустоты рознымі ўпрыгожваннямі. Упрыгожванні неабходны яшчэ і ў тым выпадку, калі літары па ўласцівасцях свайго напісання пакідаюць неадхільныя прабелы ўверсе, унізе або ў сярэдзіне радка. Але могуць быць радкі вязі, якія, не змяшчаючы ні істотных скарачэнняў, ні істотных ўпрыгожванняў, усё ж такі падыходзяць пад паняцце вязі.

Розныя тэхнічныя прыёмы вязі як у выглядзе скарачэнняў, так і ў выглядзе ўпрыгожванняў узніклі неадначасова і на розных тэрыторыях, і таму яны змяшчаюць палеаграфічныя прыкметы. У залежнасці ад матэрыялу і прызначэння ўпрыгожаных ёю прадметаў вязь падзяляецца на разрады, якія павінны вывучацца палеографам асобна, бо пры падабенстве агульных шляхоў развіцця адны і тыя ж перамены ў розных разрадах вязі не

супадаюць храналагічна. Так, напрыклад, вязь металічнага посуду ў сваім развіцці апырэджае вязь рукапісную, а вязь старадрукаваная некалькі адстае ад яе.

Асновай для напісання вяззю былі скарачэнні. Асноўныя тыпы скарачэнняў:

1. Скарачаліся вертыкальныя элементы літар, для таго каб размясціць літары бліжэй адна да адной. Значна памяншаюцца памеры літар, пры гэтым элемент другой літары таксама можа скарачацца.

2. Калі 2 суседнія літары паменшаны ў 2 разы і пішуцца адна пад другой.

3. Лігатура, якая ўтвараецца на аснове супадзення мачт – вертыкальных элементаў літар.

4. Калі самі мачты скарачаюцца, раздзяляюцца.

5. Лігатура, якая аб'ядноўвае мачту адной літары і паўмачту другой, мачта працягваецца.

6. Лігатура, якая заснавана на супадзенні паўмачт.

7. Лігатуры, якія ўтвараюцца шляхам супадзення дугападобных элементаў.

8. Лігатуры, якія супадаюць петлямі.

9. Лігатуры, утвораныя супадзеннем літар у адной кропцы.

10. Псеўда-лігатуры, калі суседнія літары спецыяльна злучаюцца нейкай рыскай, якая не з'яўляецца элементам ні адной лігатуры.

Сістэма вязі складалася ў візантыйцаў пазней за заснаванне славянскага пісьменства, і таму ў яе старажытным перыядзе вязь адсутнічае: у паўднёвых славян першыя дакладна датаваныя помнікі вязі адносяцца да першай паловы XIII ст., ва ўсходніх – да канца XIV ст. У самой Візантыі да X ст. загалюныя радкі рукапісаў графічна мала адрозніваюцца ад тэксту, яны пішуцца часам іншым почыркам (уставам у помніку скарапісным), часам некалькі буйнейшым за тэкст, альбо пішуцца малінавай фарбай, часта яны па пісьму нічым не адрозніваюцца ад тэксту, але паверх літар злева направа скрозь памазаны (пакрытыя з пэндзля) празрыстай зялёнай або жоўтай фарбай. Старажытнейшыя глагалічныя рукапісы, сярод славянскіх, бліжэй за ўсё ў гэтых адносінах да грэчаскіх таго перыяду: у глагалічных знаходзім у загалюках малінавыя (Марыінскае евангелле) і памазаныя (Асеманіева евангелле) радкі; глагалічныя загалюкі пішуцца, акрамя таго, больш падзельна і больш вуглавата за тэкст, так сказаць “больш устаўным почыркам,” але па большай частцы ўжо значна буйнейшым за тэкст; дробныя радкі загалюкаў, нярэдка ў Марыінскім і Асеманіевым евангеллях, напісаны радковым почыркам і адрозніваюцца ад тэксту радкоў толькі фарбай. У Візантыі з пачатку X ст., але яшчэ не часта, загалюныя радкі, асабліва ў літургічным уставе, становяцца буйнейшымі і больш каліграфічнымі; літары атрымоўваюць двойныя контуры; гэтыя контуры часам адцяняюцца або скрозь запаўняюцца фарбай, часам дзвюма або трыма рознымі фарбамі папераменна. Пад канец X ст. з'яўляюцца ўпрыгожванні на асобных літарах і лігатуры (спайка) дзвюх суседніх літар. Але гэтыя выпадковыя з'яўленні ні тут ні там яшчэ не складаюць сістэмы.

З пачатку XI стагоддзя візантыйскія рукапісы з падобнымі загалюнымі радкамі сустракаюцца найчасцей і ў іх лігатуры – больш складаныя і больш ужывальныя. З гэтых элементаў да сярэдзіны XI стагоддзя склалася візантыйская вязь, гэта значыць сістэматычнае дэкаратыўнае пісьмо. XII стагоддзе ёсць час найбольшага распаўсюджвання візантыйскай вязі, у XIII стагоддзі і асабліва ў XIV стагоддзі выкарыстанне яе прыкметна скарачаецца, у XV стагоддзі яна знікае амаль зусім. Візантыйская вязь, аднойчы склаўшыся, амаль не змянялася і нават у эпоху найбольшага росквіту была распаўсюджана значна менш, чым на ўсходнеславянскіх землях XV–XVII стагоддзяў. Упрыгожванні візантыйскай вязі па большай частцы ёсць дробныя раслінныя матывы (галінка, сцяблінка, вусік, хабаток, вузельчык).

Скарачэнні візантыйскай вязі – лігатура (звычайна мачта + мачта); падпарадкаванне адных літар другім; супадпарадкаванне дзвюх літар; уключэнне адной літары ў другую; супадзенне ў кропке (не ў лініі), а роўна розныя камбінацыі тых жа прыёмаў. Акрамя таго, вядомыя словы (галоўныя рэлігійныя паняцці) пісаліся скарачана пад гарызантальнай цітлай.

У паўднёвых славян вязь вядома з XIII стагоддзя. Найстаражытнейшы яе датаваны помнік – 1230 год, надпіс цара Іаана Асеня II на мармуровай калоне ў царкве Сарака Пакутнікаў у Тырнаве. Гэты надпіс, як і сербская вязь XIII стагоддзя (напрыклад, у Шастадневе Сінадальнай бібліятэкі, 1263 год), далёка не можа быць названа мастацкім. У XIV стагоддзі паўднёvasлавянская вязь становіцца больш багатай і цікавай за свае візантыйскія ўзоры:

паўднёваславянскія каліграфы, відавочна, авалодалі стылем вязі і распрацавалі яго на больш удзячнай кірылічнай глебе; спачатку гэта заўважаецца ў граматах – у імёнах і тытулах балгарскіх цароў і сербскіх каралёў, пазней – ва ўсіх паўднёваславянскіх рукапісах.

З сярэдзіны XIV ст. мастацкая вязь шырока распаўсюдзілася ў пісьменстве; цэнтрам, з якога пачалося шэсце вязі, Афон. У гэтай паўднёваславянскай вязі намячаюцца два стылі: прыродны і геаметрычны; першы чэрпае свае матывы са свету раслін і часткова са свету насякомых (што прыкметна не толькі ў дробных упрыгожваннях, але таксама ў трактоўцы звільстых і акруглых контураў саміх літар); другі, значна больш рэдкі стыль, пазбягае ўпрыгожванняў і задавальваецца строгім узнаўленнем геаметрычных элементаў кірыліцы. Прыгажэй за гэтыя стылі паўднёваславянскі сярэдні стыль, які злучае вольны геаметрычны характар літар з лёгкімі расліннымі ўпрыгожваннямі. Падзенне паўднёваславянскіх дзяржаў яшчэ ў XIV ст. спыніла развіццё паўднёваславянскай вязі, якая яшчэ трымаецца ў XV і XVI стст., нараджаючы цікавыя манеры прыроднага стылю, але не вынаходзячы новых тэхнічных прыёмаў. З XV ст. з'яўляецца румынская вязь; яна заснавана на паўднёваславянскай вязі і прадстаўляе розныя манеры прыроднага стылю; асабліва распаўсюджана манера высокіх літар з паменшанымі вярхамі і нізамі, якія даволі рэдка стаяць у радку.

У канцы XV ст. вязь шырока распаўсюджана па ўсёй тэрыторыі ўсходніх славян, і з гэтага моманту выяўляюцца дыферэнцыяцыя ў рускай вязі. Усходнеславянская тэрыторыя была тады разбіта на два грамадскія саюзы – літоўска-рускі і маскоўскі. У вязі заходняя і паўднёва-заходняя Русь выказваліся за прыродны прынцып, бясконца ўзнаўляючы ў перайманнях рознай годнасці яго паўднёваславянскія і румынскія ўзоры. У маскоўскай Русі ўзяў верх геаметрычны прынцып. Пры гэтым заходняя і паўднёва-заходняя Русь нічога не прыбавілі да тэхнічнай сістэмы, створанай паўднёвымі славянамі, а маскоўская Русь стварыла розныя, раней нідзе не вядомыя тэхнічныя прыёмы, якія далі мастацтву вязі цікавае мастацкае развіццё і каштоўныя палеаграфічныя прыкметы. Каля 1500 года (найстаражытнейшы выпадак – у 1499 годзе) пскоўскія рукапісы знайшлі драбленне старых мачтавых лігатур: агульная мачта двух суседніх літар драбіцца пасярэдзіне. Гэты прыём перш за ўсё даў падставу павялічыць паказальнік вязі, што раней абмежавала б яе выразнасць: зараз мачтавыя лігатуры, не ствараючы сваёй кампактнасці, набылі падзельнасць, і вока без цяжкасці магло зыходзіць ад месца драблення, назіраючы ўверх і ўніз вырасшыя мачты. Драбленне да канца XVI ст. магло выкарыстоўвацца па-за пскоўскімі рукапісамі. Наўгародская вязь XVI ст. выяўляе зграбны геаметрычны стыль, але мала тэхнічных новаўтварэнняў. У другой палове XVI ст. маскоўская каліграфічная школа Івана Грознага, засвоіўшы наўгародскую вязь пасля пераходу Макарыя на мітрапалітную кафедру, павялічвае колькасць паўштамбаў: літары, забяспечаныя петлямі, а таксама нахільнымі лініямі, ужо ў паўднёваславянскай вязі маглі ствараць гэтыя часткі або ў выглядзе дуг або ў выглядзе вертыкальных ліній з кароткім пакругленнем з аднаго боку. Ужо наўгародская вязь замяняла пры гэтым павароты зломамі, часам прыдавала петлям і нахільным выключна прамалінейныя формы; невялікія вертыкальныя лініі, пры гэтым атрымоўваючыся замест нахільных і крывых, могуць быць названы паўштамбамі.

Аднак колькасць вертыкальных паўштамбаў выклікала да жыцця два новыя тэхнічныя прыёмы:

1) новыя паўштамбы размяшчаліся ў адзін вертыкальны радок часткова адзін з другім, часткова са старымі штабамі (мачтамі); ад гэтага атрымоўвалася памылковае драбленне, гэта значыць атрымоўваліся злучэнні, ніколі не быўшыя раней мачтавымі лігатурамі, але цалкам падыходзілі на драбленне старых мачтавых лігатур. І гэты прыём (да школы Івана Грознага амаль невядомы) толькі пад канец XVI стагоддзя атрымоўвае больш шырокае распаўсюджанне;

2) літары, атрымаўшыя паўштамбы, маглі падымацца або апускацца на гэтых паўштамбах, даючы месца то знізу, то ўверсе радка суседнім літарам; з канца XVI ст. гэты прыём распаўсюджваецца на тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы.

Да канца XVII ст. былі зроблены ўсе істотныя вынікі з новых тэхнічных прыёмаў: знойдзены ўсе лепшыя злучэнні, якія не перашкаджалі выразнасці. З гэтага моманту пачынаецца мастацкае падзенне вязі, якая, зрэшты, працягвае жыць у стараабрадным асяроддзі на працягу XVIII і XIX стст. З XVIII ст. вязь зберагаецца галоўным чынам у стараабраднай пісьменнасці. Лепшыя творы стараабраднага мастацтва, часткова ўмоўна, называюцца паморскім стылем (лепшыя творы стараабраднай каліграфіі XVIII і XIX стст. самі

стараабрадцы звязваюць з гісторыяй паморскага толка, гэта значыць адной са стараабрадных рускіх цэркваў, якая атрымала сваё імя ад паўночнага памор'я Еўрапейскай Расіі. Не разглядаючы храналогію ўсіх прыёмаў, можна абмежавацца іх пералічэннем:

- 1) паўштамб становіцца штамам;
- 2) вісячыя паўштамбы памнажаюцца;
- 3) літары ўпрыгожваюцца абрубкамі;
- 4) ствараюцца няправільныя абрубкі;
- 5) поўныя штамы ствараюць шматлікія лігатуры;
- 6) паўштамбы ствараюць шматлікія лігатуры з паўштамамі; усе гэтыя злучэнні паходзяць на лігатуру;
- 7) з'яўляюцца няправільныя лігатуры таго самага рода; усе яны паходзяць на штамаваны;
- 8) літары падвяргаюцца нахільнаму зрэзу;
- 9) сіметрычныя часткі разводзяцца несіметрычна ў розныя бакі;
- 10) з'яўляецца драбленне некаторых паўштамавых лігатур.

Усе гэтыя асаблівасці, з'яўляючыся паступова з канца XVII – пачатку XVIII ст. і памнажаючыся ў XIX ст., маюць значэнне не столькі для палеографа, колькі для археолага: рамесленнікі XIX ст. валодаюць амаль выключна позняй паморскай вяззю, якая з прычыны гэтага паўсюль з'яўляецца на падрабленых або груба паноўленых помніках мастацтва і быту. Усе тэхнічныя новаўтварэнні вязі, якія змяшчаюць дату, прадстаўляюць у той жа час вядомую мастацкую каштоўнасць. Такім чынам, і ў вязі адсутнасць прыкметы не даказвае, што помнік створаны да яе ўзнікнення, а прысутнасць прыкметы ёсць толькі зыходная дата.

Крыптаграфія (тайнапіс) – гэта таемнае пісьмо, якое часам магчыма сустрэць у рукапісах, звычайна ў канцы тэксту. Крыптаграфія перайшла да паўднёвых славян з Візантыі, а на Русі яна была атрымана ад паўневых славян разам з хрысціянствам і пісьменнасцю; старажытныя выпадкі тайнапісу дайшлі да нас у рукапісах XII і XIII ст. Як у візантыйцаў, так і ў славян тайнапіс меў толькі абмежаваную сферу прымянення: ён ужываўся старымі пісцамі галоўным чынам у якасці забавы: пісец абарачваў у загадку свае імя, а іншы раз адлюстроўваў тайнапісам прыпіскі больш ці менш выпадковага характару.

Пасля тайнапіс стаў ужывацца для зашыфроўкі тэкстаў, якія мелі палітычнае значэнне, а таксама выкарыстоўваўся ў дыпламатычнай перапісцы. Заходнія даследчыкі давалі некалькі фармальнае тлумачэнне пытанню аб паходжанні тайнапісу, лічачы яго з’яўленне „плодом вознившегося и установившегося уже недоверия к себе подобным”, бачачы імкненне “отвести общественное внимание от задуманного плана или решения, держать это внимание в заблуждении, в обмане”. Пры гэтым разнастайныя віды рускага тайнапісу лічыліся звычайна запазычанымі ў іншых народаў. У сапраўднасці распаўсюджанне тайнапісу паказвае на ўскладненне задач пісьменнасці ў сувязі з працэсам грамадскага развіцця. Тайнапіс ужываўся і для таго, каб зрабіць некаторыя тэксты зразумелыя толькі для вызначанага, абранага кола асоб, і такім чынам мог быць выкарыстаны ў палітычнай барацьбе. Часам незвычайнае пісьмо тайнапісам павінна было якраз звярнуць увагу чытача на дадзенае месца рукапісу, падкрэсліць яго палітычны сэнс і прызначэнне. Тайнапісныя тэксты ў выглядзе загадак тыпу заговораў абслугоўвалі рэлігійныя патрэбы грамадства. Часам у межах тайнапісу пісцы прыбягалі да іншаказанняў, баек, прыгчаў, даючы тым самым штуршок развіццю асаблівых літаратурных жанраў.

Такім чынам, развіццё тайнапісу дыктавалася ўнутранымі патрабаваннямі феадальнага грамадства і дзяржавы, а не было простым вынікам змежных уплываў. Выкарыстанне розных сістэм тайнапісу, якія былі ва ўжыванні ў іншых славянскіх народаў і ў Візантыі, таксама як перанясенне некаторых рускіх прыемаў тайнапісу ў краіны Балканскага паўвострава, тлумачыцца ростам культурных і палітычных сувязей усходнеславянскіх краін з паўднеvasлавянскімі, якія мелі вялікае значэнне і ў справе барацьбы з узмацненнем агрэсіі турэцкіх феодалаў на Балканскім паўвостраве.

Тайнапіс, які ўжываецца ў кірылічных рукапісах, дзяліўся на некалькі сістэм.

Сістэма далёкіх (чужых) пісьмён

Гэта сістэма заключалася ў падмене славянскіх літар літарамі іншых алфавітаў.

1) *Глаголица* ўжывалася ў рукапісах у выглядзе рэдкіх і кароткіх запісаў, якія часткова змяшчалі памылкі, і такім чынам, якія выяўлялі ў перапісчыкаў толькі выпадковае знаёмства з глагалічным пісьмом. Старажытныя выпадкі ўжывання глаголіцы знаходзяць у кароткіх надпісах, надрапаных вастрыём у наўгародскім Сафійскім саборы на вобмазку сцен. Гэтыя надпісы могуць быць аднесены да XI–XII стст. У адным зборніку, які напісаны ў Трансільваніі ў 1510–1515 гг., сярод розных тайнапісных прыпісак глагалічнае пісьмо сустракаецца 9 раз.

Ва ўсходнеславянскіх рукапісах глаголіца сустракаецца ў XII–XIII стст. У паўднёвых славян і часткова ў румын глаголіца сустракаецца ў якасці тайнапісу і ў больш познюю эпоху (к. XVI ст.), але нярэдка ў змешванні з іншымі знакамі.

Глаголіца з мэтай тайнапісу ўжывалася доўга, але, з прычыны малага знаёмства з ёю пісцоў, часта даволі няправільна, так што такія прыпіскі разабраць цяжка, а часам і зусім немагчыма. Напрыклад у рукапісе пачатку XVI ст. пачынаць чытанне трэба з Z, якая з’яўляецца 13-ай літарай зверху ў левым вертыкальным слупку, і чытаць спачатку злева, а потым уверх і г.д. Такім чынам: “зде починаетс творени евстатиева прото алта w п тенскаго монастырю въ дъни благочестиваго и хрусталулюбиваго господина нашего ивана Богдана воеводи”. Больш кароткія папярочныя радкі (пецітам) чытаюцца: “сі кніга наречес пр м рна. конець”. Літары, якія тут ужыты, па вонкаваму выгляду нагадваюць глаголіцу, але чыста глагалічных знакаў тут вельмі няшмат: тут ёсць петлі, завіткі скарапісным кірылаўскім і часткова асаблівым прыдуманым знакам.

2) *Грэчаская азбука* ў якасці тайнапісу сустрэта ў XV ст. (пролаг Публічнай бібліятэкі 1431–1434гг.: “Подписал поп Гаврило Ржествен(ск)ии в лето 6954 (1456), при великом кн(я)зи Василии Василиевичи, при архиеп(і)с(ко)пе Ион (е) Киевском всея Руси”. Пазней, у эпоху новагрэчаскіх уплываў XVII ст. і славяна-грэка-лацінскай школы, у Маскве грэчаскія літары сустракаюцца ў тайнапісе ў змешванні з знакамі іншага характару.

3) *Пермская азбука*, вынайзена ў XIV ст. рускім місіянерам Стэфанам Пермскім у зямлі Комі, сустракаецца ў якасці тайнапісу ў некалькіх рускіх рукапісах XV ст. Пермская азбука з’яўляецца пераробкай кірылаўскіх знакаў, нярэдка недапісаных; яна аднастайная і змяшчае нямала тыпаў у выглядзе вострага вугла ў тым ці іншым становішчы.

Як і ўвогуле ў крыптаграфічных прыпісках, пермскімі літарамі пісаліся іншы раз пасляслоўі: “Не надежным надежа съд ьтелю и творче слова неизреченном блгоизволенію еже сподобившаго мене окааннаго преплоути поучиноу неизъримоую сея бгдохновенныя кнігі” (Біблія XV ст. збірання Ундольскага, № 1, на апошняй дошцы прама па дрэве); але гэтым жа пісьмом пісаліся і заўвагі на палях, у выглядзе “здь”, “зри”, “смотри” і інш., і некаторыя ўстаўкі ў тэксте, як “кондакъ не не пиши сему стому, понеже во оуставъ нть и азъ того ради остави мьсто: чаяхъ наити кондакъ стому,ино нигдъ не обрътохомъ” (рукапіс XV ст.).

4) *Лацінская азбука* сустрэта ў выглядзе тайнапісу ў XVI–XVIII стст., яе стваральнікамі былі: часткова – пасольская частка вялікакняскай канцэлярыі, а часткова – духоўная школа. У XVIII ст. на рукапісах семінарскага паходжання (запісы лекцый) нярэдка імёны тых, хто пісаў, уладальнікі, даты і іншыя запісы пададзены лацінскімі літарамі – цалкам ці ў спалучэнні з іншымі знакамі, іншы раз у тых жа рукапісах знаходзіцца асабліва вычварны, мудрагелісты і нязручны для чытання шрыфт, атрыманы з лацінскага.

5) Да гэтай сістэмы варта аднесці таксама розныя *вынайзеныя алфавіты*. Яны не так часта сустракаліся, рэдка былі цалкам арыгінальныя; у большасці выпадкаў прыдуманая алфавіты змяшчалі пераробку асобных грэчаскіх, глагалічных і кірылічных знакаў. Уся сістэма непрыхільных далёкіх алфавітаў наогул сустракалася нячаста.

Сістэма змененых знакаў

Сістэма змянення знакаў (“паўсловіца”) – значна больш цяжкі для расшыфроўкі від тайнапісу, пры якім пісец сам вышукваў, прыдумваў спосаб напісання літар, а для мэт тайнапісу не дапісваў якія-небудзь элементы літар. Гэта сістэма ўжывалася не часта, прычым рэдка ў чыстым выглядзе – часцей у змешванні са знакамі далёкіх чужых алфавітаў ці прыдуманымі знакамі. Недапісаная літары нярэдка сустракаліся ў выглядзе скарачэнняў у канцы радка; у паўуставе канца XIV – пачатку XV ст., які быў выпраўлены і ўжо нёс сляды паўднёваславянскага ўплыву, такія скарачэнні часам з’яўляліся над многімі літарамі і складалі свайго роду манеру. У ватыканскай бібліятэцы захоўваецца псалтыр XIV–XV стст., скрозь напісаны падобнай паўсловіцай; тут мэтаі такога пісьма з’яўляецца, як мяркуюць, паскарэнне, але, зразумела, не без адцення забавы. Уся гэта сістэма тайнапісу вядома ў летапісах XIV–XVI стст., яна, верагодна, знойдзена паўднёваславянскімі каліграфамі і пранікла ў эпоху паўднёваславянскага ўплыву.

Сістэма замен

Сістэма замен вядома з XIII ст. Гэта від тайнапісу, пры якім адны знакі кірылічнага алфавіта замяняюцца іншымі. Гэта сістэма мае шмат варыянтаў. У старой пісьменнасці для сістэмы замен існавала назва “літарэя”; гэта слова лічыцца скажэннем мяркуемага “рыторыя” і тлумачыцца як “рыторская азбука”, гэта значыць пісьмо вучоных кніжнікаў. У самой старой пісьменнасці літарэя падзяляецца на простую і мудрую, або складаную.

1) *Простая літарэя* (ці тарабарская азбука) пакідае без замены ўсе галосныя, паўгалосныя *ѣ* і *ї*, а з зычных – літары $\frac{3}{4}$ і *ѣ*. Астатнія зычныя падзяляюцца на два рады адзін пад другім, па дзе сяць знакаў у радзе. Знакі знаходзяцца ў парадку кірылаўскага алфавіта, у верхнім радзе – злева направа, у ніжнім – справа налева.

Б В Г Д Ж З К Л М Н

Щ Ш Ч Ц Х Ф Т С Р П

На пісьме кожная літара замянялася адпаведнай парнай з іншага рада. Гэты від тайнапісу лёгка распазнаць па напісанні. Такім чынам, слова “аминь” адлюстроўваецца прастай літарэяй у выглядзе “арипь”, “написахъ” у выглядзе “панилажь” і іншыя.

У “Пралогу” 1229 г. была прыпіска, напісаная тарабарскім пісьмом, якая належала маскоўскаму прафесару Баўзе і згарэла ў 1812 г.: “Маць щыл томащсъ нменсьшви нугіпу ромльтую катохе и ниледь топгашви тьпичу лию арипь”, г.зн. “Радъ быс корабль, преплывши пучину морьскую, такоже и писецъ кончавши кьнигу сию, аминь.”

У прыпісцы да “Пралогу” першай паловы XV ст. чытаем: “ца и фа цьята росике ща фа мрепа” – “да и за дьяка молит ба (бога) за Семена”.

У адным са зборнікаў другой паловы XV ст. знаходзім наступны тэкст: “В лето 6979 (1471) сия книга написана бысть ... замышленіем раба божія цыятопа тасилкмака, а написаль многогрешный ... чмичомеи ятиров сынъ”. Тут схаваны імёны заказчыка (цыятопа тасилкмака – дзяякана Калістрата) і пісца (чмичомеи ятиров, або, відавочна, больш правільна, Ятирош сын – Рыгорый Якімаў сын).

2) *Мудрая літарэя* адрознівалася ад простага тым, што літары ніжняга рада стаялі не ў алфавітным, а ў якім-небудзь іншым умоўным парадку (знойдзена чатыры адрозныя віды другога рада). Ёсць таксама разнастайныя віды мудрай літарэі, у якіх у двух радах змяшчаецца ў адвольным парадку ўся азбука, і такім чынам замяняцца могуць як галосныя, так і зычныя. Некалькі ключоў да больш складаных відаў літарэі выдана акадэмікам Сабалеўскім (“Славяна-руская палеаграфія”, 2-е выданне, ст. 110–111). Простая літарэя была вядома ў Расіі, мабыць, з пачатку пісьменнасці; яна ўжывалася часцей за ўсе іншыя віды тайнапісу і зараз яшчэ не забыта стараверамі і школьнікамі.

Вось, напрыклад, крыптаграма пачатку XVIII ст.: “Рполежек виюпом лмюж шагип япабот”. Расшыфроўка: “Загадаў баярын князь Федар Юр’евіч”.

Гэта крыптаграма заснавана па наступным прынцыпе замены літар кірылаўскага алфавіта:

я, ы, щ, ш, ч, у, р, о, н, л, з, е, д, в
ю, у, х, ф, т, с, п, и, м, к, ж, а, г, б

Спецыяльную разнавіднасць “мудрай літарэі” ўяўляў сабой тайнапіс “у квадратах”. У рукапісах XVII ст. у выглядзе ключа да “рыторскага пісьма” (тайнапісу) змяшчаліся табліцы, у асобных квадратах якіх выяўляліся літары звычайнай азбукі (кінавар’ю), і літары, якія замянялі іх “рыторскім пісьмом” (чорным чарнілам). Акрамя таго, у квадратах разам з літарамі прыводзіліся некаторыя граматыка-арфаграфічныя тэрміны, якія не мелі адносінаў да тайнапісу, але тлумачылі сэнс і характар ужывання літар.

Падліковая сістэма

Гэта сістэма заснавана на зашыфроўцы літар праз яе лікавае значэнне. Яна мае некалькі разрадаў.

1) Больш прасты від падліковай сістэмы складаўся з замены літар па наступным прынцыпе: літара, якая мела лікавае значэнне да 10, замянялася літарай, у суме з лікавым значэннем якой складала 10; па гэтым жа прынцыпе замяняліся літары з лікавым значэннем да 100 і да 1000. Е не замянялася (таму што $5+5=10$); Н не замянялася (таму што $50+50=100$); Ф не замянялася (таму што $500+500=1000$).

Літары Е і Н, Ф і У часам ужываліся адна замест другой. Астатнія літары (напр., Б, Ђ, Ж, Ъ) ужываліся на сваім месцы. Трымаючыся прапанаванага ключа, лёгка прачытаць запіс сербскага рукапісу, які прыведзены ў Гласніку (XI ст.): *вв кввд знцизв кькд ихплиь ввевь*. Правільна чытаць трэба так: “сие писа герги попа воуков синь”. Часткова падобна прыпіска ў трэбніку XVI ст.: *+іцлісі пль дндв двіе +*, такім чынам “іроді конь анастасіе”.

2) Лікавы разрад падліковай сістэмы, вядомы з XII ст. Асобныя літары слова разглядаюцца як лікі, якія раскладваюцца на складаемыя, адзінкі і літары без лікавага значэння (Б, Ж, Ш, Щ, Ђ і інш.) застаюцца без змянення. Межы раскладання літар абазначаюцца пропускаямі, кропкамі ці іншымі раздзяльнымі знакамі. Над асобнымі складаемымі іншы раз ставяцца цітлы, якімі ўвогуле лікі адрозніваюцца ад літар. Напрыклад, слова *аминь* складаецца з *ъ* і з папярэдніх лікаў 1, 40, 8, 50. Яно можа быць раскладзена ў розным выглядзе.

а. кк. дд. лл. ъ (а. $20+20=40$ [м]. $4+4=8$ [и]. $30+20=50$ [н]. ъ);

а. іііі. вввв. іііі. ъ (а. $10 \times 4=40$ [м]. $2 \times 4=8$ [и]. $10 \times 5=50$ [н]. ъ);

а. іііііі. аааааааа. ееееееее. ъ (а. $8 \times 5=40$ [м]. $1 \times 8=8$ [и]. 5×10 [н]. ъ).

Узор лікавага разраду падліковай сістэмы тайнапісу дае крыптаграма ў пачатку пропісу, які быў напісаны ў Волагдзе пісцом Федарам у 1643г.:

рррр. ааааа. аааа. Літара о. іііііііі. Літара ъ.

Такім чынам 100×5 . 1×5 . 1×4 . Літара о. 10×10 . Літара ъ.

$100 \times 5 = 500 = ф$;

$1 \times 5 = 5 = е$;

$1 \times 4 = 4 = д$;

Літара о;

$$10 \times 10 = 100 = p;$$

Літара ъ.

Такім чынам, атрымліваецца слова Федоръ (імя пісца).

Больш складаны ўзор тайнапісу, які пабудаваны на аснове лікавага разраду падліковай сістэмы: оуоу (уу). оуф (уф). оу(у). а. лк. ср. мл. лк. дд. ю.

$$\text{оуоу (уу)} = 400 + 400 = 800 = \text{от};$$

$$\text{оуф (уф)} = 400 + 500 = 900 = \text{ц};$$

$$\text{оу (у)} = 400 = \text{у};$$

$$\text{а} = \text{а};$$

$$\text{лк} = 30 + 20 = 50 = \text{н};$$

$$\text{ср} = 200 + 100 = 300 = \text{т};$$

$$\text{мл} = 40 + 30 = 70 = \text{о};$$

$$\text{лк} = 30 + 20 = 50 = \text{н};$$

$$\text{дд} = 4 + 4 = 8 = \text{и};$$

$$\text{ю} = \text{ю}.$$

Расшыфроўка крыптаграмы: отцу Антонию.

У адным рукапісе пачатку XV ст. гаварылася: “А писалъ книги си многогръшнии рабъ божи и дг. кк. а кі . о.” Такім чынам, першая літара пісца и; другая – з ($д+г=4+3=7=з$); трэцяя – м ($к+к=20+20=40=м$); чацвёртая – а; пятая – и; шостая – л ($к+і=20+10=30=л$); семая – о. Імя – Измаило.

У зборніку Тыпаграфскай бібліятэкі, запіс 1641 г., знойдзены лікавы тайнапіс, у якім раскладзеныя словы напісаны арабскімі лікамі.

Складаны лікавы тайнапіс быў пабудаваны па прынцыпе замены літар, якія мелі лікавае значэнне, іншымі, таксама з лікавым значэннем, прычым спачатку з літарамі-лікамі праробліваліся пэўныя арыфметычныя дзеянні. Узорам такога тайнапісу з’яўляецца адзін з надпісаў на зване ў Звянігарадскім манастыры, адлітым у 1667г. па загадзе цара Аляксея Міхайлавіча. У гэтым надпісе літары, якія абазначалі лікі, меншыя за 10, замяняліся літарамі, якія ўжываліся для абазначэння лікаў, атрыманых у выніку памнажэння гэтых лікаў на 10. Напрыклад, замест літары и (8) падавалася літара п ($80=8 \times 10$). Літары, якія па лікавым значэнні перабольшвалі 100, замяняліся іншымі, абазначаючы лікі, атрыманыя пры іх дзяленні на 10. Напрыклад, замест літары ц (900) пісалася ч (90) і г. д.

3) Апісальны разрад падліковай сістэмы вядомы з XV ст. Лікавае значэнне літар (часта ў выглядзе сумы скадаемых) можа апісвацца словамі праз слоўную, вусную загадку. Так апісвалі сваё імя аўтары, пісцы і перакладчыкі. Так, у Румянцаўскім зборніку 1640 г. знаходзім запіс: “Аще хочещи уведати господина книги сия и ты положи слово двусотное и осмое и первое, к третьеежь и первое, также четьредесятное и осмое и шестисотное и первое, десятое, тридесятное и первое, еше же четвертое и четьредесятное и второе же и осмое и девеностое и первое, по сих же двадесятное и сотное и первое, таже положи слово иже стоит в азбуце меж первого и второго слова, к сему же семидесятное и второе и первое слово”. Чытаецца: “Сиа книга Михаіла Дмитриевича Крабова”.

Гэтым апісальным спосабам можа быць схавана таксама дата, напрыклад позняя дата на помніку мастацтва, якая пераймае па сваім стылі даўніну. Такая, напрыклад, дата на велізарнай акварыумнай карціне біблейскага зместу, якая захоўваецца ў Гістарычным музеі ў Маскве: “В лето обхождения солнечных озарений исчисляемо к седмию десяти сторицам и тридеся шести десятицам третие сие подлежащее воображение изведох”, такім чынам: гэту карціну я намаляваў у лета ад стварэння свету 7463 (чытайце 7363, ці 1855 г.).

Часам лікавае значэнне літар апісваецца менш выразна; падаецца, напрыклад, лік галосных і зычных, агульная колькасць літар імя, сума іх лікавых значэнняў. Іншы раз усе дадзеныя (звесткі) выкладзены прыгчай. Такая вялікая шматслоўная прыгча ў Барысаўскім зборніку № 1773, 4, XVIII ст.:

“Аще кто хочет(ъ) ведати, чия есть книга сия, се есть имя его, написано зде сиче.

На горе высоце стоит(ъ) град(ъ) превелик(ъ) и красен(ъ) зело. Около же его, града того, кз поприщ(ъ); в стенах(ъ) же имее(ъ) град(ъ) той з проезд(д)ных великих башен(ъ), а-я башня о Z верхах(ъ), В-я башня о г-х верхах(ъ), г-я башня (о) Д верхах(ъ); Д-я и Э-я имеют(ъ) по Г верха; S-я о Д-х верхах(ъ); Z-я о Г-х верхах(ъ). Внутри ж(е) града того пробойных(ъ) улиц(ъ) рмд

п[р]ереулков(ъ) же в(ъ) себе имеет(ъ) = а т оі тупиков(ъ) же и несть числа. Царьствует(ъ) же во граде том(ъ) ц(ар)ъ преславен(ъ); у него служит(ъ) и думчих Э. У первого боярина Х дворян, у второго Ф, у трет(ъ)его Т, у четвертого с, у пятого р. Той же ц(а)рь имеет(ъ) у себе думных(ъ) дворян(ъ) пятерицу пятериц(ъ), а два над(ъ) ними суть. Прочих(ъ) же дворян(ъ) и детей боярских лс алимпийд(ъ), копейщиков(ъ) же и суличников(ъ) пз икдикъонов да три алимпийды с полуалимпийдою. Прочего же войска з полков(ъ), им(ъ) же и несть числа. И имей же смысл, да рассмотрит(ъ), аще ли не срамится допрошати; понеж(е) словеса слога прикрыта. Подобна бо с(ъ) подобными к подобнем(ъ) сподоб(и)”.

Час ад часу даследчыку даводзілася мець справу з падліковай сістэмай тайнапісу ў спалучэнні з іншымі прыёмамі. Так, пскоўскі пісец рукапісу пачатку XIVст. наступным чынам зашыфраваў сваё імя: “а псалъ ВВ. НК. КК. ДД. ВВ. Ъ. рекше Давыдъ. органъ. мыслъ. истина”. Наступныя словы ў рукапісу абрэзаны. Гэта – двайны тайнапіс. Па-першае, перад намі падліковая сістэма тайнапісу (лікавы разрад). Літары маюць лікавае значэнне. ВВ=2+2=4=д; НК=50+20=70=о; КК=20+20=40=м; ДД=4+4=8=и; ВВ=2+2=4=д. Імя пісца – Дамид (Дзіямід, Дзіямід). Затым пісец склаў тое ж імя з пачатковых літар рада слоў.

Апісальны разрад падліковай сістэмы тайнапісу ўжыты ў адным запісе, які ёсць у зборніку Кірыла-Белазерскага манастыра XV ст.: “Аще хоцеши уведати имя писавшаго книгу сию, и то ти напишю: десятирица сугубая и пятерица четверицею и един; десятирица дваши и един; десятирица четыре сугубо и четырежди по пяти; дваши два с едином; единица четворицею сугубо; в сем имени слов седмерица, три столпы, и три души, царь. И всего же числа в сем имени РОЕ (175)”.

„Десятерица сугубая и пятерица четверицею” = $10 \times 2 + 5 \times 4 = 40 = м$.

„Един” = $1 = а$.

„Десятерица дваши” = $10 \times 2 = 20 = к$.

„Един” = $1 = а$.

„Десятирица четыре сугубо и четырежди по пяти” = $10 \times 4 + 10 \times 4 + 4 \times 5 = 80 + 20 = 100 = р$

„Дваши два с едином” = $2 \times 2 + 1 = 5 = е$.

„Единица четворицею сугубо” = $1 \times 4 + 1 \times 4 = 8 = и$.

Такім чынам, падстаўляючы лікі-літары, мы атрымліваем імя Макарэй.

У крыптаграме паказываецца, што ў зашыфраваным слове было сем літар (“слов седмерица”), з іх тры зычныя (“три столпы”), тры галосныя (“три души”), адна паўгалосная (“царь”).

Сустракаюцца не вельмі складаныя, але ў той жа час недакладна зразумелыя крыптаграмы. Напрыклад: “Перевадившаго сию книгу имя его седмеролитерно, троесложено, в нем же убо четыре гласных и три согласных, начало приемлет от перваго гласнаго, число же его суть 8”. Імя перакладчыка кнігі складаецца з сямі літар (чатырох галосных і трох зычных); з трох складоў, пачынаецца яно з галоснай, лікавае значэнне якой = 8 (г.зн. літара і). А.І. Сабалеўскі выказвае здагадку, што тут маецца на ўвазе імя Ігнацій.

+ъшорг аз ъш рг ад мот тчорп отк а +

Адзін даволі прымітыўны род утайвання думак складаўся ў тым, што замест асобнай літары вядомага слова ўжываліся цэлыя словы, якія пачыналіся гэтымі літарамі; з такіх слоў стараліся скласці некаторыя фразы, напр.: Буки люди а глаголе о добро а рци оу w вѣдѣ слово Е мислите и земле вѣдѣ слово Е, такім чынам благодароу w всем и з(а) все. Але так як падобнае скрыцце было вельмі простым, то яго аўтар яшчэ перапісваў фразу справа ўлева, прычым расставіў розныя значкі і прыбаўляў пасля зычных Ъ: Еоволь сѣдѣ. Въ Елмези. Емилсеме. оволсѣдѣ. в w оу и цра, орбодо. Елогалга. Идюли к бѣ.

1) Значковы разрад падліковай сістэмы. Лікавыя значэнні паасобных літар абазначаюцца значкамі. Адзінкі абазначаюцца кропкамі ў вертыкальным радзе або вертыкальнымі рыскамі, дзесяткі – гарызантальнымі рыскамі (размешчанымі таксама ў вертыкальным радзе), сотні – кружочкамі. Лік гэтых значкоў паказвае на колькасць адзінак, дзесятка і соцень. Для расшыфроўкі крыптаграмы трэба перавесці знакі ў лікі, а атрыманыя лікі – у літары. Літары, якія не мелі лікавага значэння, не зашыфроўваліся і пісаліся без змен.

З усіх пералічаных асноўных сістэм усходнеславянскага тайнапісу самай распаўсюджанай з’яўляецца простая літарэя, але не менш распаўсюджаны і падліковы тайнапіс: яго лікавая разнавіднасць сустракаецца з пачатку XIVст., апісальная – з XIV ст.,

значковая – з XVI ст. Усе тры разнавіднасці ўжываліся яшчэ ў XVIII ст., а часткова і да сённяшняга часу не забыты стараверамі.

У якасці тайнапісу маглі ўжывацца і іншыя прыёмы напісання. Такое *адваротнае пісьмо* (гэта значыць чытаць трэба было справа налева): ЪДАНЕГНЫНШЬРГЪЛАСПА (Ісаак Сірын XIV ст. Салавецкай бібліятэкі), ЪШОРГ AZ ЪШ РГ АД МОТН ЕТУОРП ЕНС ОТК А (Пролаг Віленскай публічнай бібліятэкі, XVI ст.). Адноўчы знойдзена адваротнае пісьмо назвамі літар (НДЮЛН К БЪ=Б КН ЛЮДН=б+л. і г.д.). Таксама было знойдзена пісьмо словамі, у якім павінны былі прачытвацца толькі пачатковыя літары. Акрамя таго, надпіс мог змяшчацца разнастайнымі ўзорамі, лабірынтамі (разглядаецца як від каліграфіі).

У XVII ст. у якасці тайнапісу часта выкарыстоўваўся *акраверш* (або краегранесіе) – верш, які хавае таемны сэнс у пачатковых літарах асобных вершаў. Акраверш узнік у славян разам з пісаннем вершаў па візантыйскім ўзоры (IX–X стст.) і з’явіўся зноў у Расіі разам з заходнімі і паўднёва-заходнімі вершамі. Такая, напрыклад, вершаваная малітва Канстанціна Балгарскага (пісьменніка Залатога стагоддзя), дзе пачатак верша складае ўсю азбуку: Az словомъ симъ мол с Богоу. Боже все твари и зиждителю і г.д.

Крыптаграма можа складацца і з пачатковых літар верша. Вось урывак аднаго з такіх вершаў у рукапісе XVII ст.:

Сию боголюбивую ползу пишу,
Того благодарения от себе не лишу.
Аще изволиши о нужных вопросити.
Реку сие, яко подобает ти мою немощь носитьи.
Еже аз ныне чего желаю,
Царствия небесного видети изволяю... і г.д.
З пачатковых літар гэтага ўрыўка скадваецца слова “старец”.

У рукапісах сустракаюцца таксама разнастайныя “змешаныя” формы тайнага пісьма, заснаваныя на прымяненні прынцыпаў розных крыптаграфічных сістэм. Акрамя таго, надпісы размяшчаліся ўзорам (у прамую, косую клетку, лабірынтам, разнастайнай формы крыжамі). Гэты від тайнапісу хутчэй адносіцца да каліграфіі. У Балгарскім псалтыры канца XIII ст. у сярэдзіне тэксту знаходзіцца лабірынт, у розных напрамках якога чытаецца выраз *sphdh dostizhe medotocnaa kniga* (балгарскі ізвод). Калі надпіс уяўляе замкнутую фігуру, напрыклад васьміканцавы крыж, тады трэба чытаць, ідучы па контуры (абрысе) і пачынаючы з аднаго выбранага месца.

Побач з гэтымі відамі традыцыйнага тайнапісу, у большасці запазычанымі ў візантыйцаў, існаваў *асабісты тайнапіс*, вынайзлены прыватнымі асобамі і не распаўсюджаны ў пісьменнасці. Лічаць, што тайнапіс на зване 1667 г. у Савіным Старажэўскім манастыры прыдуманымі самім уладальнікам гэтага звана, царом Аляксеем Міхайлавічам.

Існаваў і *дыпламатычны тайнапіс*, або шыфр, які з’явіўся ў канцы XVI ст. у імітаванні заходніх дыпламатычных шыфраў.

У 1589 г. аўстрыйскі пасол у Маскве Мікалай Воркач атрымаў даручэнне напісаць грамату да аўстрыйскага імператара “пісьмом мудрую азбукою, чтоб оприч цес[арскога] величества никто не разумел”.

У 1597 г. тайнапісам (шляхам перастаноўкі ў адваротным парадку літар кожнага склада) было напісанне рускага ганца пры грузінскім двары К.П. Савіна.

У XVII ст. гэта “вычварнае”, “мудрагелістае” ці “зачыненае” пісьмо розных сістэм было ўжо ў большым ужыванні ў перапісках рускіх паслоў і ганцоў з царом і яго даверанымі асобамі. У 1633 г. патрыярх Філарэт Нікііч склаў “азбуку і склад мудрагелістым пісьмом”, “дзея сваіх дзяржаўных і пасольскіх таемных спраў”. Ганцы, якія выпраўляліся ў замежныя краіны, павінны былі “зрабіць больш зразумела” дыпламатычны шыфр. Карыстацца ім трэба было з асцярогай, “чтоб о тех о тайных делех и про то затейное писмо ... никто однолично не проведаль”. У справах Пасольскага загаду захаваліся як азбука Філарэта, так і іншыя ўзоры дыпламатычнага тайнапісу XVII ст.

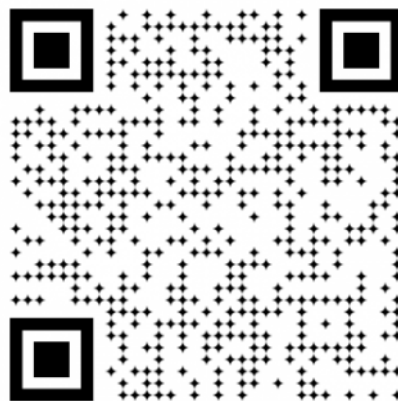
Цар Аляксей Міхайлавіч пераслаў А.Л. Ордзіну-Нашчокіну “указную азбуку и против той азбуки тайное писмо” і загадаў яму “по той же азбуке о ... тайных и всяких делех” пісаць у Запад таемных спраў.

Атрымліваўся ліст паперы. Для таго, каб зрабіць ліст больш жорсткім і не даць яму магчымасці прапуськаць чарнільную вадкасць пры пісьме пярком, ліст гэты апускаўся ў росшчыну з жэлаціну, прыгатаванага з рагоў і капытоў жывёл. Такім у асноўным быў працэс вытворчасці паперы. На сетцы формы, якая складалася з вертыкальных і гарызантальных дротаў, рабіўся з больш тонкага дроту які-небудзь малюнак. У выніку таго, што на дротце, пры адліўцы папяровай масы, яна клалася больш тонкім пластом, на лісце атрымліваўся бачны на свет малюнак – **філігрань**. Такім чынам, філігрань – гэта вадзяны знак з сюжэтным малюнкам.

У кожнага вытворцы былі свае вадзяныя знакі. Яны служылі маркай паперы, знакам вытворцы. Шэраг вадзяных знакаў вызначалі фармат і гатунак паперы. Пакупнік, жадаючы набыць паперу таго ці іншага гатунку, называў яе вадзяны знак. Сюжэты вадзяных знакаў былі разнастайныя. У вялікай колькасці сустракаюцца гербы, назвы мясцовасцей, абазначэнні вытворцаў, выявы фантастычных жывёл: грыфонаў, драконаў і г.д. Акрамя асноўнага вадзянога знака маглі ставіць на процілеглым баку паперы другі – кантрамарку.

Вадзяныя знакі паперы, якая выраблялася на тэрыторыі ВКЛ, мела пераважна гербы ўладальнікаў папяровых млыноў. Разнастайнасць вадзяных знакаў еўрапейскай паперы надзвычай вялікая. Філіграні ж з’яўляліся маркамі вытворчасці, па якіх адрозніваўся гатунак і фармат паперы, якія былі кантролем работы майстра.

Палеографы і архівісты ўжо даўно звярнулі ўвагу на тое, што вадзяныя папяровыя знакі не заставаліся нязменнымі па сваіх абрысах. Іх знешняе аблічча ў той ці іншай ступені змянялася. Некаторыя філіграні адрозніваліся больш устойлівымі формамі і захоўвалі іх на працягу доўгага часу, дадаючы толькі малаважныя варыянты аднаго і таго ж малюнка. Такія мала зменлівыя знакі цяжка сістэматызаваць па храналагічным прынцыпе. Аднак варта адзначыць, што сама тэхніка папяровай вытворчасці мінулых стагоддзяў дапамагае даследніку ў яго рабоце па датаванні пісьмовых помнікаў. Металічная сетка бывала вельмі крохкая. Пад ціскам папяровай масы дротавая нітка перамяшчалася, і форма малюнка скажалася. Таму малюнак звычайна змяняўся праз год-два. Нават пры аднаўленні старога варыянту філіграні яна нейкімі дэталямі мімаволі ўжо адрознівалася ад першапачатковага ўзору. Пры рэстаўрацыі формы знакі часта падвяргаліся і наўмысным змяненням, прычым некаторыя філіграні эвалюцыянавалі вельмі хутка, і па іх можна датаваць паперу ў межах найвялікшых адрэзкаў часу.

Папера вялікага, сярэдняга і малога фармату часам выпускалася толькі з філігранню, уласцівай менавіта гэтым фарматам. У гэтым выпадку памер папяровага ліста звязваўся спажывацямі менавіта з пэўнай філігранню. Папера вышэйшага гатунку магла мець больш складаны малюнак першапачатковай філіграні ў параўнанні з філігранню паперы ніжэйшага гатунку той жа фабрыкі. На бытавым узроўні папера з рознымі вадзянымі знакамі набыла пэўны сэнс. Напрыклад, удвая зняважлівым было атрымаць ліст нядобразычлівага зместу на паперы з філігранню “блазан”, або “пад дураком”, як гэтую філігрань звалі ў народзе. Любоўны ліст імкнуліся паслаць на паперы з філігранню “ружовы хмыз”. Маракам было прыемна атрымаць ліст з філігранню “якар” або “карабель”.

Філіграні былі аднолькава патрэбны і фабрыкантам, і спажывацям паперы. Фабрыканты ўжывалі філіграні для таго, каб адрозніць вытворчасць сваёй фабрыкі ад прадукцыі канкурэнтаў. Іншае прызначэнне філіграні – даць інфармацыю спажывацям пра фармат і якасць паперы. Веданне вадзяных знакаў вельмі важна для датавання рукапісных тэкстаў, таму пытанні іх вывучэння складаюць адмысловы раздзел палеаграфіі.

Знакі замежнай паперы сустракаюцца ва ўсходнеславянскіх рукапісах XIV–XV стст.

Італьянская папера.

1. Два кругі, перасечаныя лініяй, якая заканчваецца крыжам (XIV ст.).
2. Гарлачык без упрыгожванняў (XIV ст.).
3. Карабельчык (XIV ст.).
4. Сякера (XIV ст.).
5. Бягучы алень (XIV ст.).
6. Тры гары з крыжам на сярэдняй (XIV–XV стст.).
7. Гусь (XIV–XV стст.).
8. Нажніцы (XIV – пач. XVI ст.).
9. Пальчатка або рука (XIV–XVI стст.).
10. Папа ў цяры (XV ст.) і інш.

Французская папера.

1. Два ключы (XIV–XV стст.).
2. Пеўнік (XIV–XV стст.).
3. Сабака (XIV–XV стст.).
4. Дэльфін (XV–XVI стст.).
5. Гербы з подпісамі імёнаў і прозвішчаў уладальнікаў вытворчасці

Нямецкая папера.

1. Вяпрук ці свіння (XV–XVI стст.).
2. Галава быка (XV–XVI стст.).
3. Ціяра з крыжам (XV–XVI стст.).

На *польскай* паперы XVI ст. маюцца малюнкi гербаў розных шляхецкіх родаў або ўладальнікаў прадпрыемстваў па вырабу паперы.

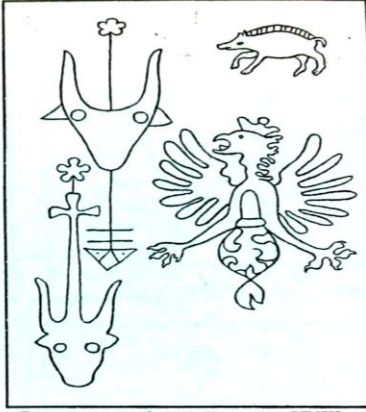
Вадзяныя знакі, тыповыя для *рускіх* рукапісаў XV ст., наступныя: вінаградная галінка, карона, якар, зорка пад каронай, нажніцы, дэльфін, гатычныя літары Л, М, тры гары, паляўнічы рог, герб з трыма лілеямі і г.д. На рускай паперы, якая пазней выраблялася на млынах, перададзеных на аброк галандцам, сустракаюцца відазмяненні галандскіх папяровых вадзяных знакаў. Зафіксавана капіраванне ўзораў галандскіх філіграней, напрыклад герба горада Амстэрдама ці знака “Pro patria”. Затым пачалі з’яўляцца свае вадзяныя знакі: рускі двухгаловы арол; маскоўскі герб з адлюстраваннем Георгія Пабеданосца; мядзведзь, які стаіць з алебардай на плячы (яраслаўскі герб); растоўскі герб з адлюстраваннем аленя; знакі “РФ” і “РО”; розныя гербавыя знакі і манаграмы ўладальніка папяровых фабрык. З 1760 па 1840 гг. пачалі часта ў якасці вадзянога знака ставіць дату выпуску паперы ў спалучэнні з іншымі літарнымі і фігурнымі знакамі. У XVIII ст. з’яўляецца каляровая (сіняватая) папера, што таксама з’яўляецца датаванай асаблівасцю.

Вадзяныя знакі папер рознай вытворчасці

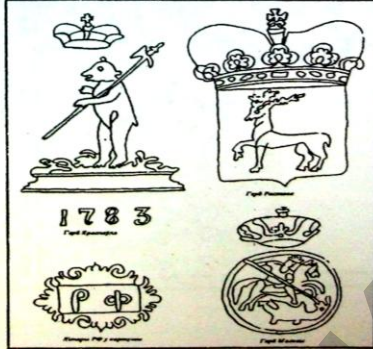
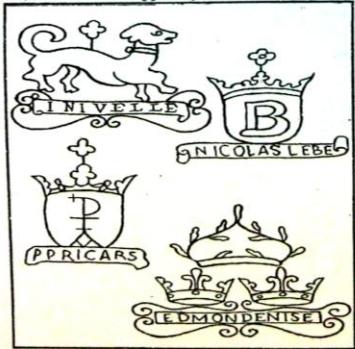
Вадзяныя знакі італьянскай паперы
XIV – XV ст.

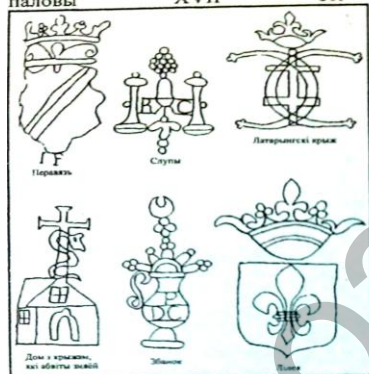
Вадзяныя знакі нямецкай паперы
XV – XVI ст.

Вадзяныя знакі французскай паперы XV ст. Вадзяныя знакі рускай паперы XVIII ст.

Вадзяныя знакі паперы першай паловы XVII ст.

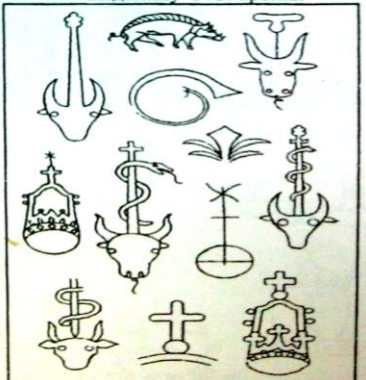
Вадзяныя знакі паперы другой паловы XVII ст.

Вадзяныя знакі паперы XVIII ст.

Вадзяныя знакі паперы выданняў Ф. Скарыны

Некалькі дзесяткаў тысяч філіграняў скапіравана, сістэматызавана, датавана і размешчана ў пэўнай храналагічнай паслядоўнасці ў шэрагу работ. Для XIV і XV ст. мае вялікае значэнне апісанне папяровых вадзяных знакаў, зробленае ў даведніках Я. Трамоніна, М.П. Ліхачова і Ш. Брыке.

У пазнейшыя часы папера робіцца на паперных фабрыках іншымі спосабамі і пры тым больш з дрэва, травы, саломы, цэлюлозы. Толькі лепшыя гатункі робяцца з рыззя і маюць на сабе вадзяныя знакі.

Вялікі сэнс для датавання рускіх дакументаў мае ўвядзенне гербавай паперы і штэмпеляў. Указам 1699 г. для складання рознага рода дакументаў уведзілася гербавая папера, на якой друкавалася гербавае кляймо. Па відзе і размяшчэнню кляйма можна ўстанавіць час напісання таго ці іншага дакумента. Так, кляймо ўзору 1724 г. пратрымалася толькі два гады. Знак 1726 г. без змяненняў пратрымаўся да 1764 г. У 1798 г. з'явіўся новы знак кляйма. Для датавання гербавай паперы важна ўвядзенне спецыяльнага вадзянога знака ў выглядзе расійскага герба і надпісу “гербавая папера”.

Як вядома, у гісторыкаў і філолагаў ёсць сістэма палеаграфічных і філіграналагічных датаванняў. Напрыклад, на думку шматлікіх даследчыкаў, “Хроніка Быхаўца” была напісана ў сярэдзіне XVI ст. Гэта палажэнне ў некаторых аўтараў удакладняецца ці расцягваецца на нявызначаны час. М.Ціхаміраў лічыў, што вызначыць час яе складання можна толькі прыблізна, але ўвогуле XVI ст. На думку В. Б. Антонавіча, хроніка была зроблена ў XVI ст. М.Д. Прысялкоў лічыў, што яна была напісана ў другой палове XVI ст., але да заключэння Люблінскай уніі, г.зн. у прамежку 1550 г. да 1569 г. Па даных В.Т. Пашуты, яе зрабілі ў час Лівонскай вайны (якая цягнулася з 1558 па 1583 г.). Але больш дакладны час стварэння хронікі назваў А. Прахаска – 1550 г.

У нейкай меры час, калі Хроніка была перапісана лацінскімі літарамі, можна вызначыць па філігранях. Значыць, былі выпадкі, калі на старабеларускіх паперах сустракаліся філіграні. Але, мабыць, гэта адзінкавыя выпадкі. К. Нарбут (на аснове запісаў якога магчыма зрабіць такое заключэнне) даў рознае апісанне: у 1838г. ён пісаў, што на адных лістах кніжны знак нагадвае сабой рыбу ў прыгожай рамцы, а на другіх – круг, які раздзелены на чатыры часткі, тады як паводле даных 1846 г. на адной старонцы ліста выяўлены карась, а на другой літары GG. У Я. Трамоніна ёсць знак, падобны гэтаму, які апісаны ў 1846 г.: акружнасць, унутры якой знаходзіцца карась, а над ім літары GG. Знак гэты ёсць на паперы, на якой створана Віленскае евангелле 1576 г. Пры недакладнасці апісання К. Нарбута можна прыняць, што знакі, апісаныя ім у 1846г., і знак Я.Трамоніна супадаюць, а калі так, то “Хроніка Быхаўца” была ў апошні раз перапісана прыкладна тады, калі друкавалася Евангелле, г. зн. у 70-я гады XVI ст. Але кірыліцай рукапіс быў напісаны раней. Адсутнасць пачатку і канца, а яшчэ некалькіх радкоў у сярэдзіне гаворыць пра тое, што ў час перапіскі польскімі літарамі ён быў вельмі падзёрты. Гэта можа служыць доказам таго, што арыгінал быў напісаны задоўга да 70-х гадоў. Ускосным доказам таго, што “Хроніка Быхаўца”, напісаная да 1565 г., з’яўляецца згаданне павеатаў Ейшыцкага і Гроўжыцкага, якія не існавалі пасля адміністрацыйнай рэформы 1565–1566 гг.

МОДУЛЬ 2

СЛАВЯНСКАЕ ПІСЬМО КІРЫЛІЦА Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА ЛАЦІНІЦА Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА БЕЛАРУСКАЯ МОВА АРАБСКІМІ ЛІТАРАМІ

Дайшоўшы да нашага часу помнікі старабеларускай пісьменнасці напісаны трыма тыпамі пісьма: кірыліцай, лацінкай і арабскай графікай. Гісторыя ўзнікнення самага распаўсюджанага ва ўсходніх славян пісьма, кірыліцы, і славянскай пісьменнасці наогул наступная.

Афіцыйна прынятым у наш час з'яўляецца сцвярджэнне, што ў славян пісьменнасць узнікла ў сярэдзіне IX ст. У 863 г. у Канстанцінопалі (сталіцы Візантыі) разгортваюцца наступныя падзеі: да імператара Міхаіла III прыбываюць пасланцы князя Вялікай Маравіі Расціслава. Князь Расціслаў прасіў імператара прыслаць свяшчэннікаў, якія б маглі праводзіць набажэнствы па-славянску. Вялікая Маравія, якая прыняла хрысціянства па рымскіх правілах, павінна была прытрымлівацца тых устаноў, якіх патрабавала рымская царква. Адною з умоў была такая: набажэнствы трэба весці на трох свяшчэнных мовах – грэчаскай, лацінскай і старажытнаўрэйскай. У Вялікую Маравію былі запрошаны епіскапы з суседняй франкскай (нямецкай) дзяржавы. Аднак Франкскае каралеўства праводзіла агрэсіўную палітыку ў дачыненні да суседзяў, хацела захапіць іх тэрыторыю. Не адважваючыся на адкрытую агрэсію, франкскі кароль дзейнічаў пры дапамозе царквы. Нямецкія епіскапы прасоўвалі ў цэрквах думку, што пад кіраўніцтвам нямецкіх федалаў жывецца лепш; такім чынам, просты люд прызвычайваўся да думкі аб несупраціўленні немцам ў выпадку адкрытай агрэсіі і пранікаўся незадаволенасцю ўласным кіраўніцтвам. Князь Расціслаў вырашыў выцесніць нямецкіх епіскапаў і прызначыць на іх месца славянскіх святароў. Ён звярнуўся да Візантыі, якая непасрэдна не межавала з Вялікай Маравіяй і таму не ўяўляла непасрэднай пагрозы. Адстойваючы інтарэсы Візантыі і візантыйскай царквы, імператар Міхаіл III запрасіў да сябе братаў Канстанціна і Мяфодзія і настойліва папрасіў іх адправіцца з гэтай пачэснай місіяй у Вялікую Маравію. Перад ад'ездам Канстанцін стварыў славянскі алфавіт і пераклаў на славянскую мову неабходныя богаслужэбныя кнігі (у першую чаргу Евангелле ад Марфея). Гэты алфавіт вядомы цяпер пад назвай глаголіца. Кірылічны ж алфавіт быў створаны пазней адным з вучняў братаў – асветнікаў (мяркуюць, што гэта быў Канстанцін Праслаўскі). Кірыліца атрымала распаўсюджанне ва ўсходніх і паўднёвых славян, глаголіца на паўднёвым захадзе (Маравія, Харватыя).

У XIV–XVIII стагоддзях **кірыліца** шырока ўжывалася ў беларускім пісьменстве. У ранні перыяд старажытнабеларуская графіка мела ўсе літары кірыліцы. Гэты алфавіт меў усе літары, неабходныя для перадачы гукаў старажытнай славянскай мовы. Тым не менш за амаль тысячагоддзе існавання кірыліцы ва ўсходніх славян з'явілася неабходнасць увесці ў яе *ѣ*, *ѥ*; не былі патрэбны і амаль не выкарыстоўваліся шматлітарныя спалучэнні і дыякрытычныя знакі. Да таго ж у працэсе развіцця беларускі літарны склад алфавіта паступова перастаў адпавядаць гукавой сістэме: адпадала патрэба ў дублетных літарах, якія без шкоды для пісьмовых зносін маглі замяняцца адна адной, але працягвалі ўжывацца па традыцыі (*ѣ-w*, *g-â-h*, *³-è-v*, *y-u-@*, *"-#*, *ç-¾*, *ô-f*), з'явілася неабходнасць у новых графічных сродках для зычнага *ј*, афрыкаты *дж*, гукаў *о* пасля мяккіх і *е* пасля цвёрдых зычных. Такім чынам, маючы поўны набор літар, неабходных для перадачы асноўных гукаў старажытнай славянскай мовы, кірылічны алфавіт меў літары, непатрэбныя для перадачы беларускай мовы і былі ўключаны ў кірылічную азбуку для правільнага вымаўлення запазычаных слоў. Спалучэнні *кс*, *пс* звычайна ў іншамоўных словах абазначаліся літарамі *к* (“ксі”) і *ј* (“псі”): *kgõk*, *jæòùdú*. Абедзве гэтыя літары паступова выходзяць з ужытку. Спалучэнні гукаў *кс*, *пс* перадаюцца спалучэннямі адпаведных літар – *ѣп*, *ѣѣ*. Літара *f* (“фіта”) абазначае ў грэчаскім пісьме зубны прыдыхальны *th* і ў сувязі з адсутнасцю ў славян мове такога гука супала па гукавым значэнні з літарай *ô* (“ферт”) (*Ô³âû*), захоўваючыся ў некаторых запазычаных словах.

У беларускай мове няма даўжыні і кароткасці галосных. Таму *ѣ* (“он”) і *w* (“амега”) супалі па гучанні (раней жа *w* абазначала ў грэчаскім пісьме доўгае *o*, а *ѣ* – кароткае *o*). Галосны *і* абазначаўся літарамі *ѣ*, *³*, зрэдку *v* (“іжыца”): *õîâàò³*, *ââvîdú*, *îèñâdà*. Зычны *з* абазначаўся літарамі *ç* (“зямля”) і *¾* (“зяло”), гэта значыць, супалі па гукавым значэнні: *êàçâëû*, *ðà¾îîû*. Аднак удасканаленне графікі адбывалася стыхійна, таму дублетныя літары былі абмежаваны ва ўжытку, але не адкінуты.

Непатрэбнымі сталі ў выніку гістарычных змен літары *@*, **, *#*, *>*. Юсы, якія прымяняліся для абазначэння насавага галоснага, паступова выцясяняюцца ў сувязі з тым, што насавага галоснага яшчэ ў X ст. перайшлі ў гукі *у*, *а* (у польскай мове насавага галоснага захаваліся). У старажытных беларускіх тэкстах была прыкметная тэндэнцыя пашырэння ва ўжыванні літары *"*: яна паступова выцясяняла літару *#*, якая абазначала галосны *а* пасля

мяккага зычнага і спалучэнне *j* з наступным галосным *a*: $\emptyset\ddot{u}\ddot{d}\ddot{u}i\#, \#e\acute{u} - \emptyset\ddot{u}\ddot{d}\ddot{u}i'$, "e \acute{u} . Юс вялікі (@) знікае з беларускай пісьменнасці пад канец XII ст., але часткова аднаўляецца ў беларускім пісьме XV–XVI стагоддзяў, з заменай яго спачатку літарай *q*, а пасля літарай *ó*. Выйшла з ужытку і \sim , якая абазначала спалучэнне зычнага *j* і галоснага *э* (*e*). Літары *g*, *e* абазначалі гук *э* (*e*) пасля мяккіх зычных і спалучэнне *j* з *э* (*e*): *gāī, eāī, +gêàíue*.

З XIII ст. у беларускай мове ўжываецца літара *ý*, якая абазначае галосны *э* (*e*) пасля цвёрдых зычных: *āhāđú*. Сустракаецца таксама спалучэнне літар *³à*: $\acute{u}^3\grave{a}, \grave{a}g\grave{e}\grave{e}\grave{e}\acute{a}^3\grave{a}$. Літара *h* ("яць") першапачаткова абазначала доўгае закрытае *e*, каторае потым у літаратурнай мове супала з *э* (*e*). Але ўжыванне *h* было непаслядоўнае. На Полаччыне, Смаленшчыне галосны *h* супаў з *э* (*e*). У сучасных гаворках каля Калінкавіч, Мазыра і іншых мясцін поўдня Беларусі на месцы *h* сустракаецца "закрыты" галосны, набліжаны да *i* (а пасля зацвярдзелых зычных – да *ы*), у другіх мясцінах дыфтонг *ie*.

Важным было змяненне ў значэннях і выкарыстанні літар *ú* ("ёр") і *ü* ("ер"). Спачатку яны служылі для абазначэння рэдукаваных звышкароткіх галосных, блізкіх да *o*, *e*. З XI–XII стст. гэтыя гукі ў слабай пазіцыі выпалі (у канцы слова і перад складам з галосным поўнага ўтварэння), а ў моцнай пазіцыі перайшлі ў поўнагалосныя гукі *o* і *э*. У старажытных беларускіх помніках напісанне *ú* і *ü* адлюстроўвае традыцыйнасць пісьма. Сустракаюцца, напрыклад, *āüđđú* і *āgđđú*. Іншы раз літары пісаліся там, дзе гукаў *ú* і *ü* не было (*ĩđĩńúđĩ*). У старабеларускім пісьменстве гэтыя літары захоўваліся, але ўжо ў новых значэннях. У сярэдзіне і ў канцы слова *ü* пачаў выкарыстоўвацца для абазначэння мяккасці. Канцавы *ú* – сведчанне цвёрдасці канцавога зычнага. З канца XVI ст. у старажытных беларускіх тэкстах пачынае ўжывацца літара *é*.

Такім чынам, развіццё беларускага варыянта кірыліцы, як і ў іншых усходніх славян, ішло ў кірунку ўдасканалення форм літар і ўвогуле ўсяго пісьма, пошукаў найбольш зручных спосабаў перадачы на пісьме асаблівасцяў жывой мовы. Спрашчэнне і ўдасканаленне графічнай сістэмы абумоўлівалася агульным развіццём пісьменства, якое з ростам школ і асветы, пашырэннем грамадскіх функцый пісьмовай мовы перастала быць манаполіяй царкоўнікаў і стала здабыткам больш шырокіх колаў тагачаснага грамадства.

Выдатным дасягненнем старажытнабеларускай графікі было стварэнне беларускім першадрукаром і асветнікам Францыскам Скарынам на аснове паўстава друкарскага варыянта алфавіта, які стаў узорам для іншых усходнеславянскіх друкароў. Цікавай з’явай было вынаходніцтва спецыяльнага курсіўнага шрыфту (прапанаваў Грынь Іванавіч), які сваёй канфігурацыяй надзвычай удала імітаваў скораспіс другой паловы XVI стагоддзя. Гэтым шрыфтам быў надрукаваны "Статут Вялікага княства Літоўскага" (1588 г.). Такім чынам, тут намнога раней намецілася тая ж тэндэнцыя, якая пазней, у пяроўскую эпоху, праявілася ў рускім пісьменстве.

Працэс удасканалення кірылічнага алфавіту спыніўся на Беларусі ў XVIII стагоддзі па прычыне заняпаду старажытнага беларускага пісьменства. На рускіх жа землях кірыліца развівалася без перашкод. У 1708 годзе Пятром I у Расіі была праведзена рэформа кірылічнага пісьма. Абрысы літар былі спрошчаны, некаторыя літары ўвогуле ліквідаваны. Замест старых назваў (**азь, буки**) былі прыняты сучасныя (**а, бэ, вэ** і г. д.). Рэфармаваная кірыліца атрымала назву "грамадзянскай азбукі". Узоры літар «грамадзянкі» стварыў для Пятра I беларускі асветнік Ілья Капіевіч. З 1708 года ў кірылічным (грамадзянскім) алфавіце ўзаконены літары **э, я**, з 1735 – **й**, з 1797 – **ё**. У беларускім варыянце кірыліцы паступова замацаваліся літары **і, ў**, выпалі **и, щ, ъ**, у выніку сфарміраваўся алфавіт, якім мы карыстаемся ў наш час.

Лацінскі алфавіт узнік у VII ст. да н.э. на аснове этрускага алфавіта, які, сваю чаргу, паходзіць з грэчаскага. Напачатку лацінскі алфавіт налічваў 20 літар. У сярэднія вякі лацінская мова была міжнароднай мовай еўрапейскага культурнага свету. У наш час створана больш за 7 тыс. алфавітаў, якімі карастаецца 35% насельніцтва свету. На Беларусі панаванне праваслаўнай традыцыі хрысціянства на большай частцы тэрыторыі краіны да сярэдзіны XVI ст. абумоўлівала тое, што пісьмовы стандарт старабеларускай мовы (афіцыйнай мовы ВКЛ) заставаўся доўгі час пад моцным уплывам царкоўнаславянскай мовы, якая практыкавала кірыліцу. Аднак у сярэдзіне XVI ст. на беларускіх землях хутка развіваецца культура Рэнэсансу і працэсы Рэфармацыі. Рэфармацыя, Контррэфармацыя і распаўсюджанне асветы ў еўрапейскім стылі – усё гэта было сярод галоўных фактараў, якія прывялі к канцу XVI ст. да значнага “ачышчэння” архаічнай беларускай пісьменнай мовы ад рыс царкоўнаславянскай мовы. Асабліва актыўна гэты працэс працякаў пасля заключэння уній паміж Вялікім княствам Літоўскім і Каралеўствам Польскім і пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай. Пачынаючы з гэтага часу ўсё часцей сустракаюцца беларускія тэксты, напісаныя лацінскай графікай. На Беларусі практыкаваўся польскі варыянт лацінкі з характэрнымі абазначэннямі шыпячых і свісцячых зычных, мяккасці зычных (*прапануецца вывучыць самастойна*). Лацінскую графіку выкарыстоўвалі беларускія асветнікі Сымон Будны, Мікола Гусоўскі. Захавалася шмат дакументаў, напісаных ці перапісаных лацінкай, і ў XVIII ст. Некаторыя свае выданні, напрыклад зборнікі гімнаў, друкавала лацінкай уніяцкая царква. Да XX ст. лацінка выкарыстоўвалася паралельна з кірыліцай. Прычым, нягледзячы на немагчымасць легальна друкаваць у Расійскай імперыі па-беларуску (любым шрыфтам, а тым больш лацінкай), менавіта лацінцы аддавалі перавагу першыя беларускія літаратары ў сваёй творчасці і спробах данесці яе да чытача. Па-першае, яны, як правіла, былі блізка знаёмыя з польскай культурай. Па-другое, уласна беларускай кірылічнай сістэмы пісьма на той час ужо даўно не існавала (маецца на ўвазе старабеларуская кірыліца). Па-трэцяе, адзіным відам шырока даступных народу публікацый на беларускай мове ў той час былі старыя уніяцкія зборнікі беларускіх рэлігійных гімнаў (так званыя Кантычкі). Яшчэ да канца XVIII ст. гэтыя “Кантычкі” маглі быць на той час адзінай крыніцай уласна беларускай граматычнасці ў народзе. У XIX ст. на лацінцы выходзілі творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, К.Каліноўскага. У XX ст. лацінкай друкавалі Цётка, Я.Купала, Я.Колас; на лацінцы выходзілі часопісы “Беларус”, “Гоман”, газеты

“Наша доля”, “Наша ніва”. У 20-я гг. XX ст. у “Нашай ніве” разгарнулася дыскусія аб мэтазгоднасці ўжывання двух алфавітаў, прычым большасць чытачоў выказалася за захаванне кірыліцы.

Арабскае пісьмо ўзнікла на аснове арамейскага пісьма ў IV ст. да н.э. У алфавіце было 28 літар. Кожная літара мела чатыры графічныя варыянты. Большасць літар абазначала зычныя гукі, толькі 3 літары служылі для абазначэння галосных. Широка ўжываліся дыякрытычныя знакі: кружочки, кропкі, рысы, якія забяспечвалі дакладнае прачытанне тэксту. Арабская мова пранікае на Беларусь разам з татарамі, якія з’явіліся ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XV стст. Сярод іх былі перасяленцы з Крыма, якія ратаваліся ад туркаў-захопнікаў, а таксама ваеннапалонныя. Татары асядалі на тэрыторыі Беларусі, “раствараючыся” сярод мясцовага насельніцтва; асобных вялікіх пасяленняў на Беларусі ў татар не было. Жывучы сярод беларусаў, яны засвоілі беларускую мову, паступова забываючы арабскую і татарскую. Але тататы асабліва шанавалі сваю рэлігію, а Каран быў напісаны арабскай мовай. Таму беларускія татары вымушаны былі перакласці свае рэлігійныя кнігі на беларускую мову. Пры гэтым, аднак, было пакінута графічнае афармленне кнігі – арабскім алфавітам. Так узніклі беларускамоўныя кнігі, запісаныя арабскімі літарамі (паэма “Пра ўзнясенне Магамета на неба”, малітоўнікі “Хамаіл”, “Тэджвідж” і інш.). У працэсе засваення беларускай і польскай моў, складання рэлігійных і свецкіх тэкстаў на гэтых мовах узнікла неабходнасць увесці ў арабска-чагатайскую графіку дадатковыя дыякрытычныя значкі, якія б перадавалі гукі, якіх няма ні ў арабскай, ні ў чагатайскай мовах. Так узнікла мова кітабаў, напісаных на беларускай і часткова польскай мовах (“al-kitab” – па-арабску “кніга”). Да нашага часу захавалася каля 30 кітабаў (аль-кітабы, ай-кітабы, кіцёбы). Гэта рукапісныя зборнікі пераважна рэлігійнага характару.

Увогуле, беларускія татары, якія атрымалі рэлігійную адукацыю, шырока карысталіся арабска-турэцкім алфавітам. Яны звярталіся да яго не толькі падчас пісьма і перапісвання сваіх рэлігійных кніг, але і ў паўсядзённым жыцці – калі ставілі надпісы, афармлялі завяшчання, рабілі розныя паметы, а таксама пры напісанні прыватных лістоў, адрасаваных іншым татарам. Гэтай жа графікай карысталіся татары, складаючы надмагільныя эпітафіі на беларускай альбо польскай мове.

Вывучэнне кітабаў пачалося ў XIX ст. Першаадкрывальнікам іх лічыцца прафесар Пецябургскага універсітэта ўсходазнавец А.В. Мухлінскі (“Даследванне пра паходжанне і стан літоўскіх татар” 1857г.). Яго працу ў пачатку XX ст. працягвалі І.І. Луцкевіч, Я.Ф. Карскі, І. Ю. Крачкоўскі і інш. Найбольш грунтоўна даследаваў тэксты А.К. Антановіч (“Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, і іх графіка-арфаграфічная сістэма”, 1968). У апошнія гады гэта тэма актыўна распрацоўваецца многімі мовазнаўцамі. Так, у 2000 г. выйшла кніга І.Канапацкага і А.Смоліка “Гісторыя і культура беларускіх татар”, у якой зроблены навуковы выклад фарміравання новай супольнасці – беларускіх татар у новай гістарычнай сітуацыі, разгледжана іх самабытная гісторыя, культура, мова. У 2001г. у Вільнюсе выйшла манаграфія Г. Міцкевіча “Старажытныя рукапісы літоўскіх татар”, у якой разглядаюцца рукапісы, створаныя ў XVII ст. На Беларусі даследаваннем помнікаў, напісаных арабскім пісьмом, займаецца віцебскі даследчык В.І. Несцяровіч. У 2003 г. выйшла яго манаграфія “Старажытныя рукапісы беларускіх татар. Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія”, у якой падаюцца звесткі пра паходжанне старажытных рукапісаў беларускіх татар, закранаюцца дыскусійныя пытанні транслітарацыі, даецца агульная характарыстыка мовы і падрабязная семантычная характарыстыка фразеалагізмаў, выкарыстаных у беларускіх тэкстах, напісаных арабскім пісьмом у XVIII-XIX стст. Лічыцца, што беларускія тэксты, напісаныя арабскім алфавітам, паўней за кірылічныя перадаюць фанетычныя асаблівасці беларускай мовы свайго часу (*прапануецца вывучыць самастойна*).

СТЫЛІ КІРЫЛІЧНАГА ПІСЬМА

Старабеларускае кірылічнае пісьмо існавала ў трох варыянтах напісання: 1. Устаўное пісьмо. 2. Паўустаў. 3. Скораніс.

Найстаражытнейшы від кірылічнага пісьма – **устаў**. Ён ўяўляе сабой урачысты кананічны тып пісьма, які ўзнік на аснове грэчаскага ўстаўнога пісьма – унцыяла. Грэкі выкарыстоўвалі ўстаўное пісьмо для напісання богаслужэбных кніг; уставам пісаліся таксама

найбольш важныя дзяржаўныя дакументы, якія выходзілі з імператарскай канцылярыі. У старажытных славянскіх рукапісах устаўное пісьмо выкарыстоўвалася ў эпоху пергаміну (XI–XIV стст.). Устаў падобны на грэчаскае унцыянальнае пісьмо літургічных кніг IX–XI стст., якое адрозніваецца ад устава толькі большым нахілам у правы бок, у той час як у славяна-рускіх кірылічных рукапісах у большасці выпадкаў яно прамое (выключэнне складаюць некалькі паўднёvasлавянскіх рукапісаў: Савава кніга, Слуцкі псалтыр XI ст., лісты Ундольскага, Хіландарскія лісткі, Охрыдскі і Слєпчанскі апостал XII ст., Евангелле Дабраміра XII ст. і некаторых іншых рукапісах). Сустракаецца нават нахіл улева (у некаторых месцах Балонскага псалтыра). Наогул жа ўстаўное пісьмо адрозніваецца тым, што літары пішуцца прама, з правільнымі лініямі і акругленнямі, адна літара асобна ад другой.

У большасці выпадкаў устаўное пісьмо прыгожае, стараннае. Прыгажосць, роўнасць, правільнасць і выразнасць тэкстаў была першаснай мэтай устаўнога пісьма. Гэта пісьмо маруднае, павольнае. Пры напісанні ўставам строга вытрымліваліся верхняя і ніжняя межы; выступалі за гэтыя межы толькі тыя элементаў літар, якім належыць выступаць з радка ў адпаведнасці з тэхнікай напісання. Пісьмо ўставам з'яўляцца збалансаваным пісьмом. Кожная літара займала ў радку плошчу, блізкую да квадрата. Прагалаў у адным радку не рабілася. Вельмі рэдка дапускаўся нахіл літар. Самі літары вызначаліся геаметрычнасцю напісання. Сіметрычныя элементы літар былі ўраўнаважаны і адпавядалі адна адной. Кожны элемент літары пісаўся асобным рухам, з адрывам п'яра ад паперы. “Цяжкія” літары пісаліся ў некалькі прыёмаў. Перапісчык пісаў уставам вельмі марудна: за дзень не больш чым 2 лісты.

Скарачэнняў ва ўставе няшмат. Літары, якія выносіліся над радком пісаліся звычайна над цітламі (спецыяльнымі надрадковымі знакамі), прычым іх таксама было няшмат.

Прынцыпы скарачэння ў старажытнейшых рукапісах наступныя. Часцей за ўсё скарачаліся так званыя “свяшчэнныя словы”, якія пісцы хацелі схаваць ад недасведчаных (*бог, гасподзь* і іншыя). Гэтыя скарачэнні не толькі пераходзілі з грэчаскіх і лацінскіх рукапісаў, але і ствараліся самастойна.

Слова скарачалася:

1) па прынцыпе сцяжэння (кантракцыі), калі асобныя літары (у першую чаргу галосныя) выкідваліся і слова пакрывалася спецыяльным знакам (цітлай);

2) з дапамогай выносных літар. Найчасцей ва ўстаўных тэкстах выкарыстоўваецца літара “Ѡ” над “w” у прыназоўніку “A”.

Колькасць слоў, якія пісаліся скарачана, з цягам часу павялічвалася. У XI – XII стст. пісаліся скарачана (пад цітламі) такія словы, як амнь (амінь), бацьство (багацце), прдтче (прадчеча), два, двца (дева, дєвіца), кнзя (кнѣзья), пріча (прачыста), трце (тройца), стрпць (страстотерпец), прмдрость (прамудрасць), чсть, нечсть (чысьць, нячысцікі), црство, црствие (царьство, цесарьствие), церь, цсря (цесарь, цесаря), слнце, слнчъный (сьльньце, сьльньчъный), бцо (багародзіца), смрти (сьмръти), днь (днь).

Ва ўставе абмежавана колькасць надрадковых знакаў – націскаў і прыдыханняў. Вертыкальныя часткі літар стаялі перпендыкулярна, гарызантальныя – паралельна радку. За лінію радка выходзілі толькі асобныя літары. Ліст, напісаны ўставам, меў справа і злева, зверху і знізу палі і разліноўваўся. Устаў ведаў знак прыпынку – кропку, выкарыстанне якой было неўнармаваным. Кропкамі з абодвух бакоў маглі выдзяляцца і літары-лічбы. Паміж словамі часам выкарыстоўваліся знак словадзялення – “паерак” (s), які замяняў у словах знакі “ü” або “ú”.

Устаўное пісьмо па захаванымся рукапісам можна прасачыць з пачатку пісьменнасці і да XVII ст. Зразумела, што на такім вялікім адрэзку часу устаў меў некалькі відаў: старажытны устаў, з XI па XIV ст., звычайна на пергаміне, і новы устаў, з XV па XVII ст., часцей на паперы.

Найбольш звычайнай асаблівасцю самага старажытнага ўстава з'яўляецца тое, што ў ім вышыня літар і сярэдняя іх шырыня аднолькавыя, а ва ўставе больш позняга часу літары больш вузкія і стаяць дастаткова блізка адна ад другой. Гэта рыса заўважана дастаткова рана, ужо ў XIII ст., (напр., у Псалтыры 1296 г., Евангеллі 1317 г. і інш.). Далей, у самым старажытным уставе (як, напр., Супральскі рукапіс, зборнік Святаслава 1073 г., Мсціславава евангелле) лініі літар не адрозніваюцца асаблівай таўшчынёй, нават у тых рукапісах, у напісанні літар якіх асноўныя рысы дастаткова тоўстыя (як у Атрамаравым евангеллі).

XI ст. у палеаграфічных асаблівасцях мае шмат агульнага з XII ст. Адрозненні паміж XI і XII стст. нешматлікія і нярэзкія. Устаў XI ст. адрозніваецца ад устава XII ст. у асноўным па

напісанні 3 літар (w, ¼, h). У XI ст. амега пісалася так, што ўсе яе часткі кранаюцца мяжы. У XII ст. вертыкальная мачта выступала перад радком, а гарызантальная пісалася ў межах мяжы.

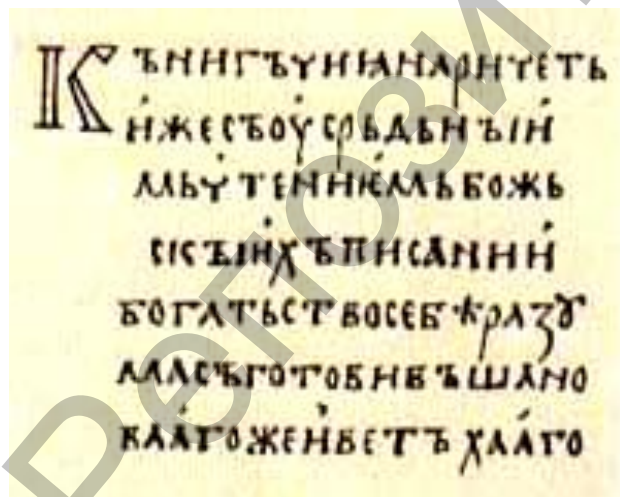
Агульныя прыкметы XI–XII стст. з’яўляюцца сіметрычнасць і геаметрычнасць напісання літар. Літары æ, ÷ пішуцца ў выглядзе чашы.

З XI ст. захаваліся ў асноўным прыгожыя, каліграфічныя рукапісы, якія напісаны больш-менш буйнымі, вычурнымі почыркамі. Дробныя і простыя почыркi вядомы галоўным чынам напрыканцы XI ст. У XII ст. пераважаюць рукапісы больш простага і дробнага “справавога” почырку. Раскошных рукапісаў XII ст. вельмі мала.

З XIII ст. сіметрычнасць і геаметрычнасць напісання літар парушаецца; ва ўставе XIV ст. гэтыя тэндэнцыі ўсё больш развіваюцца. Літары è і í дасягаюць верхняй мяжы радка. Яшчэ больш акругляюцца петлепадобныя элементы, губляецца геаметрычнасць абрысаў літар.

Такім чынам, некаторыя новаўвядзенні XIII ст. наступныя. Ніжнія петлі літар, якія былі раней акруглымі або трохвугольнымі, становяцца негеаметрычнымі. У некаторых літар такія “худыя” і “набухлыя” петлі можна заўважыць яшчэ ў XII ст., а галоўнае – толькі ў XIII ст. бываюць почыркi, у якіх гэта рыса праведзена паслядоўна, г.зн. у адносінах да ўсіх літар; верхнія часткі многіх літар з часам скарачаюцца. Калі шукаць агульныя графічныя прычыны такіх змен XIII ст., то яна – у паслабленні каліграфічнага прынцыпу, у агульным спрашчэнні прыёмаў пісьма. Так званы новы почырк выпраўляе літары, робіць іх зноў прыгажэйшымі, але зберагае іх новыя, часткова несіметрычныя і негеаметрычныя начыркi. Такі почырк пераходзіць і ў XIV ст., дзе яшчэ больш удасканалваецца. Яго галоўнай вартасцю з’яўляецца большая ў адрозненне ад старой кірыліцы выразнасць. Справа ў тым, што кожная літара мае свайго роду “сігнальную частку”, тую, па якой яна з першага погляду адрозніваецца. У выніку скарачэння вярхоў, пад’ёму перакладзін і набухання петляў у новым почырку сігнальныя часткі ў значнай колькасці літар сканцэнтравалася ўверсе, такім чынам утварылася як быццам адна агульная сігнальная лінія. У старажытнай кірыліцы такога агульнага сігнальнага ўзроўню не было.

XIV ст. завяршае эвалюцыю XIII ст., сярод почыркаў застаюцца ў выкарыстанні ў большасці толькі новаўвядзенні і начыркi XI–XII стст., якія ў XIII ст. зберагаліся ў якасці перажытку, у XIV ст. знікаюць, а новаўтварэнні XIII ст. на працягу XIV ст. дасягаюць больш поўнай тыповасці; верх многіх літар значна скарачаецца. У апошняй чвэрці XIV ст. з’яўляецца вельмі прастыя почырк, у якім даследчыкі бачаць не ўстаў, а паўустаў.

варыянтаў. Гэта ёсць адна з тыповых з’яў XIII ст.: нярэдка старыя почыркi захоўваюцца пры новых нават у аднаго і таго ж пісца. Розныя літары могуць мець ад двух да чатырох варыянтаў.

Паўустаў – іншая, пазнейшая форма кірыліцы, якая з’явілася ўпершыню ў канцы XIII стагоддзя ў Балгарыі, з канца XIV стагоддзя што ўжывалася для напісання кніг ва ўсходніх славян, канчаткова склалася ў XV–XVII стагоддзях. З’яўленне паўустаўнога пісьма супадае з часам разыходжання начыркаў у рукапісах Расіі і Вялікага княства Літоўскага. Пазней выпрацоўваюцца характэрныя рускае і беларуска-ўкраінскае пісьмо.

Пераход ад устава да паўустава варта ўспрымаць як заканамерны працэс замены аднаго выгляду шрыфта іншым, больш сучасным. Паўустаў з'яўляецца як у граматах, так і ў кнігах, але значнага распаўсюджвання ў XIV ст. не атрымоўвае. Нярэдка ў адной і той жа кнізе, напісанай некалькімі пісарамі, мы бачым устаў і паўустаў побач. Само сабою зразумела, рукапісы другой паловы XIV ст. і першай паловы XV ст. уяўляюць большае або меншае змешванне то ўстава XIV ст., то ўсходнеславянскага паўустава з паўуствам паўднёваславянскага тыпу. У адных з іх пераважаюць ўсходнеславянскія формы літар, у іншых паўднёваславянскія, у залежнасці ад звычак і густы пісцоў.

Паўустаў XV ст. – першай паловы XVI ст. адрозніваецца вялікай колькасцю лігатур. Тэарэтычна ўсе вынасныя літары павінны пісацца з цітлай, але чым пазнейшы рукапіс, тым больш напісаных літар у рукапісе без пакрыцця.

З увядзеннем кнігадрукавання ў XV–XVI стст. друкаваны шрыфт быў адліты па ўзоры паўустава. Гэтае "кніжнае пісьмо" нярэдка пераймалі ў XVII і XVIII стст. Так, здаецца, стараверы пераймаюць яго і зараз. У залежнасці ад спрактыкаванасці і мастэрства пісцоў паўустаў адрозніваецца і па сваім знешнім выглядзе: часам ён бывае вельмі каліграфічны, напрыклад, у Евангеллях XVI–XVIII стст.; у кнігах гістарычнага зместу, апаবাদальнага і ў дзелавых, дзе патрабуецца паскарэнне пісьма, прастата, а не аздабленне напісанняў, ён прымае характар беглага пісьма (беглы паўустаў); калі ў яго трапляюць адмысловыя скарапісныя знакі, ён з'яўляецца паўуствам, які пераходзіць у скорапіс. Асабліва часта скарапісныя напісанні заходзяць у граматы, прычым раней за ўсё ў паўднёвых славян.

У развіцці паўустава назіраецца два этапы:

1) стары паўустаў (XIV – к. XV ст.) характарызуецца вялікім падабенствам з уставам; у якасці надрадковых знакаў былі цітлы, спалучэнні кропак і знак, які нагадвае знак кароткасці ў беларускіх літарах ў і й; знакамі прыпынку служылі кропка і двукроп'е; стары паўустаў яшчэ знаходзіцца ў цеснай сувязі з уставам пачатку XIV ст. Час ужывання яго – канец XIV і пачатак XV ст. Ён выключна рускага паходжання. Самыя тыповыя ўзоры яго можна бачыць у другой частцы Лаўрэнцьеўскага спісу летапісу, у тактыконе Нікана 1397 г.

2) новы (малодшы) паўустаў (XV–XVII стст.) развіваўся пад уплывам балгарскіх і сербскіх рукапісаў. Малодшы паўустаў выкарыстоўваўся паралельна са скорапісам пераважна ў помніках рэлігійнай і свецкай літаратуры 2-й паловы XV–XVI ст., зрэдку XVII ст. ("Чэцця", "Александрыя", "Аповесць пра трох каралёў-вешчуноў" канца XV ст., "Троя", "Псалтыр", "Арыстоцелевы вароты" XVI ст., "Хранограф" XVII ст. і інш.). У малодшым паўустве словы пісаліся асобна (акрамя прыназоўнікаў і злучнікаў з наступным словам), літары мелі больш скарапісных элементаў, чым у старым паўустве, значна пашырылася напісанне літар над радком, пачала выкарыстоўвацца вязь. Шырока ўжываліся надрадковыя знакі – цітлы, спалучэнні кропак, рыскі-прыдыханні паерыкі інш. Больш разнастайнымі сталі знакі прыпынку – кропка, коска, двукроп'е, спалучэнне знакаў у канцы радкоў. Паўустаў з'явіўся ўзорам для шрыфтоў у выданнях Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, віленскіх выданнях «Граматыкі славенскай» (1596) і «Лексіса» (1596) Л. Зізанія, куцяінскім (1631) і магілёўскім (1636) выданнях «Буквара» С. Собаля і інш.

У паўустве, у параўнанні з уставам, асноўныя лініі меней правільныя, і наогул тып пісьма не строга паслядоўны; геаметрычны прынцып устава тут парушаецца: прамыя лініі дапушчаюць некаторую крывізну і вастраверхасць, крывыя не заўсёды супадаюць з правільнай дугой. У самой форме літар замест вуглоў часта дапускаюцца закругленні; замест акругласці часта назіраецца вуглаватасць; замест правільнай супамернасці частак звычайная непрапарцыянальнасць; назіраецца адрозненне і ў напісанні некаторых асобных літар (*прапануецца вывучыць самастойна*). Літары адступаюць адна ад другой даволі далёка, бо пісалі хутка, размашыста. У паўустве скарачэнняў больш; з'яўляюцца знакі націску і прыдыханняў. Паўуствам пісалі звычайна на паперы, і большай часткай гэта пісьмо не буйное. Буйны паўустаў мала чым адрозніваецца ад найпазнейшага устава; зрэшты, апошні некаторымі даследчыкамі і не адносіцца да ўстава. Час панавання паўустава пачынаецца з другой паловы XIV ст.

Узнікненне паўустава было прадвызначана трыма асноўнымі тэндэнцыямі ў развіцці пісьменнасці.

1. Развіццём нелітургічнай пісьменнасці, і, як вынік, паяўленне пісцоў, якія працуюць на заказ і на продаж. Працэс пісьма паскараецца і спрашчаецца. Майстар больш кіруецца

прынцыпам выгады, а не прыгажосці. У.М. Шчэпкін так апісвае паўустаў: “... драбнейшы і прасцейшы за ўстаў і мае значна больш скарачэнняў; ... бывае нахільным – да пачатку або канца радка, ...прамыя лініі дапускаюць некаторую крывізну, круглявыя – не ўяўляюць правільнай дугі”. Працэс распаўсюджвання і ўдасканалення паўустава прыводзіць да таго, што паступова ўстаў нават з літургічных помнікаў выцясяецца каліграфічным паўуставам, які ёсць ні што іншае, як паўустаў, напісаны больш акуратна і з меншай колькасцю скарачэнняў. Прыкладам можа служыць Наўгародскае евангелле, з’яўляючыся напастольным (такім чынам, літургічным), выканана буйным паўуставам з выкарыстаннем вязі ў загалоўках.

2. Запатрабаванне манастыроў у недарагіх рукапісах. Далікатна і сціпла ўпрыгожаныя, як правіла, напісаныя на паперы, яны ўтрымлівалі ў сабе ў асноўным аскетычныя і манаскія складанні.

3. Папулярнасць у гэты перыяд аб’ёмных зборнікаў–“энцыклапедыяў”. Прыкладам могуць служыць Зборнікі манаха Кірыла-Белазерскага манастыра Ефросіна.

Агульныя асаблівасці паўустава наступныя:

1. Узнікае нахіл у літарак (налева або направа).

2. Знікае геаметрычнасць у напісанні літар. Памеры літар не вытрымліваюцца.

Плаўныя пераходы ад прамых ліній да закругленняў змяніліся вуглаватасцямі.

3. Губляецца правільнасць чаргавання тонкіх і тоўстых ліній.

4. Узнікае падзел тэксту на словы і фразы, што палягчае чытанне і разуменне тэксту.

5. Павялічваецца колькасць скарачаных слоў (пад “цітлай”).

У XV ст. побач з усходнеславянскім паўуставам з’яўляецца новае пісьмо, якое звычайна завуць паўднёваславянскім паўуставам. Паяўленне яго на ўсходнеславянскіх землях звязана з эміграцыяй насельніцтва з славянскіх краін Балканскага паўвострава пасля іх заваёвы туркамі. Усходнеславянскія пісары ўспрынялі некаторыя рысы арфаграфіі і начыркаў паўднёваславянскіх рукапісаў і выпрацавалі новы выгляд паўустава. Характэрная асаблівасць паўднёваславянскага паўустава – імкненне да падаўжэння вертыкальных ліній у літарак.

Паўднёваславянскі ўплыў назіраўся ў арфаграфіі даволі доўга і быў асабліва прыкметны ў царкоўных і літаратурных помніках. Значна слабей ён адбіўся ў дзелавым пісьменстве, напрыклад, у розных граматах. У паўустаўным пісьме апошняй чвэрці XV – другой чвэрці XVI ст. назіраецца грэчаскі ўплыў на рускі паўустаў, што можна растлумачыць ажыўлёнымі адносінамі Русі з грэчаскімі манастырамі і паўднёвымі славянамі. Апроч значнай колькасці грэчаскіх слоў, у пісьме ўжываюцца грэчаскія формы літар, сярод якіх найболей часта сустракаюцца “дэльта” і “сі”.

У XVI ст. паўднёваславянская арфаграфія ва ўсходнеславянскіх рукапісах становіцца значна меней прыкметнай. Што датычыцца дзелавых папер, то яны ўжо ў XV ст. пісаліся часцей за ўсё без паўднёваславянства, бо тут патрабавалася дакладнасць і адпаведнасць тым тэрмінам, якія ўжываліся ў звычайным жыцці.

Усходнеславянскі паўустаў XVII ст. наогул адрозніваецца прастатой почырку: ён пазбаўлены вытанчанасці почыркаў XVI ст. і грубай манернасці почыркаў XV ст.

Такім чынам, паўустаў менш строгі, чым устаўное пісьмо. Ён уяўляе сабой прамое, без нахілу, пісьмо, якое захоўвае прыкметы ўстаўнога пісьма, але мае спрощанае напісанне элементаў літар. Пісьмо паўуставам атрымліваецца менш прыгожым, чым устаўное пісьмо. З’яўленне паўустава звязана з паскарэннем пісьма, што было выклікана павелічэннем колькасці папер і пацягнула за сабой росквіт пісьменнасці сярод насельніцтва. Менавіта ў паўуставе многія літары набылі формы, якімі мы карыстаемся зараз.

У паўуставе многія літары набылі формы, якімі мы зараз карыстаемся. Паўустаў XV ст. – першай паловы XVI ст. адрозніваўся вялікай колькасцю лігатур (спалучэнне дзвюх літар для абазначэння аднаго гука). Для вызначэння часу напісання паўуставам важна прааналізаваць характар напісання вынасных літар. Характэрныя заканамернасці ўжывання вынасных літар наступныя.

1. Выносіліся канцавыя зычныя.

2. Выносіўся над радком зычны перад іншай зычнай слова.

3. Выносілася літара *ѣ*, неабавязкова перад зычнай, а і перад галоснай, сама галосная або выносілася, або апускалася.

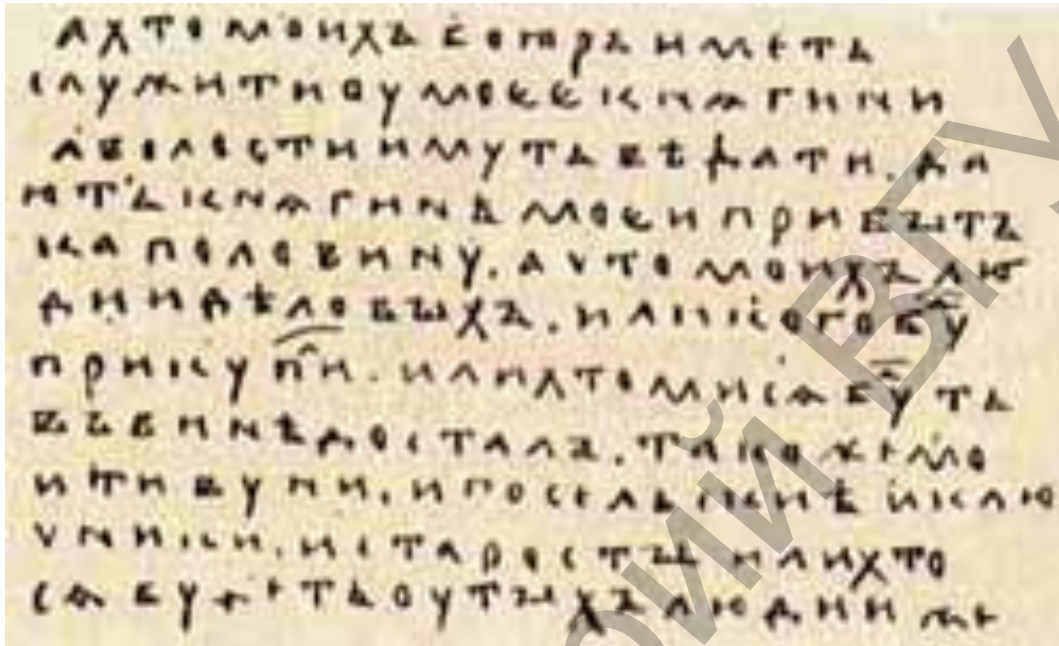
4. Выносіліся склады *лі*, *ні*, з галоснай і ці без яе.

5. Выносілася галосная і пасля іншых галосных у канцы і сярэдзіне слова.

6. У канцы прыметнікаў і на канцы прыслоўяў выносіўся апошні склад.

7. Выносіўся склад *чэ*, галосная *э* не пісалася.

Усе вынасныя літары павінны былі пісацца пад цітлай, але чым маладзейшы рукапіс, тым больш літар было без пакрыцця. У XV ст. без цітлы пісаліся літары *æ*, *ç*, *ì*, *õ*.

У апошняй трэці XIV ст. – пачатку XV ст., калі ўсходнеславянская пісьменнасць трапляе пад паўднёvasлавянскі ўплыў, адначасова з паўўставам ідзе развіццё **скарапісу**. Гэтыя два тыпы пісьма з XV ст. існавалі паралельна і адрозніваліся чыста функцыянальна: паўўставам пісаліся кнігі, а скарапісам – дакументы, сярод якіх дыпламатычныя дагаворы, адміністрацыйнае справаводства: пісцовыя і перапісныя кнігі, судовыя дакументы, розныя следчыя справы, а таксама гаспадарчыя дакументы. З XVII ст. скарапісам часцей пачынаюць пісаць і літаратурныя творы. Першая прычына ўзнікнення паскоранага пісьма – павелічэнне аб’ёму дзелавой дакументацыі.

Скарапісу як графічнаму віду пісьма ўласцівы наступныя прыкметы: 1) сярэдні і хуткі тэмпы пісьма; 2) “лёгкае” і “сярэдняе” вага (“тлустасць”); 3) як правіла, сярэдні і дробны памеры пісьма; 4) адсутнасць сіметрычнасці і суразмернасці літар; 5) у больш чым дзве лінейкі выконваюцца “а” (на ранніх этапах, у далейшым як адзін з варыянтаў), “ā” (адзін з варыянтаў), “ā”, “æ”, “ç”, “p”, “o”, “o”, “o”, “f”, “x”, “o”, “o”, “u”, “u” (на ранніх этапах) “¼”, “k”; 6) прамое ці нахіленае ўправа пісьмо; 7) крывалінейная форма рухаў пярэ; 8) безадрыўнае пісьмо; 9) свабодны, прасты дукт (паслядоўнасць напісання пісцом састаўных элементаў літар накірунак (вертыкальны, гарызантальны) іх напісання); 10) крывалінейная форма рухаў пярэ пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар; 11) безадрыўны тып злучэння рухаў пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 12) невялікая колькасць рухаў (прыёмаў) пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 13) вялікая варыянтнасць літар; 14) вялікая колькасць скарачэнняў; вынасныя літары пішуцца без цітлы; 15) развітая сістэма памежных сігналаў.

Памяншэнне памераў пісьма з’яўляецца адной з вырашальных прыкмет скарапісу, таму дробны ўстаў папярэдніх стагоддзяў трэба прызнаць яго далёкім продкам.

У развіцці скарапісу вылучаюцца тры перыяды: 1) апошняя трэць XIV – канец XV ст.; 2) першая палова XVI ст.; 3) другая палова XVI–XVII ст. (на Русі – XVIII ст.).

Першы перыяд можна назваць перыядам “устаўнога скарапісу”, паколькі графіка скарапіснага пісьма яшчэ блізка да графікі ўстава. Для гэтага перыяду характэрна фарміраванне дыферэнцыруючых прыкмет літар. У XV ст. пры напісанні скарапісам літары выпісваюцца без ножкі. Другі – пераходны – перыяд характарызуецца фарміраваннем тых асаблівасцей, якія рыхтавалі пісьмо да курсівізацыі. У XVI ст. узнікаюць першыя безадрыўныя

напісанні суседніх літар. Для трэцяга перыяду – перыяду курсіўнага скорпісу – уласціва актыўнае развіццё і панаванне курсіўнага пісьма. У XVII ст. такая манера пісьма распаўсюджваецца. Бездрыўнасць пісьма к XVIII ст. нагадвае напісанне сучасных прапісных літар, літары акругляюцца. Скорпіс XVIII ст. цяжкі для прачытання. Пачынаючы з XVIII ст., скорпісам на Русі часцей пачынаюць пісаць літаратурныя творы.

Дзякуючы таму, што персанальны штат пісараў і дзякаў канцылярыі ВКЛ быў у значнай ступені прадстаўлены выхадцамі з Валыні, пералічаныя асаблівасці былі перанесены ў пісьмо велікакняжацкіх дакументаў, якое паслужыла ўзорам для афармлення іншых відаў дзелавой пісьменнасці.

У якасці памежнага сігнала гэтага перыяду выкарыстоўваецца кропка, якая адасабляе асобныя словы і іх групы. Фарміруюцца прабелы. Замест кропкі можа выкарыстоўвацца коска. У якасці памежнага сігнала пачатку і канца слова выступае “якарнае” *є*. Некаторыя літары становяцца падобнымі да ціглаў, пад якімі яны пісаліся. Неабходнасць выконваць цітлы адпадае, і яны знікаюць.

Скорпіс першай паловы XVI ст. развіваецца ў напрамку паступовага паскарэння тэмпу пісьма, страты сіметрычнасці літар і прамалінейнасці рухаў, стварэння такога дукту, які б забяспечваў бездрыўнае напісанне як элементаў, так і саміх літар. Калі раней дукт быў падпарадкаваны кананічнай форме літары, то цяпер, наадварот, форма літары часта залежыць ад дукту. Колькасць рухаў пярэ пры выкананні шэрагу літар змяншаецца.

Першыя графічныя змены адбываюцца ў тых літарах, якія пісаліся з вялікай колькасцю прыёмаў.

Характэрныя рысы скорпісу першай паловы XVI ст.: а) пісьмо асабліва дробнае; невялікі памер пісьма можна растлумачыць эканоміяй паперы, уласнай вытворчасці якой у ВКЛ не існавала да 1520-х гг. б) у 1524 г. быў заснаваны першы папяровы млын на тэрыторыі ВКЛ; цяжка вызначыць аб’ём і ролю яго прадукцыі на папяровым рынку краіны, але можна заўважыць, што з 20-х гг. XVI ст. пісьмо паступова пачынае буйнець.

Такім чынам, у першай палове XVI ст. сіметрычнасць і прамалінейнасць напісанняў шэрагу літар страчваецца. З’яўляюцца першыя бездрыўныя напісанні суседніх літар. Бездрыўна часам пішуцца радковыя “ть”.

У гэты час пачынае ўзнікаць графічная варыянтнасць літар. Прычынай гэтага з’яўляецца нераўнамернасць узнікнення і замацавання новых напісанняў. Розныя варыянты могуць выкарыстоўвацца як у пісьме аднаго чалавека, так і ў пісьме розных асоб, якія пісаліся ў адзін і той жа час. Варыянтнасць уласціва не толькі для літар, якія выкарыстоўваюцца даволі часта і маюць складаны дукт, але і для даволі простых літар.

У якасці памежных сігналаў пачатку і канца слова па-ранейшаму выкарыстоўваецца падоўжанае і пашыранае *є*, а таксама непаслядоўна – *а*. Скорпіс гэтага перыяду характарызуецца вялікай колькасцю вынасных літар. Звілістасць выцясненне ўсе астатнія варыянты, што значна сказалася на графіцы літар. Можна заўважыць актыўнае выкарыстанне спірытусаў (псілій) і каморы.

Асноўнай асаблівасцю скорпісу 2-ой паловы XVI–XVII стст. з’яўляецца развіццё і панаванне курсівізацыі, г.зн. бездрыўнага напісання элементаў літар і саміх літар. На працягу ўсяго папярэдняга перыяду ішло развіццё такога дукту, які б даваў магчымасць літарам пісацца не толькі ў мінімальную колькасць прыёмаў, але і звязвацца з суседнімі. З апошняй трэці XVI ст. назіраецца актыўны рост звязных – бездрыўных і прамежкавых – напісанняў. Найбольш вялікую групу такіх напісанняў складаюць спалучэнні з “*ѿ*” і “*ѿ*”: “*ат*”, “*ет*”, “*ит*”, “*ст*”, “*та*”, “*те*”, “*ти*”, “*то*”, “*ту*”, “*ты*”, “*ть*”, “*лт*”, “*гъ*”, “*къ*”, “*лъ*”, “*мъ*”, “*пъ*”, “*съ*”, “*тъ*”, “*чъ*”. Укараняюцца бездрыўныя і прамежкавыя напісанні трох літар з удзелам “*ѿ*”, дзе гэта літара займае другое месца: “*ате*”, “*ати*”, “*ато*”, “*ете*”, “*ети*”, “*ста*” і інш.

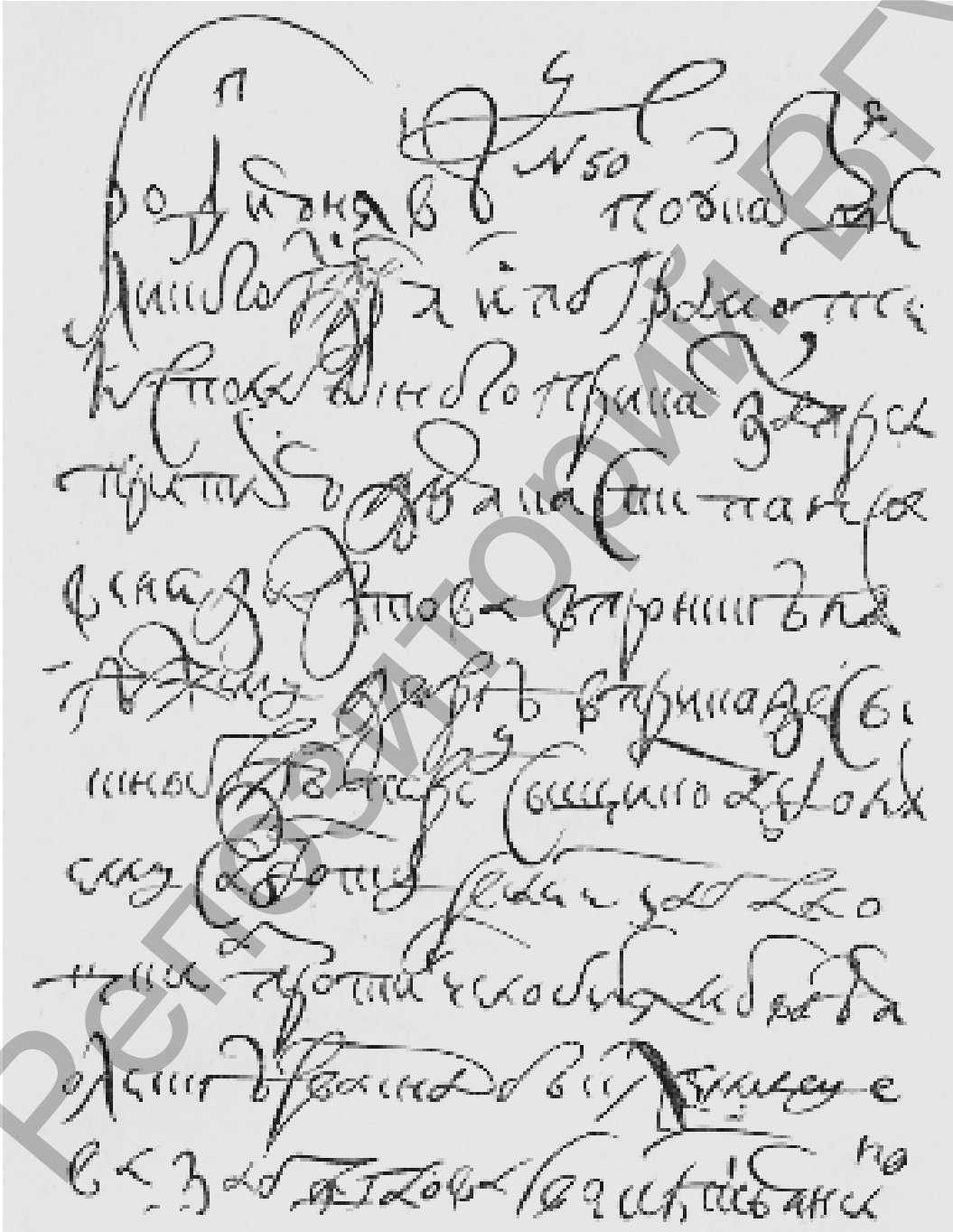
У XVII ст. выкарыстоўваецца больш як 130 звязных напісанняў радковых з радковымі. Скорпіс гэтага перыяду характарызуецца найбольшай ступенню варыянтнасці літар.

Актыўна выкарыстоўваюцца лігатурныя злучэнні. Лігатуры ўтвараюць радковыя з радковымі “*я+к*”, “*д+р*”, “*и+в*” і інш.; радковыя з надрадковымі “*р+б*”, “*р+т*”, “*ц+п*” і інш.

Ролю памежных сігналаў па-ранейшаму выконвае “*а*”. Расце колькасць спалучэнняў, якія ўжываюцца над радком: “*мъ*”, “*нъ*”, “*чи*” і інш.

Нарэшце, самымі магутнымі памежнымі сігналамі становяцца і звязныя напісанні літар, якія ў далейшым павінны ліквідаваць амаль усе астатнія.

Такім чынам, скорапіс, як і паўустаў, узнік у апошняй трэці XIV ст. і развіўся з устаўнога пісьма. У адрозненні ад паўустава, дынаміка развіцця скорапісу ішла ў іншым напрамку і была звернута да курсівізацыі. Для скорапісу было характэрна памяншэнне памераў пісьма, больш хуткі тэмп і спрошчанаць у напісанні саміх літар. Своеасаблівай з'явай для скорапісу з'яўляецца варыянтнасць у напісанні літар і актыўны рост звязных – безадрыўных і прамежкавых – напісанняў.

V. ПРАКТЫЧНЫ ЗМЕСТ КУРСА

МОДУЛЬ 1

УЗНІКНЕННЕ ПІСЬМА. ЗНАКАВАЕ ПІСЬМО. “ПРАДМЕТНАЕ” ПІСЬМО

Пытанні для абмеркавання.

1. Пісьмо як знакавая (графічная) сістэма фіксацыі гаворкі.
2. Граматалогія як раздзел лінгвістыкі, які вывучае пісьмо.
3. Узнікненне чалавечага маўлення і пісьма.
4. Псіхалагічныя, сацыяльныя і апэратыўныя ўласцівасці пісьма.
5. Значэнне пісьма ў сучасным грамадстве.
6. “Прадметнае” пісьмо і мнеманічныя знакі - папярэднікі графічнага спосабу пісьма.
7. Умоўныя сігналацыі (перуанскае кіпу, іракезскае вампум).

Заданні.

1. Паспрабуйце дома напісаць свайму сябру або сяброўцы “прадметнае” або знакавае пісьмо. Складзіце паведамленне пісьмом кіпу або вампум.
2. Узоры якога пісьма вы бачыце на малюнках? Апішыце гісторыю ўзнікнення і развіццё сістэмы пісьма ў гэтага народа (мал. 1–4).

Падрыхтуйце рэфераты на тэмы:

- Пісьменства і чалавецтва: роля пісьма ў станаўленні чалавечай цывілізацыі.
- Сувязь узнікнення пісьменства са з’яўленнем паняцця “дакумент”.
- Віды пісьменства ў розных рэгіёнах Зямлі: іх паходжанне і развіццё. Арэалы пісьма. Міжземнаморская пісьменнасць як найстарэйшая пісьмовая цывілізацыя. Усходнія арэалы пісьменства: кітайскі і індыйскі.

Пытанні для самакантролю.

- Што такое пісьмо?
- Што такое граматалогія?
- Час узнікнення чалавечага маўлення і пісьма.
- Псіхалагічныя, сацыяльныя і апэратыўныя ўласцівасці пісьма.
- Паходжанне слова «пісьмо» ў розных мовах.
- Якія феномены з’яўляюцца папярэднікамі графічнага спосабу пісьма?
- Што выкарыстоўваецца ў якасці знака ў прадметным пісьме?
- Што такое вампум і кіпу?

1.

2.

Чтобы прочитать такое письмо, нужно было обращать внимание на малейшие детали: толщину шнурка, как завязан узел, какие узлы рядом. Такое письмо было трудно прочитать (ему обучались годами).

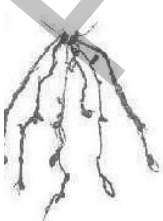

3.

4.

Североамериканские индейцы использовали такой способ передачи информации как **вампумы**. **Вампум** — нанизанные на шнуры цилиндрические бусины из раковин. Эти пояса имели ряд особых функций: они были украшением одежды, служили валютной единицей, а главное — с их помощью передавались разные важные сообщения. **Количество, цвет и взаиморасположение раковин имели определённое значение (например, белый цвет обозначал мир, фиолетовый - войну).**

ПІКТАГРАФІЯ. ІДЭАГРАФІЯ. КЛІНАПІС

Пытанні для абмеркавання.

1. Этапы і формы развіцця начартальнага пісьма.
2. Піктаграфія як першы ўзор графічнага пісьма.
3. Ідэаграфія, як від пісьма, якое графічна адлюстроўвае сэнс моўнай адзінкі без перадачы яе гучання. Лагаграмы (лексемаграмы), фразаграмы.
4. Егіпецкія іерогліфы.
5. Кітайскія іерогліфы.
6. Клінапіс як разнавіднасць ідэаграфічнага пісьма. Шумерскае пісьмо.
7. Пісьмо старажытных майя.

Заданні.

1. Узоры якога пісьма вы бачыце на малюнках? Апішыце гісторыю ўзнікнення і развіццё сістэмы пісьма ў гэтага народа (мал. 1–21).

2. Міні-алімпіяда па кітайскай пісьменнасці.

1. Выберыце правільны адказ:

Кітайскае пісьмо	ідэаграфічнае складовае іерогліфічнае
Кітайскае пісьмо	пазычана ў народаў Тыбета пазычана ў інкаў створана кітайскім народам
Прычына захавання формы пісьма	аднаскладовасць слова слова = караню слова нязменнае
Структура кітайскай мовы	падтрымлівала форму слова відазмяняла форму слова
У кітайскай мове	5 дыялектаў 7 дыялектаў 30 дыялектаў
Кітайская мова роднасная	бірманскай мове в'етнамскай мове тыбецкай мове тунганскай мове

Самыя старажытныя помнікі кітайскай пісьменнасці адносяцца да	XIV–XIII стст. X–IX стст.
Кітайскія іерогліфы класіфікуюцца па	геаметрычных формах знешнім выглядзе тэматыцы часцінах мовы
Гу вэнь – гэта	«вялікая пячатка» «малая пячатка» вузляковае пісьмо складовае пісьмо
Кай-шу – гэта	пісьмо інкаў нармалізаванае пісьмо афіцыйнае пісьмо

2. Рашыце задачу:

Дадзены кітайскія іерогліфы.

眼 噪音 魚 太陽 木 休息 輅 人的 亮光

Значэнні іерогліфаў: вочы, шум (грукат), рыбы, сонца, лес, адпачынак, калясніца, чалавек, яркі, святло.

- Вызначце, якія іерогліфы ўяўляюць сабой варыянты аднаго іерогліфа.
- Вызначце, якія іерогліфы маюць сучасны, а якія - старажытны выгляд.
- Вызначце, якое значэнне кожнага з іерогліфаў.

3. Адкажыце на пытанні:

- 1) Які самы старажытны помнік кітайскай пісьменнасці?
- 2) Якія асаблівасці тэматыкі старажытных помнікаў пісьма?
- 3) Кім і калі была праведзена першая рэформа пісьма?
- 4) Ахарактарызуйце “вялікую” і “малую” пячаткі. Чым яны адрозніваюцца?
- 5) Ахарактарызуйце стан старажытнай кітайскай літаратуры.
- 6) Што такое “галавасцікавае” пісьмо?
- 7) Кім і калі была распачата сістэматызацыя іерогліфаў?
- 8) Якія іерогліфы называюць “вэнь”?

Падрыхтуйце рэфераты на тэмы:

- Палеаграфія як гісторыка-філалагічная дысцыпліна, якая вывучае старажытныя рукапісы (манускрыпты). Метады палеаграфічнага аналізу.

- Эпіграфіка як дапаможная гісторыка-філалагічная дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем старажытных надпісаў на каменных плітах, скалах, на металічных, гліняных і іншых вырабах.
- Жан Франсуа Шампальён і яго роля ў разгадцы таямніцы егіпецкіх іерогліфаў.
- Інтэрнэт і інтэрнацыянальныя камп'ютарызаваныя моўныя зносіны.
- Магчымасці сучаснай камп'ютарнай графікі.
- Сістэма смайлікаў як новая інтэрнэт-графіка.

Пытанні для самакантролю.

1. Што такое піктаграфія? Як расшыфроўваецца слова «піктаграфія»?
2. Чым адрозніваюцца іканічныя і сімвалічныя піктаграмы?
3. У чым вартасці і недахопы піктаграм?
4. Чым адрозніваюцца іканічныя і сімвалічныя піктаграмы?
5. Якія элементы піктаграфічнага пісьма захоўваюцца ў сучасным грамадстве?
6. Што такое ідэаграфія?
7. У чым перавагі і ў чым недахопы іерагліфічнага пісьма?
8. Назавіце найстаражытныя ўзоры іерагліфічнага пісьменства.
9. Станоўчыя якасці і недахопы піктаграфіі і ідэаграфіі.
10. Выкарыстанне піктаграм і ідэаграм у сучасных пісьменнасцях.

1.

na	a	ša	šu	gal	ki	mu	ma
bi	an, dingir	kám	im	ú	ši	bad	ri
ir	ra	ud	dim	ni	aš	hal	mug
zu	su	šun	ka	ba	la	ád	gu, kú
bal	zadmin	búl	tar	iti	aššur	arad	ush

2.

3.

4.

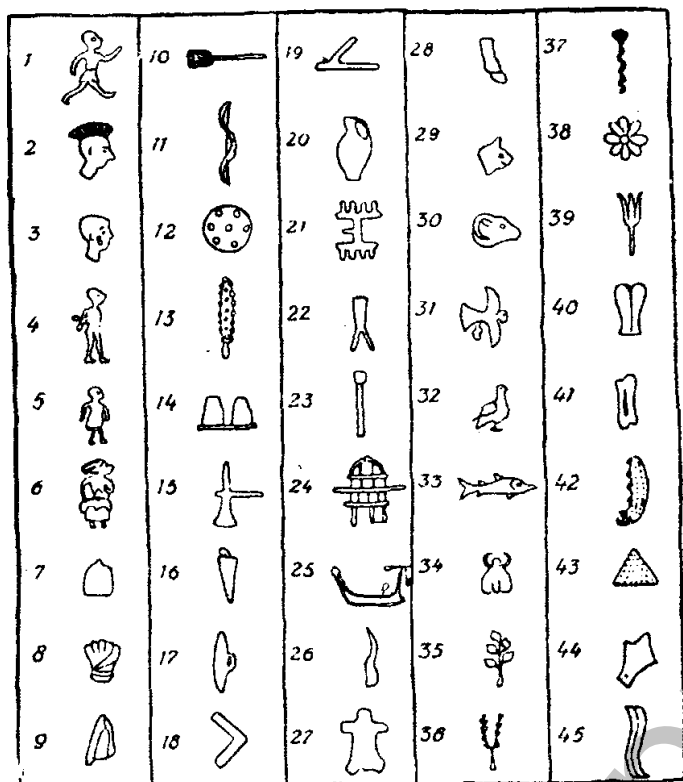

5.

6.

- Wah Tor
- Tai Chi Chuan
- soft fist boxing
- pre-heaven style
- post- heaven style
- 37 generations style
- small ninth heaven
- Lou Ji
- Chang San Feng
- Chen style
- Chen Hom
- Chen Fa Fo
- Jueng Fat
- Yang style
- Yang Low Sim
- Yang Ching Po
- Sung style
- Sung Sü Ming
- Wu Jen Chen

華太柔先後三小老陳陳陳蔣楊楊孫宋吳
 陀極拳天拳天拳世式
 九子三峯
 式鑫科
 發科
 式
 露蟬
 澄甫
 式書銘
 鑑泉

9.

Древне-шумерские	Древне-египетские	Китайские
 Глаз	 Видеть	 Глаз
 Лес	 Вода	 Вода
 Горы	 Города	 Гора
 Факел	 Огонь	 Огонь
 Человек	 Мужчины	 Человек
	 Женщины	 Женщина

10.

11.

12.

13.

14.

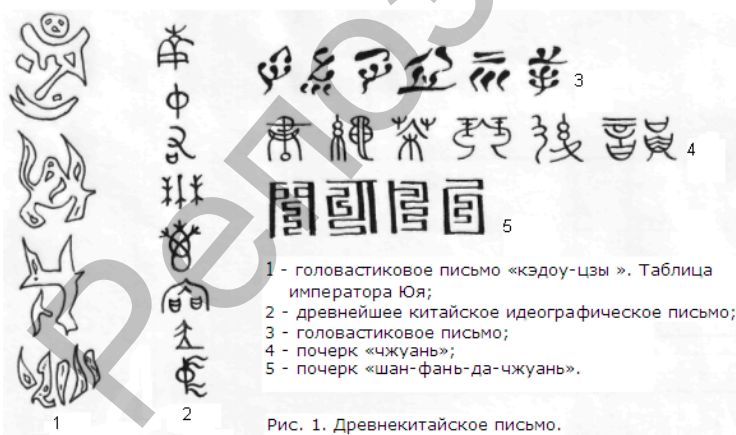
15.

16.

17.

18.

19.

	Ca	Ce	Cl	Cu	aC	eC	iC	uC
k	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧				
g	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧	𐎧
q	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧				
p	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧
b	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧
t	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧
d	𐎧		𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧
m	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧	𐎧
n	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧
s	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧				
z	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧	
š	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧
h	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧			𐎧
l	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧
r	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧		𐎧	𐎧
y	𐎧							
v	𐎧							

20.

	3200 BCE	3000 BCE	2400 BCE	1000 BCE
sag 'head'				
gin 'to walk'				
šu 'hand'				
še 'barley'				
ninda 'bread'				
a 'water'				
ud 'day'				
mušen 'bird'				

СКЛАДОВАЕ (СІЛАБІЧНАЕ) ПІСЬМО. ФАНАГРАФІЯ

Пытанні для абмеркавання.

1. Складовае (сілабічнае) пісьмо. Пісьмо вавіланян, асірыйцаў, хетаў, урартаў.
2. Індыйскае пісьмо дэванагары, эфіопскае пісьмо, японскае пісьмо кана (катакана, хірагана), карэйскае пісьмо кунмун і інш.
3. Фанаграфія як від гукавога алфавітнага пісьма, які адлюстроўвае вымаўленне слова.
4. Віды фанаграфіі: кансанантнае пісьмо, сілабаграфія і фанемаграфія. Спалучэнне лагаграфіі і фанаграфіі ў пісьме розных народаў.
5. Графіка як сукупнасць начартальных сродкаў той ці іншай мовы і адпаведны раздзел мовознаўства.
6. Літарнае пісьмо. Узнікненне алфавітаў. Алфавітнае пісьмо як вяршыня графічнай эвалюцыі.
7. Фінікійскі алфавіт як першы вядомы алфавіт у свеце.
8. Заходнесеміцкія фанаграфічныя сістэмы. Арамейскае пісьмо.
9. Арабскае пісьмо. Узнікненне і развіццё арабскага алфавіту.
10. Час і месца ўзнікнення грэчаскага пісьма.
11. Час і месца ўзнікнення лацінскага пісьма. Класічны лацінскі алфавіт.
12. Лацінка як алфавіт германа-раманскіх, славянскіх і цюркскіх моў.
13. Час і месца ўзнікнення славянскага пісьма.
14. Азбука для сляпых Луі Брайля і азбука Морзэ.
15. Прынцыпы стварэння ўніверсальнага пісьма - пасіграфіі.

Заданні.

1. Ахарактарызуйце асаблівасці англійскага, нямецкага, французскага, чэшскага, польскага і інш. афавітаў, створаных на базе лацінкі.
2. Узоры якога пісьма вы бачыце на малюнках? Апішыце гісторыю ўзнікнення і развіццё сістэмы пісьма ў гэтага народа (мал. 1-13).

Падрыхтуйце рэфераты на тэмы:

- Культурна-гістарычныя класы моў.
- Старажытнагрэчаскі алфавіт як папярэднік еўрапейскіх і нееўрапейскіх сістэм пісьма.
- Пасіграфія. Азбука Морзэ. Азбука для сляпых Луі Брайля. Стэнаграфія.
- Дыякрытычны знакі ў сучасных алфавітах.
- Алфавіты розных нацыянальных моў: час і крыніцы ўзнікнення.

Пытанні для самакантролю.

- 1) Што такое фанаграфія?
- 2) Якія вы ведаеце віды фанаграфіі? Назавіце іх адметныя прыкметы.
- 3) Чым адрозніваюцца тры віды фанаграфічнага пісьма: кансанантнае пісьмо, сілабаграфія і фанемаграфія?
- 4) Што такое графіка?
- 5) Што такое алфавіт? Як расшыфроўваюцца словы «алфавіт» і «азбука»? Што такое «футарка»?
- 6) Чаму алфавітнае пісьмо лічыцца вяршыняй графічнай эвалюцыі?
- 7) Пачынальнікам якіх еўрапейскіх і нееўрапейскіх сістэм пісьма стаў старажытнагрэчаскі альфабэт?
- 8) У чым асаблівасць старажытнаюркскага рунічнага алфавіту (Архон-Енісейскіх надпісаў)?
- 9) Што такое азбука «гадзюон»?
- 10) Хто быў стваральнікам азбукі для сляпых?
- 11) Што такое стэнаграфія?
- 12) Якія вы ведаеце дыякрытычныя знакі ў сучасных алфавітах?
- 13) Што такое агамічнае пісьмо? Дзе яно існавала?
- 14) Што такое катакана і хірагана?
- 15) Што стала крыніцай стварэння лацінскага і кірылічнага алфавітаў?
- 16) Чым адрозніваюцца алфавіты, створаныя для розных моў на аснове лацінкі?
- 17) Што ўяўляў сабой класічны лацінскі алфавіт?

Старажытная Месапатамія

1.

	3200 BCE	3000 BCE	2400 BCE	1000 BCE
sag 'head'				
gin 'to walk'				
šu 'hand'				
še 'barley'				
ninda 'bread'				
a 'water'				
ud 'day'				
mušen 'bird'				

2.

	Бык		Вода
			Змея
	Дом		Глаз
	Кольцо в нос		Лук
	Рыба		Голова
	Стрекало		Зуб
			Крест

3.

Шумер IV тыс. до н.э.	Шумер III тыс. до н.э.	Вавилония Курсив II тыс. до н.э.	Ассирия Курсив I тыс. до н.э.	Шумерское значение	Вавилоно- ассирийское значение
				а - вода; семья, потомство; родитель"; слог а	му - вода"; аплу - наследник"; слог а
				саг - голова; глава; ведх"	решу - голова, глава"; слоги саг, сак, шак, реш и т.д.
				ха, нуа - рыба"; слоги ха, ну; детерминатив рыб	нуму - рыба"; слог ха; детерминатив рыб
				ра, ду, гин - ходить"; губ - стоять"; тум - приносить"; слоги ра, ду, гин	алану - ходить"; ашуззу - стоять и т.д.; слоги ду, гин, губ, гул, куб, кул
				алин - плуг"; энгар - земледелец"; уру - возделыватель	элинну - плуг"; инкару - земледелец" и др.; слог пин
				кас - пиво"; бе - род сосуда (?); слог бе	шнкару - пиво"; слоги би, пи, кас, каш, гаш
	Вышел из употре- бления	—	—	?	—
				нур - гора; чужая страна"; гин - холм"	мату - страна"; шаду - гора"; слоги мат, мад, шат, шад, нат, лат, кур, гин и т.д.

4.

*Ne actus hominum qui vetustate cadunt et successu temporis in oblivionem vertuntur
nostram. Unde nos Kazimirus deiquatia Rex Polonie necnon Fracouie Qando
men Ellingen et Pomezanie Leticasium dominus et heres Significamus teno
imris Quomodo ad petitiones Spectabilium et famoforum. Kazimirus Moynken etc*

8.

Хірагана

わたし
きんぎょ
たばこ

カタカナ

ワタシ
キンギョ
タバコ

Пераклад

Я
Залатая рыбка
Табака

9.

すべてのにんげんは、うまれながらにしてじゆうであり、かつ、そんげんとけんりについてびょうどうである。にんげんは、りせいとりょうしんとをさずけられており、たがいにどうほうのせいしんをもってこうどうしなければならぬ。

ሀ ha	ሁ bū	ረ hī	ሣ hā	ረ hē	ሀ hā (ē)	ሀ hō
ለ la	ሉ lū	ሊ lī	ላ lā	ሌ lē	ለ la	ሉ lō
ሐ ḥa	ሑ ḥū	ሐ ḥī	ሐ ḥā	ሐ ḥē	ሐ ḥa	ሐ ḥō
መ ma	ሙ mū	ሚ mī	ማ mā	ሜ mē	ማ ma	ሞ mō
ሠ ṣa (sa)	ሠ ṣū	ሠ ṣī	ሠ ṣā	ሠ ṣē	ሠ ṣa	ሠ ṣō
ረ ra	ሩ rū	ሪ rī	ራ rā	ራ rē	ረ ra	ረ rō
ሰ sa	ሱ sū	ሲ sī	ሳ sā	ሴ sē	ሰ sa	ሱ sō
ቀ ka	ቁ kū	ቂ kī	ቃ kā	ቄ kē	ቀ ka	ቁ kō
ቤ ba	ቤ bū	ቤ bī	ቤ bā	ቤ bē	ቤ ba	ቤ bō
ተ ta	ተ tū	ተ tī	ተ tā	ተ tē	ተ ta	ተ tō
ኀ ḥa	ኁ ḥū	ኂ ḥī	ኃ ḥā	ኄ ḥē	ኀ ḥa	ኁ ḥō
ኀ na	ኁ nū	ኂ nī	ኃ nā	ኄ nē	ኀ na	ኁ nō
አ ṣa	አ ṣū	አ ṣī	አ ṣā	አ ṣē	አ ṣa	አ ṣō
ከ ka	ከ kū	ከ kī	ከ kā	ከ kē	ከ ka	ከ kō
ወ wa	ወ wū	ወ wī	ወ wā	ወ wē	ወ wa	ወ wō
ዐ ṣa	ዐ ṣū	ዐ ṣī	ዐ ṣā	ዐ ṣē	ዐ ṣa	ዐ ṣō
ዘ za	ዘ zū	ዘ zī	ዘ zā	ዘ zē	ዘ za	ዘ zō
የ ya	የ yū	የ yī	የ yā	የ yē	የ ya	የ yō
ደ da	ደ dū	ደ dī	ደ dā	ደ dē	ደ da	ደ dō
ገ ga	ገ gū	ገ gī	ገ gā	ገ gē	ገ ga	ገ gō
ጠ ṭa	ጠ ṭū	ጠ ṭī	ጠ ṭā	ጠ ṭē	ጠ ṭa	ጠ ṭō
አ pa	አ pū	አ pī	አ pā	አ pē	አ pa	አ pō
አ ṣa	አ ṣū	አ ṣī	አ ṣā	አ ṣē	አ ṣa	አ ṣō
ፀ ḍa (ṣa)	ፀ ḍū	ፀ ḍī	ፀ ḍā	ፀ ḍē	ፀ ḍa	ፀ ḍō
ረ fa	ሩ fū	ሪ fī	ራ fā	ራ fē	ረ fa	ረ fō
ፕ pa	ፕ pū	ፕ pī	ፕ pā	ፕ pē	ፕ pa	ፕ pō

46. Эфиопский слоговой алфавит

11.

Греческий алфавит

Α	альфа	α	Ν	ню	η
Β	бета	β	Ξ	кси	κς
Γ	гамма	γ	Ο	омикрон	ο
Δ	дельта	δ	Π	пи	π
Ε	эпсилон	ε (ε)	Ρ	ро	ρ
Ζ	дзета	δз	Σ	сигма	ς
Η	эта	ε (ε)	Τ	тау	τ
Θ	тета	φ, τ	Υ	ипсилон	ι
Ι	иота	ι	Φ	фи	φ
Κ	каппа	κ	Χ	хи	χ
Λ	ламбда	λ	Ψ	пси	ψ
Μ	мю	μ	Ω	омега	ο

12.

Латинский алфавит
latin alphabet

A	B	C	D
E	F	G	H
I	J	K	L
M	N	O	P
Q	R	S	T
U	V	X	Y
	Z		

13.

ENCYCLOPEDIA OF THE ORIENT

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇
·	b	g	d	h	w	z	h
⊗	~	ʏ	l	wy	γ	†	o
t	i	k	l	m	n	s	·
𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	
p	s	q	r	sh	t		

PHOENICIAN (Byblos) ALPHABET WITH LATIN EQUIVALENTS.

СТВАРЭННЕ СТАРАЖЫТНЫХ РУКАПСАЎ. АСАБЛІВАСЦІ СТАРАЖЫТНАГА ПІСЬМА

Пытанні для абмеркавання.

1. Матэрыялы пісьма: гліна, папірус, таблічкі, пергамент, папера.
2. Берасцяныя граматы. Надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры.
3. Асаблінасці прыгатавання і састаў чарніла ад старажытных часоў да нашых дзён.
4. Прылады пісьма старажытных пісцоў і перапісчыкаў. Сучасныя прылады пісьма.
5. Працэс пісьма. Сістэма разліноўкі ліста паперы, памер старонак.
6. Вадзяныя знакі, тэхналогія іх атрымання.
7. Філіграні, іх віды ў паперах еўрапейскай вытворчасці.
8. Пераплёт кніг і рукапісаў, засцежкі: асаблінасці вырабу і ўпрыгожання. Абклад кніг і рукапісаў.
9. Арнамент і яго віды. Усходнеславянскія разнавіднасці кніжнага арнаменту.
10. Застаўкі, канцоўкі, віньетки, ініцыялы (буквіцы), маргіналіі як віды пісьменства.
11. Тайнапіс. Мэты і асаблінасці тайнапісу. Віды сістэм тайнапісу. Паняцце крыптаграмы.
12. Дэкаратыўнае пісьмо. Вязь, час яе ўзнікнення і адметныя рысы.

Заданні.

1. Запоўніце табліцу:

Матэрыял пісьма	Прылада пісьма	Народы
	фарба	
дрэва		
гліняныя дошчачкі		
папірус		
пергамент		
чарапахавыя шчыткі		
	чарніла (чарнільныя арэшкі)	
	стылас	
	разец	
бяроза		
метал		
васкавыя таблічкі		

2. Разгледзьце малюнкi . Адпаведна зместу малюнка выканайце наступныя заданні:

- 1) Раскажыце пра ўсе вядомыя вам віды і тыпы паперы, якія выкарыстоўваюцца ў сучасным свеце.
- 2) Вызначце матэрыял прапанаваных для аналізу помнікаў пісьменнасці.
- 3) Ахарактарызуйце чарніла і фарбы, выкарыстаныя пры напісанні рукапісаў.
- 4) Прачытайце тэксты, прааналізуйце іх моўныя асаблівасці.
- 5) Ахарактарызуйце вадзяныя знакі папер рознай вытворчасці.
- 6) Прааналізуйце асаблівасці афармлення старажытных пераплётаў.
- 7) Вызначце асаблівасці заставак, канцовак і ініцыялаў розных стыляў кніжнага арнаменту.
- 8) Вызначце характэрныя асаблівасці еўрапейскіх і ўсходнеславянскіх мініячур.
- 9) Расшыфруйце тэксты некаторых сістэм тайнапісу.
- 10) Зрабіце параўнальны аналіз узораў вязі некаторых школ.

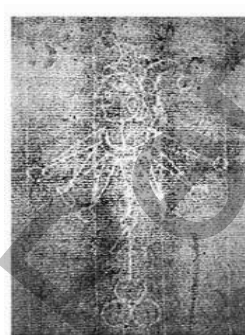
Падрыхтуйце рэфераты на тэмы:

- Праблемы дэшыфроўкі старажытных пісьменнасцяў.
- Сучасныя прылады пісьма.

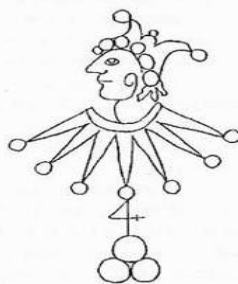
1.

2.

Филигрань «Голова шута с 7 бубенцами» на припереплетном л. I книги: Триодъ цветная. М.: Печатный двор, 03.1670. ГМЗРК Ц-2919.

Дианова. «Голова шута». № 461. – 1662–1666 гг.

3.

4.

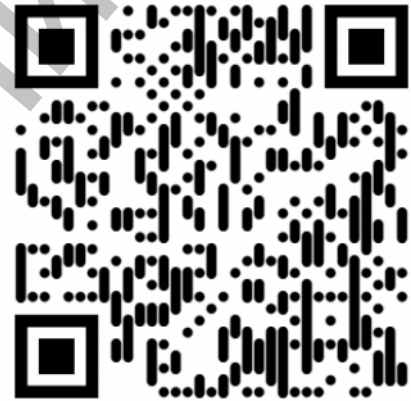
5.

6.

7.

8.

11.

12.

13.

Тайнапіс

Заданне № 1.

+ ѡшорѣ аз ѡшурѣ ад ѹмѡт ѣтчорп еис отк а +

Заданне № 2.

МАЦѢ ЦѢБІ ОМАЦѢСЬ НИМЕНСЬШВИ НОУГНПОУ РОМЬЛТОУЮ
КАТОХЕ И НИНАЕДЪ ТОПГШВИ ТЪПНУОУ АНЮ ДРИПЪ

Расшыфроўка

Б	В	Г	Д	Ж	З	К	Л	М	Н
Ш	Щ	Ч	Ц	Х	Ф	Т	С	Р	П

Прыпіска з пралога 1229 г.

Заданне № 3.

Рукапіс XVI ст.

проценію вѡшемѣ и мене спѡвлаѣте, оу вѣа непрашѡще ѡставленіе
везднѣ моєго ѡкѡнаства грѣхѣ. И имѣ в иноки мене хѡдаго аще хѡ-
шиш оуѣндѣти, начало томуѣ естъ ѡсмеричное число. среда двѡсѡтное
и перное. Кіицеѣ десѡто съ єднѣвѣмъ накончваѣтъ

14.

16

15.

17

18.

19.

XIV век

20.

21.

22.

бы егда баше ис ерихона возръ очми своима видъ члка стояша

 пред им и ме онаже в руць го и риступив к не и рче

Бы(сть) егда баше И(су)с(у) у Ерихона и возръ(в) оч(и)ми своима видъ ч(е)л(ове)ка стояша пред (н)им и ме(ч) (его) о(б)наже(н) в руць (е)го и (п)риступив к не(му) и р(е)че...

ПРАВЕРАЧНЫ ТЭСТ

- Горад, у якім у I ст. да н.э. была ўдасканалена вытворчасць скуры як матэрыялу для пісьма:
 - А) Александрыя.
 - Б) Салунь.
 - В) Пергам.
 - Г) Канстанцінопаль.
- Выберыце “лішняе”:
 - А) Дыфцера.
 - Б) Мембрана.
 - В) Папірус.
 - Г) Харацця.
- Нумарацыя старонак у старажытных кнігах называлася:
 - А) Сігнатура.
 - Б) Пагінацыя.
 - В) Віньетка.
 - Г) Буквіца.
- На цэрах пісалі:
 - А) Пяром.
 - Б) Алоўкам.
 - В) Стылем.
 - Г) Ручкай.
- Графітны аловак быў вынайдзены ў 1790 г. у:
 - А) Францыі.
 - Б) Германіі.
 - В) Англіі.
 - Г) Італіі.
- Горад, у якім у I ст. да н.э. была ўдасканалена вытворчасць скуры як матэрыялу для пісьма:
 - А) Александрыя.
 - Б) Салунь.
 - В) Пергам.

Г) Канстанцінопаль.

7. *Прылада (металічная рамка) для разліноўкі ўсяго шывтка называлася:*

А) Кінавар.

Б) Каракса (карамса).

В) Кодэкс.

Г) Пагінацыя.

8. *У Еўропу паперу “прывезлі”:*

А) Кітайцы.

Б) Японцы.

В) Арабы.

Г) Беларусы.

32. *Лацінскае слова **цэра** азначае:*

А) Пісьмо.

Б) Воск.

В) Чарніла.

Г) Скура.

9. *Стыль, у аснове якога змешчаны выявы фантастычных звяроў, раслін, разнастайныя пляцёнкі з раменьчыкаў:*

А) Старавізантыйскі.

Б) Новавізантыйскі.

В) Балканскі.

Г) Тэраталагічны.

10. *Вадзяныя знакі інакш называюцца:*

А) Маргіналіі.

Б) Ініцыялы.

В) Буквіцы.

Г) Філіграні.

11. *У XV ст. на ўсходнеславянскіх землях склаліся дзве сістэмы **вязі**:*

А) Полацкая і віленская.

Б) Украінская і руская.

В) Літоўская (беларуская) і маскоўская.

Г) Брэсцкая і смаленская.

12. *Кінавар – гэта фарба:*

А) Жоўтага колеру.

Б) Сіняга колеру.

В) Ружова-чырвонага колеру.

Г) Чорнага колеру.

13. *Найбольш ранняя паперай заходнееўрапейскай вытворчасці была папера:*

А) Італьянская.

Б) Французская.

В) Германская.

Г) Галандская.

14. *Старажытнае дэкаратыўнае пісьмо, пры якім літары злучаны ў непарыўны арнамент – гэта:*

А) Устаў.

Б) Пауўстаў.

В) Скораніс.

Г) Вязь.

15. *Найбольш ранняя паперай заходнееўрапейскай вытворчасці была папера:*

А) Італьянская.

- Б) Французская.
В) Германская.
Г) Голландская.
16. *Прылада (металічная рамка) для разліноўкі ўсяго сшытка называлася:*
А) Кінавар.
Б) Каракса (карамса).
В) Кодэкс.
Г) Пагінацыя.
17. *Старажытны рукапіс на пергамене, напісаны на счышчаным (сцёртым, змытым) тэксце:*
А) Палімпсест.
Б) Цігла.
В) Кадыкалогія.
Г) Кодэкс.
18. *Пясок для прасушкі чарніла на паперы ў XVIII ст. называўся:*
А) Сурык.
Б) Кінавар.
В) Хруст.
Г) Каракса.
19. *Першы папяровы млын (“паперня”) на тэрыторыі ВКЛ быў уведзены ў эксплуатацыю ў:*
А) 1517 г.
Б) 1524 г.
В) 1596 г.
Г) 1624 г.
20. *З XVI ст. чарніліцы займелі і другую назву:*
А) Цэра.
Б) Каламар (калямар).
В) Кінавар.
Г) Бодня.
21. *У Еўропу паперу “прывезлі”:*
А) Кітайцы.
Б) Японцы.
В) Арабы.
Г) Беларусы.
22. *Сярэдневяковая майстэрня па вырабе рукапісных кніг – гэта:*
А) Цэх.
Б) Фабрыка.
В) Скрыпторый.
Г) Друкарня.
23. *У перакладзе з арабскай мовы кэлем – гэта:*
А) Карандаш.
Б) Ручка.
В) Пяро.
Г) Фламастар.
24. *У старажытнай Русі васковыя таблічкі называліся:*
А) Дошкі.
Б) Цэдра.
В) Стыль.
Г) Цэра.

25. Пры напісанні загалоўкаў, ініцыялаў (буквіц) у старажытных тэкстах выкарыстоўвалася:

- А) Чарніла.
- Б) Вохра.
- В) Кінавар.
- Г) Золата.

26. Папера з'явілася ў ВКЛ у:

- А) XIV ст.
- Б) XV ст.
- В) XVI ст.
- Г) XVII ст.

27. На тэрыторыі ВКЛ з другой паловы XVI ст. **чарніла** ўсё часцей называецца:

- А) Інкаўст.
- Б) Скрыпторый.
- В) Атрамент.
- Г) Імбрычык.

28. Надпіс на саскрэбленым тэксце:

- А) Разора.
- Б) Сігнатура.
- В) Разура.
- Г) Палімпсест.

29. Пры напісанні загалоўкаў, ініцыялаў (буквіц) у старажытных тэкстах выкарыстоўвалася:

- А) Чарніла.
- Б) Вохра.
- В) Кінавар.
- Г) Золата.

30. З грэчаскай мовы **цїтла** – гэта:

- А) Убачанае.
- Б) Надрапанае.
- В) Намалюванае.
- Г) Напісанае.

31. Загалоўныя літары ў старажытных кірылічных тэкстах называюцца:

- А) Застаўкі.
- Б) Ініцыялы.
- В) Буквіцы.
- Г) Маргіналіі.

32. Рукапісныя паметы на палях рукапісу ці кнігі:

- А) Графіці.
- Б) Маргіналіі.
- В) Запісы.
- Г) Калафон.

33. У перакладзе **літарэя** азначае:

- А) Пісьмо вучоных пісьменнікаў.
- Б) Пісьмо вучоных князёў.
- В) Пісьмо вучоных дзякаў.
- Г) Пісьмо вучоных кніжнікаў.

34. Стыль, у аснове якога змешчаны выявы фантастычных звяроў, раслін, разнастайныя плячэнькі з раменьчыкаў:

- А) Старавізантыйскі.

- Б) Новавізантыйскі.
- В) Балканскі.
- Г) Тэраталагічны.

35. Загалоўныя літары ў старажытных кірылічных тэкстах называюцца:

- А) Застаўкі.
- Б) Ініцыялы.
- В) Буквіцы.
- Г) Маргіналіі.

36. Устанавіце адпаведнасць паміж паняццямі і іх сінонімамі.

А. Ініцыял	1. Чарніла
Б. Крыптаграфія	2. Буквіца
В. Маргіналіі	3. Тайнапіс
Г. Атрамант	4. Паметы на палях рукапісу ці кнігі

37. Назавіце спосаб пісьма, зразумелы толькі для дасведчаных або разлічаны на адгаданне.

38. Устанавіце адпаведнасць паміж паняццямі і іх сінонімамі.

А. Застаўка	1. Інкаўст
Б. Чарніла	2. Цэра
В. Васкавая дошка	3. Віньетка
Г. Пяро	4. Кэлем

39. Устанавіце адпаведнасць паміж паняццямі і іх сінонімамі.

А. Філігрань	1. Застаўка
Б. Пагінацыя	2. Вадзяны знак
В. Цэра	3. Нумарацыя старонак
Г. Віньетка	4. Васкавая дошка
	5. Буквіца

МОДУЛЬ 2 СЛАВЯНСКАЕ ПІСЬМО

Пытанні для абмеркавання.

1. Гісторыя стварэння першага славянскага алфавіту. Місія Канстанціна (Кірыла) і Мяфодзія. Глаголіца і кірыліца – найстаражытныя славянскія азбукі; іх асаблівасці і змяненні ў гісторыі развіцця літаратурных моў славян.
2. Роля стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы ў фарміраванні графіка-арфаграфічных традыцый ва ўсходнеславянскіх мовах.
3. Рэфарматарская дзейнасць у галіне ўсходнеславянскай графікі Ф. Скарыны і І.Капіевіча, станаўленне “грамадзянскага” алфавіта.
4. Асаблівасці сучасных алфавітаў на аснове кірыліцы (украінскага, рускага, балгарскага, сербскага башкірскага, татарскага, удмурцкага, чувашскага і інш.).
5. Кірыліца і лацініца ў гісторыі беларускага пісьменства. Беларуская мова арабскімі літарамі.

Заданні.

1. Дайце параўнальны аналіз літар глаголіцы і кірыліцы; пазнаёмцеся з тэкстамі, напісанымі глаголіцай і кірыліцай, апішыце іх графічныя асаблівасці (мал. 1-3).
2. Пазнаёмцеся з узорамі беларускіх тэкстаў на лацінцы. Прачытайце тэксты, вызначце іх асноўныя моўныя асаблівасці.
3. Прачытайце транслітараваныя ўрыўкі з Кітаба Хасяневіча (1832).

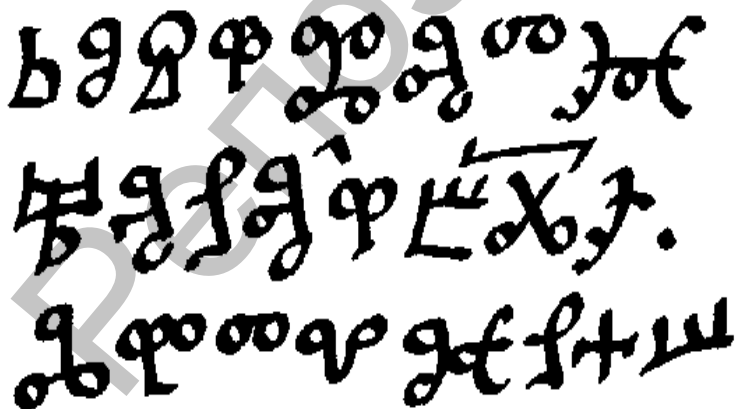
Падрыхтуйце рэфераты на тэмы:

- Сучасныя алфавіты еўрапейскіх народаў, створаныя на аснове кірыліцы.
- Падрыхтаваць вуснае паведамленне на тэму “І.Капіевіч як адзін з сааўтараў “Грамадзянкі””.

Пытанні для самастойнай працы і самакантролю

- 1) У якіх народаў у старажытнасці было рунічнае пісьмо? Як перакладаецца слова «руна»?
- 2) Якія жыццёвыя версіі стварэння першага славянскага алфавіту?
- 3) У чым заключалася місія Канстанціна (Кірыла) і Мяфодзія?
- 4) Як называліся найстаражытныя славянскія азбукі?
- 5) У якія гады адбываліся рэформы ўсходнеславянскай графікі і арфаграфіі, якія былі іх мэты?
- 6) Што ўяўляе сабой сучасны беларускі алфавіт?
- 7) У якіх сучасных мовах існуюць алфавіты на аснове кірыліцы?
- 8) Якая жыццёвая гісторыя ўзнікнення славянскага пісьменства?
- 9) Калі і кім было вынайдзена ў Еўропе кнігадрукаванне? У чым сутнасць гэтай вынаходкі? Ці друкаваліся кнігі да гэтага і якім спосабам?
- 10) Якую азбуку стварыў Кірыл (Канстанцін)?
- 11) Які час стварэння славянскага пісьменства?
- 12) На аснове якога больш старажытнага пісьма створана кірыліца? З якога старажытнага пісьма былі ўзятыя ў кірыліцу літары *ц, ч, ш*?
- 13) У якіх славянскіх краінах выкарыстоўваецца лацінскі, а ў якіх – кірылічны алфавіт?
- 14) Чым адрозніваюцца алфавіты, створаныя для розных моў на аснове кірыліцы?

1.

2.

Упованне всех концев земли.

Фараона мя злобы избави,

Херувимску ми мысль и ум даждь.

О, Честная Пресвятая Троице, печаль
мою на радость преложи.

Целомудренно да начну писати

Чудеса Твоя предивные зело,

Шестокрылатых силу воспримаму.

Шествую ныне по следу учителю, имени его и
делу последую

3.

Яз словом сим молюся Богу:

Боже всея твари Зикдителяю,

Видимы и невидимым,

Господа Духа послан Живущего,

Да вдохнет в сердце ми слово,

Бже будет на успех всем.

Живущим в заповедех Ти.

Зело бо есть светильник жизни

Закон Твой, свет стезям,

Нже ищет евангельска слова

И просит дары Твоя прияти.

Ко крещению обратишася вси,

Людие Твоя нарецишася хотяще,

Милости Твоя, Боже, проят зело.

Но мне ныне пространно слово даждь.

Отче, Сыне и Пресвятый Духе,

Просящему помози от Тебе.

Руци бо свои выспрь воздею присно,

Силу прияти и мудрость у Тебе.

Ты бо даеши достойным силу, и подстась же всякую
целиши.

ПРАВЕРАЧНЫ ТЭСТ

1. Кірыл і Мяфодзій – місіянеры з:

- А) Арабскіх краін.
- Б) Візантыі.
- В) Старажытнай Русі.
- Г) Рыма.

2. Старажытныя славянскія рукапісы напісаны:

- А) Глаголіцай.
- Б) Кірыліцай.
- В) Рыскамі і засечкамі.
- Г) Кірыліцай і глаголіцай.

3. *Кітабы стварылі:*

- А) Арабы.
- Б) Цыганы.
- В) Татары.
- Г) Літоўцы.

4. *“Dudki bielaruskaju” напісаў:*

- А) Ян Баршчэўскі.
- Б) Цётка.
- В) Ф.Багушэвіч.
- Г) В.Дунін-Марцінкевіч.

5. *Ужываць графему “ў нескладовае” ў адпаведнай фанетычнай пазіцыі ўпершыню прапанаваў:*

- А) Л. Сапега.
- Б) П. Бяссонаў.
- В) Б. Тарашкевіч.
- Г) Ф. Багушэвіч.

6. *Царскі ўрад забараніў ужыванне лацінкі на Беларусі ў:*

- А) 1696 г.
- Б) 1832 г.
- В) 1859 г.
- Г) 1906 г.

7. *Гісторыю кірылічных літар на старонках “Роднага слова”(2003-2004) адлюстравалі:*

- А) М. Аляхновіч.
- Б) У. Свяжынскі.
- В) І. Сацута.
- Г) М. Прыгодзіч.

8. *З 1912 г. “Наша ніва” пачала друкавацца на:*

- А) Лацінцы.
- Б) Кірыліцы.
- В) Глаголіцы.
- Г) Іўрыце.

9. *У 1522 годзе Ф.Скарына надрукаваў:*

- А) “Евангелле”.
- Б) “Апостал”.
- В) “Малая падарожная кніжка”.
- Г) “Катэхізіс”.

10. *У аснове кірылаўскай азбукі:*

- А) Яўрэйскі алфавіт.
- Б) Лацінскі алфавіт.
- В) Грэчаскі алфавіт.
- Г) Глаголіца.

11. *Старажытныя беларускія рукапісы напісаны:*

- А) Вязю.
- Б) Лацінкай.
- В) Кірыліцай.
- Г) Глаголіцай.

12. *Літары *ѣ* і *ѣ* былі запазычаны з:*

- А) Польскай мовы.
- Б) Лацінскай мовы.

- В) Нямецкай мовы.
Г) Чэшскай мовы.
14. *Астрамірава Евангелле – гэта:*
А) Багаслоўская энцыклапедыя.
Б) Зборнік артыкулаў павучальнага характару.
В) Кніга евангельскіх чытанняў па тыднях.
Г) Дарчы акт манастыру ад ноўгарадскага пасадніка Астраміра.
15. *Статут ВКЛ 1588 года быў выдадзены на аснове:*
А) Устава.
Б) Паўустава.
В) Скорапісу.
Г) Вязі.
16. *У кірыліцы літара і (іжэ) мела лікавае значэнне:*
А) 5.
Б) 8.
В) 10.
Г) 11.
17. *З грэчаскай мовы **цiтла** – гэта:*
А) Убачанае.
Б) Надрапанае.
В) Намаляванае.
Г) Напісанае.
18. *Злітнае напісанне дзвюх або некалькіх літар называецца:*
А) Паерык.
Б) Вязь.
В) Лігатура.
Г) Тайнапіс.
19. *Самым старажытным з гэтых помнікаў пісьменства з’яўляецца:*
А) “Трыбунал”.
Б) Астрамірава Евангелле.
В) “Евангелле” В. Цяпінскага.
Г) “Ізборнік 1073 г.”
20. *Па-арабску глава, раздзел кнігі:*
А) Кітаб.
Б) Баб.
В) Ваф.
Г) Хурф.
21. *У грэчаскай мове Біблія – гэта:*
А) Сшытак.
Б) Дзённік.
В) Кніга.
Г) Альбом.
22. *Старажытныя беларускія рукапісы напісаны:*
А) Вязю.
Б) Лацінкай.
В) Кірыліцай.
Г) Глаголіцай.
23. *“Барысавы камяні” – помнік сферы навуковага інтарэсу:*
А) Дыпламатыкі.
Б) Нумізматыкі.

- В) Эпіграфікі.
Г) Палеаграфіі.
24. *Адным з аўтараў “грамадзянскага” алфавіта з’яўляецца:*
А) Ф. Скарына.
Б) І. Капіевіч.
В) Я. Карскі.
Г) С. Полацкі.
25. *Для скарочанага напісання слоў і перадачы лікаў у кірылічных тэкстах ужываўся надрадковы знак:*
А) Паерык.
Б) Цітла.
В) Камора.
Г) Цэра.
26. *Самыя старажытныя датаваныя агульнаўсходнеславянскія рукапісы кірылаўскага пісьма створаны ў:*
А) IX-X ст.
Б) X ст.
В) XI ст.
Г) XII ст.
27. *Астрамірава Евангелле – гэта:*
А) Багаслоўская энцыклапедыя.
Б) Зборнік артыкулаў павучальнага характару.
В) Кніга евангельскіх чытанняў па тыднях.
Г) Даравальны акт манастыру ад наўгародскага пасадніка Астраміра.
28. *Перапіска кніг Метрыкі ВКЛ у канцы XVI – пачатку XVII ст. была задумана і ажыццёўлена пад кіраўніцтвам:*
А) Вітаўта.
Б) Ягайлы.
В) Л. Сапегі.
Г) Л. Зізанія.
29. *На Беларусі знойдзены берасцяныя граматы:*
А) Віцебская і Наўгародская.
Б) Полацкая і Мсціслаўская.
В) Мінская і Брэсцкая.
Г) Віцебская і Мсціслаўская.
30. *Полацкае Евангелле захоўваецца ў:*
А) Вільні.
Б) Кіеве.
В) Маскве.
Г) Полацку.
31. *Тураўскае Евангелле напісана:*
А) Глаголіцай.
Б) Уставам.
В) Паўуставам.
Г) Скорапісам.
32. *У 1522 годзе Ф. Скарына надрукаваў:*
А) “Евангелле”.
Б) “Апостал”.
В) “Катэхізіс”.
Г) “Малая падарожная кніжка”.

33. Устанавіце сувязь паміж аўтарамі і іх творамі.

А. Памва Бярында	1. “Катэхізіс”
Б. Сымон Будны	2. “Лексікон славенароскі”
В. Іван Фёдараў	3. “Граматыка славенская”
Г. Іван Ужэвіч	4. “Азбука”

34. Устанавіце сувязь паміж старажытнымі помнікамі пісьменства і стылямі іх напісання.

А. “Чэщя” 1489 г.	1. Паўустаў
Б. Аршанскае Евангелле	2. Вязь
В. “Трыбунал”	3. Устаў
Г. Мсціслаўская берасцяная грамата	4. Скорапіс
	5. Устаў

35. Спалучыце падзеі і даты.

А. Выдадзены “Трыбунал”	1. 1586 г.
Б. М. Карамзін вынайшаў літару ‘ё’	2. XIV ст.
В. Узнікненне паўустава	3. 1959 г.
Г. Знойдзена Віцебская берасцяная грамата	4. 1797 г.
	5. 1850 г.

36. Устанавіце сувязь паміж старажытнымі помнікамі пісьменства і стылямі іх напісання.

А. Статут ВКЛ 1566 г.	1. Паўустаў
Б. Атрамірава Евангелле	2. Вязь
В. Віцебская берасцяная грамата	3. Устаў
Г. Летапіс Аўрамкі 1495 г.	4. Скорапіс
	5. Устаў

37. Спалучыце падзеі і даты.

А. Забарона лацінкі	1. 1980 г.
Б. Створана грамадзянка	2. XIV ст.
В. Узнікненне вязі	3. 1708 г.
Г. Знойдзена Мсціслаўская берасцяная грамата	4. 1859 г.
	5. 1696 г.

38. Вызначце адпаведнасць паміж назвамі і іх перакладам.

А. Апостал	1. Кніга
Б. Біблія	2. Добрая вестка
В. Евангелле	3. Хрысціянская навука, сабраная ў пытаннях і адказах
Г. Катэхізіс	4. Дзённік
	5. Пасланец

39. Устанавіце сувязь паміж аўтарамі і іх творамі.

А. Васіль Цяпінскі	1. “Чэщя”
Б. Афанасій Філіповіч	2. “Граматыка славянская”
В. Францыск Скарына	3. “Апостал”
Г. Мялецій Смятрыцкі	4. “Евангелле”
	5. “Дыярыгуш”

СТЫЛІ КІРЫЛІЧНАГА ПІСЬМА

Пытанні для абмеркавання.

1. Устаў як тып кірылічнага пісьма. Асаблівасці напісання літар у розныя перыяды выкарыстання.
2. Паўустаў як тып кірылічнага пісьма. Асаблівасці напісання літар у розныя перыяды выкарыстання.
3. Скораніс (хуткапіс). Асаблівасці беларускага скоранісу ў параўнанні з маскоўскім.

Заданні.

- Дайце палеаграфічны каментарый тэкстаў устаўнога, паўустаўнога і скараніснага пісьма (мал. 1–8).

Падрыхтуйце рэферат на тэму:

- Скрыпторы ў Вялікім Княстве Літоўскім.

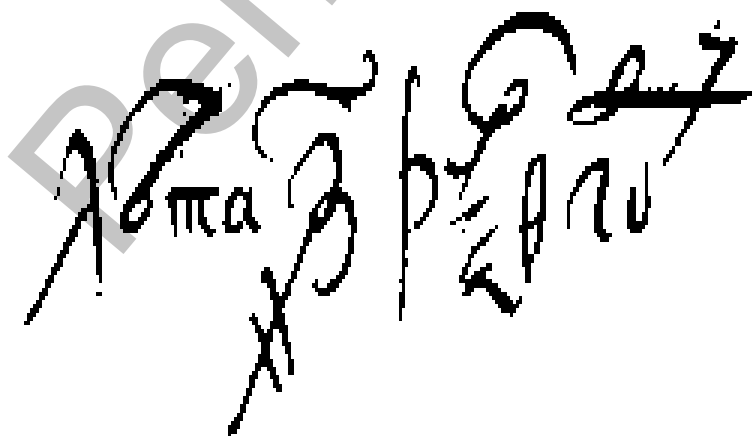
Пытанні для самакантролю.

- Чым адрозніваюцца стылі напісання графічных знакаў: устаў, скораніс і паўустаў?

1.

2.

3.

секупийданъ грихноуъ сѣоуѣ
 мелфы оунакымоуы дочернѣ
 оуепоусна оуюрна землюнако
 нешпостроаи наса мариашмѣ
 жахъ себерьтнкоуы мѣдаско
 стюшеюсѣста на намицелуко
 мѣнаспѣицѣи дерьтейка пораду
 юложекѣ на нарьнѣ рѣпицеуъ гла
 берьтнкоуы земли на дерьхно
 и нарьи адашанатой земли коку
 новы дѣтистепа нокодѣо фрѣмъ
 ивану аца сѣрока бѣны ошцѣю поп
 льника акупно дерьсебеншой мѣдѣ
 темъ а нато послухы карпа попѣ
 грихнѣ терьхъ грихноуъ ошта шьбо
 хоуъ а на заводи былити желюди
 а оу печатиста мѣомелфа

4.

шпиколъ. ноо
 бращеннѣ дѣвы
 и гѣдлпоуады
 мѣснѣ мѣтвоимѣ
 гдѣ мѣлашнѣ
 ісхѣль иже по ка
 за намъ пѣ новѣ
 нѣстѣ. но бразѣ

КАЗАКЪНМОУДЪ
 ЛА ДАВЗИУОУДНТЕ
 СА+ ЯКОВООЦЪ ВЪ
 СКРЪШАКЪТЪМЪ Р
 ТЪВЪАНЖНВНТЬ
 ТАКОЖЕНСНЪ РАЖЕ
 ХОЩЕТЪЖНВНТЬ+
 ОЦЪБОНЕСЖДНТЬНН
 КОМОУЖЕ НЪСЖДЪ
 ВЪСДАСТЪСНОВН
 ДАВЪСНУЪТЖТЬ
 МЪА: ЯКОЖЕУЪТЖ

ПРАВЕРАЧНЫ ТЭСТ

1. *Паерык* у старажытных тэкстах абазначаў літары:

- А) ў.
- Б) ь.
- В) ъ.
- Г) й.

2. Самы старажытны стыль кірылічнага пісьма:

- А) Устаў.
- Б) Паўустаў.
- В) Скорапіс.
- Г) Вязь.

3. У кірылічным пісьме паўустаў падзяляўся на:

- А) Ранні і позні.
- Б) Верхні і ніжні.
- В) Старэйшы і малодшы.
- Г) Тоўсты і тонкі.

4. Полацкае Евангелле захоўваецца ў:

- А) Вільні.
- Б) Кіеве.
- В) Маскве.
- Г) Полацку.

5. Для скарочанага напісання слоў і перадачы лікаў у кірылічных тэкстах ужываўся надрадковы знак:

- А) Паерык.
- Б) Цігла.
- В) Дыграф.
- Г) Цэра.

6. У грэчаскай мове *цігла* – гэта:

- А) Ubачанае.
- Б) Надрапанае.
- В) Намаляванае.
- Г) Напісанае.

7. Віцебская берасцяная грамата напісана:

- А) Паўуставам.
- Б) Вязню.
- В) Уставам.
- Г) Скорапісам.

VI. МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ І ВЫНІКОВАЙ АТЭСТАЦЫІ

ТЭМЫ ДЛЯ САМАСТОЙНАГА ВЫВУЧЭННЯ

Вывучэнне старажытнай усходнеславянскай пісьмовай спадчыны.

- ❖ Дзейнасць Віленскай (1842, 1864) і Кіеўскай (1843) археаграфічных камісій як зыходная база для палеаграфічных даследаванняў беларускіх і ўкраінскіх помнікаў пісьменства.
- ❖ Палеаграфічнае апісанне і выданне помнікаў старабеларускага пісьменства XIV- XVII ст. І. Даніловічам, І. Грыгаровічам, М. Доўнар-Запольскім, А. Сапуновым і інш.
- ❖ Я. Карскі як беларускі і славянскі палеограф. "Славянская кірылаўская палеаграфія" (1897; другое выд. 1928) Я. Карскага і яе месца ў беларускай палеаграфіі.
- ❖ Палеаграфічныя і крыніцазнаўчыя даследаванні беларускіх лінгвістаў і гісторыкаў XX стагоддзя (А. Антановіч, У. Анічэнка, А. Булыка, Д. Даўгяла, Н. Вайтовіч, А. Жураўскі, У. Свяжынскі, М. Улашчык, Г. Харашкевіч і інш.).
- ❖ Палеаграфічныя даследаванні ў працах рускіх і ўкраінскіх вучоных.

Дадатковы матэрыял для паглыбленага вывучэння

- ✓ Пісьмовыя літаратурныя данацыянальныя мовы: старажытныя мовы (старажытнаегіпецкая, шумерская, хецкая і інш.).
- ✓ Пісьмовыя літаратурныя данацыянальныя мовы: класічныя мовы (санскрыт, старажытнакітайская, старажытнагрэчаская, лацінская).
- ✓ Новыя данацыянальныя літаратурныя мовы (стараславянская, старажытнаармянская, старажытнагрузінская, старажытнаверхненямецкая, старафранцузская і інш.).
- ✓ Узнікненне нацыянальных пісьмовых літаратурных моў.

Дадатковая літаратура

1. Антановіч, А.К. Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом / А.К. Антановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 240 с.
2. Батвіннік, М. Азбука на ўсе часы / М. Батвіннік. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 288 с.
3. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
4. Вольскі, В. Аб асаблівасцях жывой мовы беларускіх татар і арабскай транскрыпцыі "Алькітабаў" / В. Вольскі // Наш край. – 1927. – № 8–9. – С. 16–19.
5. Галенчанка, Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар / Г.Я. Галенчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 280 с.
6. Гапоненка, І. 3 гісторыі знакаў прыпынку / І. Гапоненка // Роднае слова. – 2004. – № 3–12.
7. Гапоненка, І.А. Графіка і арфаграфія беларускіх выданняў XIX – пачатку XX стагоддзя / І.А. Гапоненка. – Мінск: РІВШ БДУ, 2002. – 80 с.
8. Дианова, Т.В. Использование водяных знаков при описании рукописей / Т.В. Дианова // Филигранологические исследования. Теория, методика, практика. – Л., 1990.
9. Истрин, В.А. 1100 лет славянской азбуке / В.А. Истрин. – М.: Наука, 1988. – 186 с.
10. Карский, Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. Факс. изд. / Е.Ф. Карский. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1979. – 480 с.
11. Кукушкина, М.В. Филигранные на бумаге русских фабрик XVIII – нач. XX в. / М.В. Кукушкина. // Исторический очерк и обзор фондов рукописного отделения библиотеки АН СССР. – Вып. № 2. – М.: Наука, 1958. – 285 с.
12. Лихачёв, Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Н.П. Лихачёв. – СПб., 1899.
13. Нікалаеў, М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII ст. / М. Нікалаеў. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. – 239 с.

14. Одностальченко, М. Тайны переплёта / М. Одностальченко. – М., 2006.
15. Рейсер, С.А. Русская палеография нового времени / С.А. Рейсер. – М.: Высш. школа, 1982. – 136 с.
16. Розов, Н.Н. Книга в России в XV веке / Н.Н. Розов. – Л., 1981.
17. Розов, Н.Н. Книга Древней Руси XI–XIV вв. / Н.Н. Розов. – Л., 1981.
18. Янин, В.Л. Я послал тебе бересту... / В.Л. Янин. – М.: Логос, 1999. – 342 с.
19. Яскевіч, А.А. Старабеларускія граматыкі / А.А. Яскевіч. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 352 с.

ЗАДАННІ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ І МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

Самаправерка

Пытанні

1. Дайце азначэнне пісьму.
1. Раскажыце міф пра тое, як бог Той стварыў пісьменнасць. Пакажыце асаблівасці іерагліфікі Егіпта.
2. Якія функцыі выконвае пісьмо?
3. Якія перадумовы ўзнікнення пісьма?
4. Якія наступствы ўзнікнення пісьма?
5. Дайце азначэнне вмпум. Ці можна назваць яго пісьмом? Чаму?
6. Дайце азначэнне кіпу. Ці можна назваць яго пісьмом? Чаму?
7. Чым ідэаграфічнае пісьмо адрозніваецца ад піктаграфічнага?
8. Пeralічыце вядомыя вам стадыі развіцця пісьма ў розных народаў.
9. Што абазначаюць паняцці «піктаграма», «ідэаграма» і «фанаграма»?
10. Ахарактарызуйце этапы развіцця графічнага пісьма: піктаграфія - ідэаграфія - фанаграфія.
11. Што такое пасіграфія?
12. Раскажыце аб водным тэлеграфі. Пакажыце яго перавагі і недахопы. Якія яшчэ непісьмовыя формы зносін вы ведаеце?
13. Што такое каліграфія?
14. Раскажыце пра старажытны тэлеграф, які перадае інфармацыю з дапамогай літар. Пакажыце яго перавагі і недахопы.
15. Якія стадыі развіцця пісьма вы ведаеце?
16. Раскажыце пра вядомыя вам матэрыялы і прылады пісьма, а таксама пра месцы іх лакалізацыі.
17. Што такое транскрыпцыя і транслітарацыя?
18. Пакажыце працэс вырабу папірусу.
19. Раскажыце пра ўласцівасці папірусу як матэрыялу пісьма (прычыны яго ўзнікнення, распаўсюджвання, стадыі развіцця і знікнення).
20. Пакажыце працэс вырабу паперы.
21. Раскажыце пра ўласцівасці паперы як матэрыялу пісьма (прычыны яе ўзнікнення, распаўсюджвання, стадыі развіцця і мадыфікацыі).
22. Хто, калі і ў якой краіне вынайшаў алфавіт для сляпых? Які яго прынцып?
23. Што такое дыякрытыкі?
24. Што такое стэнаграфія?
25. Які прынцып азбукі Морзэ? Для чаго яна прымяняецца?

Практычныя заданні

1. Расшыфруйце фразу.
Шыр-пир ю ппяюжгы зэлэмьгий гэсрыг, фёд гяг, фёд гяг, зэлэмьгий гэсрыг.
2. Карыстаючыся іерогліфамі, прыведзенымі ніжэй, напішыце фразу, якую навукоўцы знайшлі высечанай на адным з уваходаў у егіпецкую грабніцу: «Юнакі і старцы! Бовтва ненавідзіць злачынства!»

	Глаз		Божество
	Солнце		Ненависть
	Угол		Юноша, ребенок
	Вода		Старый человек

3. Дадзены тры словазлучэнні таджыкскай мовы з беларускімі перакладамі. Вызначце, якому беларускаму слову адпавядае па значэнні кожнае таджыкскае слова.
 - а) дусти хуби хамсои шумо – добры сябар вашага суседа;
 - б) хамсои дусти хуби шумо – сусед вашага добрага сябра;
 - в) хамсои хуби дусти шумо – добры сусед вашага сябра.

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ (для самаправеркі)

1. Чалавечая гаворка ўзнікла, як мяркуецца:
 - А) 1 000 000 гадоў назад
 - Б) 500 000 гадоў назад
 - В) 300 000 гадоў назад
 - Г) 50 000 гадоў таму
2. Паняцці «піктаграма», «ідэаграма» і «фанаграма» адносяцца да:
 - А) прадметнага пісьма
 - Б) графічнага пісьма
3. Кірыл (Канстанцін) з'яўляецца стваральнікам:
 - А) кірыліцы
 - Б) глаголіцы
 - В) лацінкі
4. Час стварэння славянскага пісьменства:
 - А) VIII стагоддзе
 - Б) IX стагоддзе
 - В) XVI стагоддзе
 - Г) XI стагоддзе
5. На аснове якога больш старажытнага пісьма створана кірыліца:
 - А) лацінскага
 - Б) германскіх рун
 - В) егіпецкіх іерогліфаў
 - Г) старажытнагрэчаскага
6. На колькі літар адрозніваецца старажытная кірыліца і сучасны беларускі алфавіт?

- А) на 5
- Б) на 7
- В) на 10
- Г) на 11

7. З якога старажытнага пісьма былі ўзятыя ў кірыліцу літары Ц, Ч, Щ?

- А) з лацінскага
- Б) з яўрэйскага
- В) з арабскага
- Г) з кітайскага

8. У якой з названых славянскіх краін выкарыстоўваецца не лацінскі, а кірылічны алфавіт:

- А) у Польшчы
- Б) у Чэхіі
- В) у Балгарыі
- Г) у Славакіі

9. Пасіграфія - гэта:

- А) Складовае пісьмо
- Б) Скарапіснае пісьмо
- В) Малюнкавае пісьмо
- Г) Універсальнае пісьмо

10. *Рукапісныя паметы на палях рукапісу ці кнігі называюцца:*

- А) Графіці.
- Б) Маргіналіі.
- В) Запісы.
- Г) Калафон.

11. *У перакладзе з арабскай мовы кітаб – гэта:*

- А) Падручнік.
- Б) Том.
- В) Альбом.
- Г) кніга.

12. *Надпісы на прадметах (помніках) матэрыяльнай культуры:*

- А) Маргіналіі.
- Б) Інкаўст.
- В) Графіці.
- Г) Філіграні.

13. *Ад чаго адмовіўся ў сваіх выданнях Ф.Скарына:*

- А) Застаўкі.
- Б) Буквіцы.
- В) Маргіналіі.
- Г) Вязь.

14. *Нумарацыя старонак у старажытных кнігах называлася:*

- А) Сігнатура.
- Б) Пагінацыя.
- В) Віньетка.
- Г) Буквіца.

15. *Зробленыя ад рукі малюнкi, шматколерныя ілюстрацыі гуашшy, клеявымі, акварэльнымі і іншымі фарбамі ў рукапісных кнігах, а таксама выяўленча-дэкаратыўныя элементы афармлення гэтых кніг – ініцыялы, застаўкі і інш. Адказ запішыце.*

16. Суаднясіце, з якім вынаходствам звязаны наступныя імёны:

1. Альда Мануцый	1. Стварэнне армянскай пісьменнасці
2. Кірыл і Мяфодзій	2. Азбука для сляпых
3. Месрап Маштац	3. Стварэнне славянскай пісьменнасці
4. Луі Браіль	4. Вынаходства сучаснай сістэмы знакаў прыпынку

17. Вызначце сувязь паміж палеаграфічнымі тэрмінамі і мовамі-крыніцамі. Адкаж запішыце.

А. Палеаграфія	1. Лацінская мова.
Б. Кітаб	2. Арабская мова.
В. Цігла	3. Грэчаская мова.
Г. Цэра	4. Польская мова.
	5. Грэчаская мова.

18. Суаднясіце падзеі і даты. Адкаж запішыце.

А. Вынаходства паперы	1. 1790 г.
Б. Графітны аловак	2. II ст. да н.э.
В. Ручка	3. 1850 г.
Г. Забарона лацінкі	4. 1938 г.
	5. 1859 г.

19. Устанавіце сувязь паміж старажытнымі помнікамі пісьменства і стылямі іх напісання. Адкаж запішыце.

А. “Гісторыя пра Атылу”	1. Паўустаў
Б. Тураўскае Евангелле	2. Вязь
В. “Летапіс Аўрамкі” 1495 г.	3. Устаў
Г. “Евангелле вучыцельнае”	4. Скорпіс
	5. Паўустаў

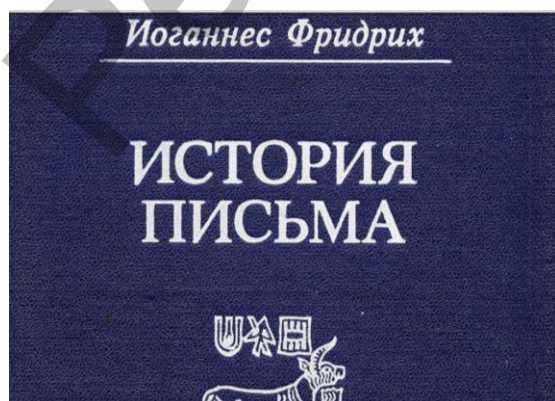
20. Вызначце сувязь паміж палеаграфічнымі тэрмінамі і мовамі-крыніцамі. Адкаж запішыце.

А. Эпіграфіка	1. Лацінская мова
Б. Кэлем	2. Арабская мова
В. Нумізматыка	3. Грэчаская мова
Г. Цэра	4. Польская мова
	5. Грэчаская мова

21. Спалучыце назвы кірылічных літар і іх лікавае абзначэнне. Адкаж запішыце.

А. ‘Дабро’	1. 30
Б. ‘Зяло’	2. 4
В. ‘Мыслеце’	3. 40
Г. ‘Людзі’	4. 6

Дадатковы матэрыял

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Значэнне пісьма ў сучасным грамадстве.
2. Вывучэнне сістэм пісьма ў айчынным і замежным мовазнаўстве.
3. Узнікненне пісьма. “Прадметнае” пісьмо. Умоўныя сігналізацыі (перуанскае *кіпу*, іракезскае *вампум*).
4. Знакавае пісьмо. Піктаграфія.
5. Ідэаграфія: лагаграмы (лексемаграмы), фразаграмы.
6. Егіпецкае іерагліфічнае пісьмо.
7. Кітайская іерагліфічная пісьменнасць.
8. Пісьмо старажытных майя.
9. Клінапіс як разнавіднасць ідэаграфічнага пісьма. Шумерскае пісьмо.
10. Складовае (сілабічнае) пісьмо.
11. Пісьмо вавіланян, асірыйцаў, хетаў, урартаў.
12. Індыйскія сістэмы пісьма.
13. Японскае пісьмо кана (катакана, хірагана).
14. Карэйскае пісьмо кунмун.
15. Фанаграфія. Фанемаграфія. Літарнае пісьмо. Узнікненне алфавітаў.
16. Заходнесеміцкія фанаграфічныя сістэмы.
17. Арамейскае пісьмо. Арабскае пісьмо.
18. Фінікійскае, грэчаскае пісьмо.
19. Гісторыя лацінскага пісьма.
20. Славянскае пісьмо. Гісторыя ўзнікнення першай славянскай азбукі. Гістарычныя прычыны стварэння славянскай азбукі.
21. Кірыліца ў гісторыі беларускага пісьменства. Рэфармаванне кірыліцы Пятром I. Станаўленне “грамадзянскага” алфавіта.
22. Рэфарматарская дзейнасць у галіне ўсходнеславянскай графікі Ф. Скарыны і I. Капіевіча. Асаблівасці дастасавання кірыліцы для перадачы спецыфічных гукаў беларускай мовы.
23. Лацініца ў гісторыі беларускага пісьменства. Гістарычныя прычыны з’яўлення лацініцы на Беларусі. Асаблівасці дастасавання лацінскага алфавіта да перадачы гукаў беларускай мовы. Лёс лацініцы ў беларускай графіцы.
24. Беларуская мова арабскімі літарамі. Вывучэнне кітабаў у сучасным мовазнаўстве.
25. Асаблівасці напісання ўставам.
26. Асаблівасці напісання паўуставам.
27. Мэты і тэхнічныя прыёмы скорापісу. Асаблівасці беларускага скорापісу ў параўнанні з маскоўскім.
28. Дэкаратыўнае кірылічнае пісьмо. Арнамент, ініцыялы, застаўкі, канцоўкі.
29. Усходнеславянская вязь. Філіграні.
30. Матэрыялы пісьма. Прылады пісьма.

VII. КРЫТЭРЫ І АЦЭНКІ ВЕДАЎ, УМЕННЯЎ І НАВЫКАЎ

<i>Бал</i>	<i>Паказчыкі ацэнкі ступені сфарміраванасці ўменняў і навываў</i>
Залічана	10 Бездакорна выконвае разнастайныя аперацыі і дзеянні са складаным моўным матэрыялам, дэманструючы высокі ўзровень ведаў, уменняў, навываў. Выкананы ўсе прапанаваныя заданні.
	9 Выконвае дзеянні з моўным матэрыялам на аснове абагульнення і сістэматызацыі; выконвае заданні на трансфармацыю моўнага матэрыялу. Выканана не менш за 90% прапанаваных заданняў.
	8 Свабодна аналізуе і сістэматызуе моўны матэрыял з улікам прычынна-следчых сувязяў паміж з'явамі; выконвае заданні аналітыка-сінтэтычнага характару. Выканана не менш за 80% прапанаваных заданняў.
	7 Аналізуе і сістэматызуе моўны матэрыял; выконвае заданні па аналогіі. Выканана не менш за 70% прапанаваных заданняў.
	6 Усвядомлена адрознівае вывучаныя моўныя з'явы на аснове параўнання і супастаўлення з іншымі з'явамі; свабодна выконвае заданні па ўзоры. Выканана не менш за 60% прапанаваных заданняў.
Не залічана	5 Усвядомлена адрознівае вывучаныя моўныя з'явы на аснове сукупнасці іх прымет; выконвае заданні па ўзоры. Выканана не менш за 50% прапанаваных заданняў.
	4 Распазнае вывучаныя моўныя з'явы па асобных прыкметах; выконвае нескладаныя заданні па ўзоры. Выканана не менш за 40% прапанаваных заданняў.
	3 З цяжкасцю распазнае вывучаныя моўныя з'явы, паказвае іх асобныя прыметы; выконвае найпростыя заданні. Выканана не менш за 30% прапанаваных заданняў.
	2 Амаль не распазнае вывучаныя моўныя з'явы сярод іншых; неўсвядомлена выконвае найпростыя заданні. Выканана не менш за 20% прапанаваных заданняў.
	1 Распазнае толькі прад'яўленыя ў гатовым выглядзе моўныя з'явы. Выканана менш за 20% прапанаваных заданняў.

VIII. ДАДАТАК

КАРОТКІ СЛОЎНІК ТЭРМІНАЎ

Аглютынацыя – утварэнне ў мовах граматычных формаў і вытворных слоў шляхам далучэння да кораня або да асновы слова афіксаў, якія маюць граматычныя і дэрывацыйныя значэнні. Афіксы адназначныя, г.зн. кожны з іх выражае толькі адно граматычнае значэнне, і для дадзенага значэння заўсёды служыць адзін і той жа афікс. Афіксы ідуць адзін за адным, не зліваюцца ні з каранямі, ні з іншымі афіксамі, і іх межы выразныя. Напрыклад, у туркменскай мове ішчылерымізден – «ад нашых працоўных» іш – корань са значэннем «справа», «праца», чы – словаўтваральных афіксаў (ішчы – «працоўны»), -лер, іміз, -ден – словазменныя афіксы, якія маюць адпаведна значэнні ліку (множны лік), прыналежнасці (1-ая асоба множнага ліку) і склону (назоўны склон).

Байхуа («простая, зразумелая мова») – узор новай пісьмовай мовы, якая адлюстроўвае гутарковую гаворку.

Вампум – тып умоўнай сігналацыі, якая прымяняецца паўночнаамерыканскімі індзейцамі. Вампум складаецца са шнуроў, на якія прымацоўваюцца кружочки з ракавін. Для шнуроў выкарыстоўваюцца лыка, пяньковыя ніткі, папрукі, сухажыллі. Прымацаваныя да шнуроў кружочки могуць быць рознага колеру. Афарбоўка кожнага кружочка мае свой сэнс: белы колер азначае шчасце, святло, дабрабыт, здароўе, добразычлівасць; чорны – няшчасце, небяспека, ці смерць; чырвоны – вайну. Шнуркі з ракавінамі рознага колеру, размешчанымі пэўным чынам, злучаліся разам, утвараючы так званыя паясы вампум.

Вэньнянь – старажытнакітайская літаратурная мова, якая склалася на аснове жывых дыялектаў, але з часам разышлася з мовай вусных зносін і да I тыс. н. э. стала незразумелай на слых.

Глаголіца – першая славянская азбука, створаная братамі Канстанцінам (Кірылам) і Мяфодзіем для перакладу грэчаскіх богаслужбовых кніг на славянскую мову і правядзення царкоўных службаў на славянскай мове.

Дыфтангічнае чаргаванне – у стараславянскай мове – мена галоснага з дыфтонгаў, напрыклад, клювь – клевати: [’у] // [ев], ад праслав. *kleu|wь.

Дыфтонгі – спалучэнні двух гукаў, адзін з якіх галосны, другі – напалову галосны / напалову зычны нескладаўтваральны элемент.

Закон адкрытага склада азначаў, што ў праславянскую эпоху ўсё складывы павінны былі заканчвацца на складаўтваральны элемент (галосны або складовы зычны *p* ці *l*). Акрамя таго, усе гукі ў слове павінны былі размяшчацца па прыцыпе ўзрастання гучнасці.

Закон складовага сінгарманізму патрабаваў, каб у слове спалучаліся гукі, толькі блізкія па сваёй артыкуляцыі: цвёрдыя зычныя з цвёрдымі зычнымі ці галоснымі непярэдняга рада; мяккія зычныя з мяккімі зычнымі ці галоснымі перэдняга рада.

Ідэаграмы – пісьмовыя знакі, якія перадаюць значымыя адзінкі мовы без перадачы гучання гэтых адзінак, а толькі зрокава.

Кіпу – разнавіднасць умоўнай сігналацыі, вузельчыкавае «пісьмо» перуанскіх інкаў. Кіпу азначае *вузел* або *завязваць вузел*; гэтакія слова таксама разумеюць як кошт, таму што вузлы ўтрымлівалі кошт любых прадметаў.

Кірыліца – славянская азбука, створаная вучнямі Канстанціна (Кірыла) і Мяфодзія для перакладу грэчаскіх богаслужбовых кніг на славянскую мову і правядзення царкоўных службаў на славянскай мове.

Колькаснае чаргаванне – у стараславянскай мове – мена галосных гукаў аднолькавай якасці, але рознай колькасці гучання.

Лагаграмы – ідэаграмы, якія перадаюць цэлыя словы, лічбы і іншыя знакі.

Пазіцыйнае чаргаванне – у стараславянскай мове – мена рэдукаваных галосных у моцнай і слабой пазіцыі. Напрыклад, лъ'бъ – лъба.

Палаталізацыя – змякчэнне (ад лац. palatum «паднябенне»). Славянскай мове вядомы дзве палаталізацыі заднеязычных зычных *г, к, х*. Пры першай яны пераходзілі ў мяккія шыпячыя: *к > ч'*, *г > ж'*, *х > ш'*; пры другой – у мяккія свісцячыя: *к > ц'*, *г > з'*, *х > з'*.

Палеаграфія – гістарычная і філалагічная дысцыпліна, якая вывучае знешні выгляд, матэрыял, прылады пісьма і графіку рукапісаў і рукапісных кніг.

Пісьмо – гэта знакавая сістэма фіксацыі прамовы, якая з дапамогай начартальных элементаў замацоўвае маўленчую інфармацыю ў часе і перадае яе на адлегласці.

Праславянская мова – навукова адноўленая мова, якая служыла сродкам зносін у славян у ранні перыяд з гісторыі (III–II тыс. да н. э.).

Путунхуа – паўночная байхуа, якая лягла ў аснову агульнанароднай кітайскай мовы, што атрымала назву «агульнаразумелая мова».

Рэдукаваныя галосныя – звышкароткія галосныя няпоўнага ўтварэння *ъ* і *ь*, абазначалі ў стараславянскай мове адпаведна гукі [o] і [e].

Складовае (сілабічнае) пісьмо – пісьмо, у якім кожны графічны знак абазначае такую адзінку пісьма, як склад.

Стараславянская мова – найстаражытная літаратурна-пісьмовая мова славян, якая служыла для перакладаў грэчаскіх богаслужбовых кніг на славянскую мову.

Фанаграфічнае (літарна-гукавое, фанематычнае, фанемаграфічнае) пісьмо – пісьмо, у якім кожны графічны знак (літара) абазначае не цэлае слова, як у ідэаграфіі, і не склад, як у складовым пісьме, а асобны тыповы гук – фанему.

Фразаграмы – пісьмовыя знакі, якія перадаюць цэлае выказванне, фразу.

Царкоўнаславянская мова – мова якога-небудзь славянскага народа з элементамі стараславянскай мовы, якая выкарыстоўваецца ў літургіі.

Цзэшэн – «сістэма вузельчыкаў» на шнуры ў старажытных кітайцаў, валоданне якой было таямніцай «пасвечаных».

Шыцзін («Кніга песняў») – помнік кітайскай літаратуры, змяшчае 305 песняў і вершаў, створаных у XI–VI стст. да н. э., якія адлюстроўваюць разнастайныя з'явы духоўнага і сацыяльнага жыцця Кітая; адбор і рэдагаванне прыпісваецца Канфуцыю.

Якаснае чаргаванне – у стараславянскай мове – мена галосных гукаў аднолькавай даўгаты гучання, але рознай якасці (напрыклад, несці – носіць).

Якасна-колькаснае чаргаванне – у стараславянскай мове – мена галосных гукаў, розных і па сваёй якасці, і па даўгаце гучання.

Вучэбнае выданне

ГІСТОРЫЯ ПІСЬМА
ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ 1-21 05 01 БЕЛАРУСКАЯ ФІЛАЛОГІЯ

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

ЗІМАНСКІ Вадзім Элдаравіч

Тэхнічны рэдактар
Камп'ютарны дызайн

Г.У. Разбоева

Л.Р. Жыгунова

Падпісана ў друк .2018. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 10,52. Ул.-выд. арк. 16,28. Тыраж экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.